

მონასტრის შექმნა გერ კიდევ ღონიერია. მაგრამ უმეფობის დროს და ლეკიანობის გაძლიერებისას ფიტარეთში დგომა ძნელი გამბდა და იობი თბილისში გადმოსულა.

ტაძრის შიგნით, საკურთხეველის წინ მდებარე ერთი საფლავის ქვის წარწერით ვიგებთ, რომ XVII ს. შუა ხანებში ბევრი უშრომია ყაფლან ორბელიანს, ახორბეული სოფლები აუშენებია, ხოლო ტაძრის მიმართ ამბობს: „მეორეთ შევაძვე მონასტერი ესე“⁸. თვით ტაძარს მისი ხელი ნაკლებად შეხებია, მაგრამ მის გარეთ ბევრი იქნებოდა გასაკეთებელი.

ფიტარეთის ლეთისშობლის მონასტერი მატიაწების ფურცლებზე არ იხსენიება, ხოლო საისტორიო დოკუმენტებში პირველად გვხვდება XVII ს. მეორე მეოთხედში⁹ და შემდეგ კიდევ რამდენიმეჯერ¹⁰. მაგრამ ამათში უშუალოდ ნაგებობასთან დაკავშირებული ცნობა არ მოიპოვება.

აქვე შეიძლება ვახუშტის ცნობის მოყვანა, რომელიც ეტყობა ემყარება მისი საქართველოში ყოფნის პერიოდს. მასთან ვკითხულობთ: „...მდინარის ქვიის პირას... არს მონასტერი ფიტარეთს, შევნიერნაშენი, გუმბათიანი, შევნიერს ადგილს ზის წინამძღვარი“¹¹.

ქეზლის ალწარა

ფიტარეთის ტაძრის გეგმა თითქმის კვადრატულია (სურ. 26). მას თავიდან მხოლოდ სამხრეთით ჰქონია კარიბჭე და დღემდე ასევე მოაღწია. მართალია, შენობის სხვადასხვა ნაწილი დაზიანებულია, მაგრამ ძირითადი ფორმები შემორჩენილია.

ტაძრის შიდა სივრცეს აღმოსავლეთით ფარგლავს სამნაწილიანი საკურთხეველი, რომლის ცენტრში აფსიდია მოთავსებული, გვერდებზე კი სადიაკვნე და სამკვეთლოა. აფსიდი დარბაზიდან ღრმა ბემითაა გამოყოფილი. საკურთხეველის ცენტრში ტრაპეზის ნარჩენია. თვით აფსიდს ერთი საფეხური უვლის და მთავარი სარკმლის ქვეშ სამსაფეხურიანი ჩამოსასხდომია მღვდელმთავართათვის. იქვე, განაპირებში, საშუალო სიმაღლის თითო ნიშია. ბემასთან კარებით ყოფილა დაკავშირებული სადიაკვნე და სამკვეთლო (სადიაკვნეს კარი გვიან ამოუშენებიათ).

საკურთხეველის გვერდითი ნაწილები ორ-ორსართულიანია. თითოეულ მათგანს თითო კარი აქვს ბემის მხრიდან და დარბაზიდანაც. ყველა არქიტრაული გადახურვითაა. სადიაკვნეს გეგმა კვადრატს უახლოვდება. მისი გვერდის კედლები თალებითაა დამუშავებული, ხოლო მთლიანად კამართაა გადახურული. სადიაკვნეს აღმოსავლეთის ნაწილი ღრმა და განიერი აფსიდით მთავრდება. აფსიდის გვერდებზე თითო მოზრდილი ნიშია. განათების წყაროა აღმოსავლეთით მდებარე ერთადერთი სარკმელი.

სამკვეთლო გადაწყვეტილია და პროპორციით აბლოს დგას ზემოაღწერილთან. სათავის ოთხკუთხა ნაწილი სიგანეზეა გაწეული და კამართაა გადახურული. მისი გვერდის კედლები თალებითაა დამუშავებული. ღრმა აფსიდის ცენტრში მცირე ზომის სარკმელია, ხოლო მის

ფიტარეთის ტაძარსა და საერთოდ ამ მხარეს საუკუნეების განმავლობაში მტერი არ დაკლებია და აწიოყება და ახორბედაც ბევრჯერ განუცდია, მაგრამ მატიაწეთა ფურცლებზე მხოლოდ რამდენიმე შემთხვევაა ნახსენები. ეს ცნობები ეკუთვნის ამ უბნის კაცს, პაპუნა ორბელიანს. იგი, ამ საშინელებების მომსწრე, ვრცლად აღწერს მოვლენებს, მაგრამ ჩვენ აქ მხოლოდ მცირე ამონაწერს მოვიყვანთ: „მთელს სომხითში ბოლნისის მეტი და სამწევრისის მეტი შენობა აღარსად არ იყო, ორბელიანთ მამულიც ასე დაიცალა, რომ დმანისისა და ფიტარეთის მეტი შენობა აღარსად იყო“¹². ეს ამბავი XVIII ს. შუა ხანებს ეხება. მეორე ცნობაც იმავე პერიოდისაა და ეხება კონკრეტულ მომენტს. იგივე ავტორი 1752 წელს ერთ შემთხვევას ასე აღწერს: „აიღეს ციხე ფიტარეთისა ლეკთა და იავარპყვეს საქონელი ურიცხვი საყდრისა, წაასხეს ტყვე ფრიადი“¹³.

ფიტარეთის ტაძარსა და მის ანსამბლს არც შემდეგ დადგომა კარგი დღე. ტაძრის ირგვლივ მდებარე ნაგებობების დიდი უმრავლესობა მოსაშობლია. რაც გადარჩა, ისიც ფრაგმენტულადაა მოღწეული. ამ ბოლო წლებში ჩატარებულმა რესტავრაციო-კონსერვაციამ კი შემდგომი რღვევა შეაჩერა“¹⁴.

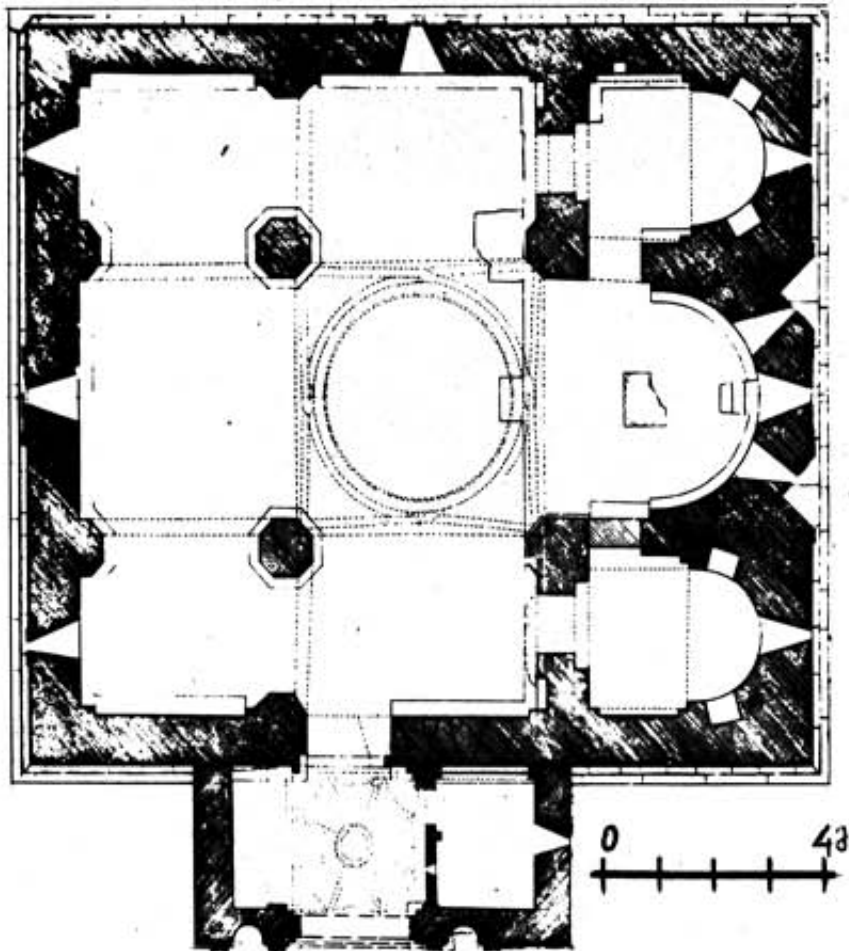
გვერდებზე თითო ნიშია. როგორც აქ, ისე სადიაკვნეშიც, დარბაზიდან შემოსასვლელის თავზე ტიმპანია მოწყობილი.

ტაძრის ცენტრალური ნაწილი გუმბათქვეშა სივრცეა. გუმბათი აქაც საკურთხეველის კუთხეებსა და დასავლეთით მდგარ ორ პილონს ეყრდნობა. გუმბათქვეშა თალები შეისრული მოხაზულობისაა (სურ. 27). თალები გუმბათის ძირს გამავალ სარტყლამდე სამ-სამ საფეხურს აკეთებს. უკანასკნელი მათგანი კი ლივგოვანია და ცენტრებში მარყუჟი იქმნება. თვით სარტყელი რთული პროფილისაა და საკმაოდ შევრილი. გუმბათის მაღალი ცილინდრიც სარტყლითვე მთავრდება, მხოლოდ ქვედა სარტყელთან იგი მარტივპროფილიანია.

ტაძრის გეგმის ჯერული მოხაზულობა, რომელიც შიგნით იქმნება, გარდა საკურთხეველისა, სწორკუთხა მრგვალობისაა. მათი გადამხურავი კამარები შეისრული ფორმისაა. როდესაც ვწერთ, ოთხივეგან კამარააო, აღმოსავლეთით ბემა იგულისხმება, ხოლო აფსიდს, ცხადია, კონქი ხურავს. კამარები ერთიანი სიბრტყითაა მოქცეული, თალების გარეშე. ასევე, გუმბათის საყრდენებთან პილასტრები არ არის გამოყოფილი. იმპოსტები კი ოთხივე კუთხეში საკმაოდ მეტყველია.

ტაძრის დასავლეთის მკლავი გვერდითა ნაგებს შეისრული ფორმის თალებით უერთდება. ეს თალები რთული პროფილის მქონე იმპოსტებს ეყრდნობა, ხოლო პილასტრები — სწორკუთხა ბაზისებს. რაც შეეხება გვერდითა მოკლე ნაგებს, ისინი გადახურულია სიზუსტეს მოკლებული ცილინდრული კამარებით.

ეკლესიას, თავიდანვე ერთადერთი შესასვლელი ჰქონდა, რომელიც მდებარეობს სამხრეთის მკლავის დასავლეთ-

26. ფიტარეთი. გვემა.

თის კუთხეში, მისი გადახურვა სწორკუთხაა, შიგნიდან ტიმპანით.

ტაძრის ინტერიერს სხვადასხვა დონეზე განლაგებული სარკმლები ანათებს. ამ შემთხვევაში მთავარი გუმბათია. მის ყელში თორმეტი სარკმელია. სამ-სამი სარკმელი კი აღმოსავლეთისაა და გვერდით მკლავებში მოუთავსებიათ. მათ შორის მხოლოდ ის განსხვავებაა, რომ აღმოსავლეთით სამივე სარკმელი მაღალია და ერთ რიგზე განლაგებული. გვერდითი მკლავებისა მხოლოდ ქვედა ორია მაღალი და თანატოლი, ხოლო ზედა — პატარა და წრიული. დასავლეთის მკლავში კი მხოლოდ ერთი მაღალი სარკმელია. აღნიშნულის გარდა, თითო წრიული სარკმელია გვერდითი ნავეების დასავლეთ კედლებში.

რადგან ტაძრის ინტერიერთან უშუალო კავშირშია კარიბჭის ინტერიერი, მასაც აქვე აღვწერთ. კარიბჭე სამი ნაწილისაგან შედგება. მთავარს წარმოადგენს ცენტრი, რომელიც გარედან ღიაა და შიგნით ტაძრის კარს ესაზღვრება. კარიბჭის ამ ნაწილის პარადულობას ხაზს უსვამს კამარის დამუშავება რვა სხივით (სურ. 27). კარიბჭის დასავლეთის მონაკვეთი არ არის ღრმა. მისი სამივე კედელი ყრუა. კარიბჭის აღმოსავლეთის მონაკვეთი ეგვტერს უჭირავს. მისი გვემა კვადრატს მიახლოებული სწორკუთხეა. მას დეკორატიული თითქმის არაფერი აქვს. თუ ჩრდილოეთისკენ მდებარე თაღს გავიხსენებთ, იგი, უპირველეს ყოვლისა, კონსტრუქციული ელემენტია. ეგვტერში შესასვლელი მხოლოდ კარიბჭიდანაა. განათებისათვის ორი სარკმელია. ერთი მათგანი (წრიული

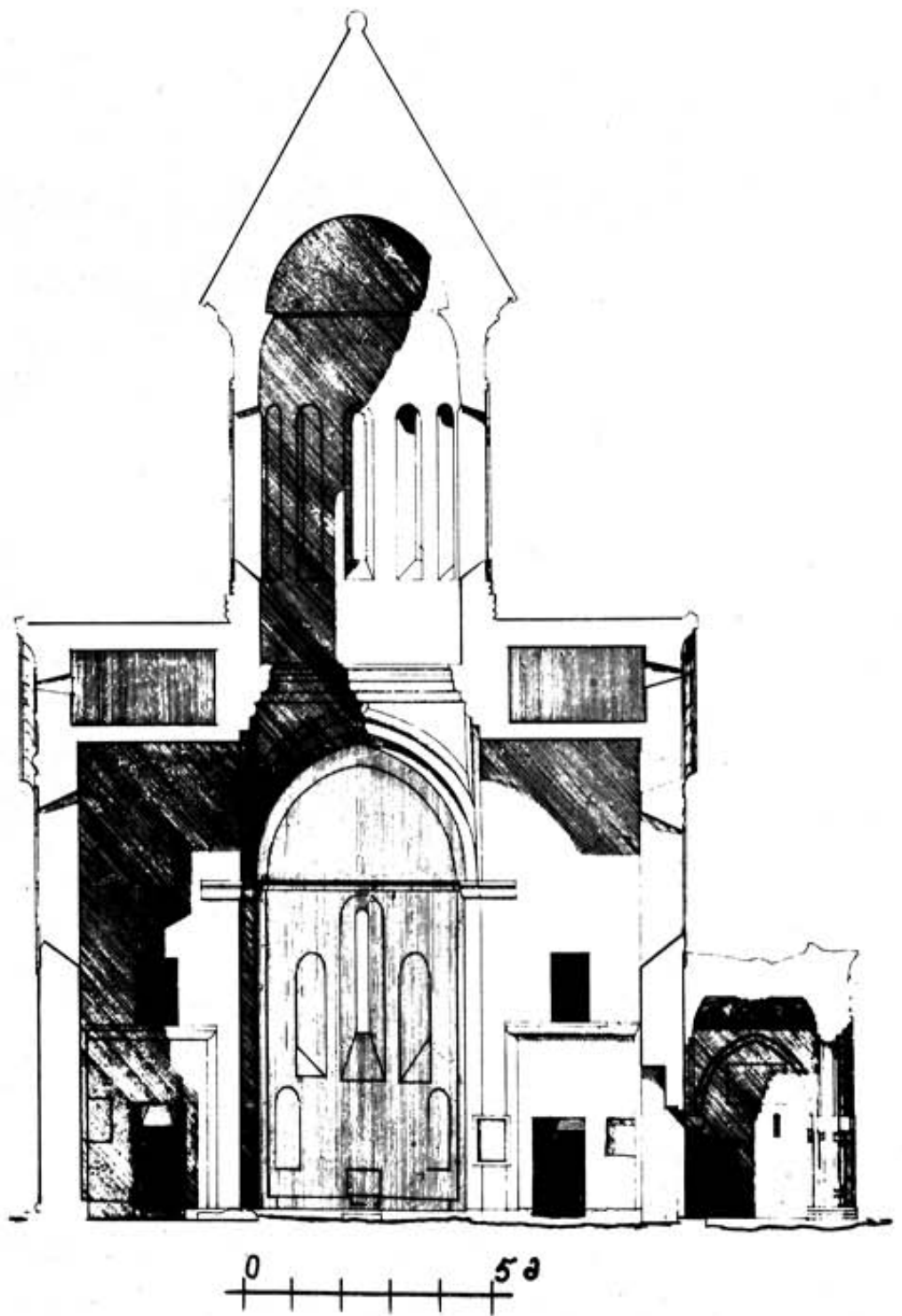
მოხაზულობისა) აღმოსავლეთითაა, ხოლო მეორე — დასავლეთით. მართალია, ეგვტერის გამომყოფი კედელი არ არის კონსტრუქციულად დაკავშირებული სხვა კედლებთან, მაგრამ კარიბჭის თანადროულია.

ფიტარეთის ტაძრის აღმოსავლეთის ფასადი შემოსილია იშვიათად თლილი კვადრებით (სურ. 28). ოსტატს აქა-იქ უცდია პორიზონტალური რიგების დაცვა.

ფასადებს შერას თუ მოაცილებ, შეიძლება ისეთი შთაბეჭდილება დაგრჩეს, თითქოს, მართლაც, პორიზონტალურ ხაზებზეა აგებული კედლების შემოსვა. მაგრამ მშენებელი ისე ალაგებს სხვადასხვა ზომის ქვებს, რომ ნათლად იგრძნობა ფაქიზი გემოვნება.

შენობა მთლიანად ორსაფეხურიან ცოკოლზე დგას და კარნიზით მთავრდება. ცოკოლის პირველი საფეხური კუთხოვანია, ხოლო მეორე — ლილეოვანი. კარნიზი კი ჩვეულებრივი პროფილისაა — წრიული მოხაზულობით, შვერილი. მისი ზედაპირი მთლიანად ჩუქურთმებითაა დამუშავებული (ჩუქურთმა არ არის მხოლოდ იქ, სადაც დაზიანების შემდეგ ახალი ქვებია ჩასმული). ასეთივე პროფილისა და ჩუქურთმებით დაფარული კარნიზი აქვს მეორე პლანზე მდებარე გუმბათქვეშა კვადრატს.

ტაძრის აღმოსავლეთის ფასადის ძირითადი მორთულობა კონცენტრირებულია ცენტრზე, ჯვრის მკლავის არეში. უპირველეს ყოვლისა, თვალში გეცემათ ღრმა და მაღალი ნიშები. მათ შემოუყვება შეწყვილებული ლილვები. ნიშების თაღებს ეიწრო ჩუქურთმოვანი არშია და ფესტონები ამშვენებს. მართალია, ფესტონები დაზიანებულია,

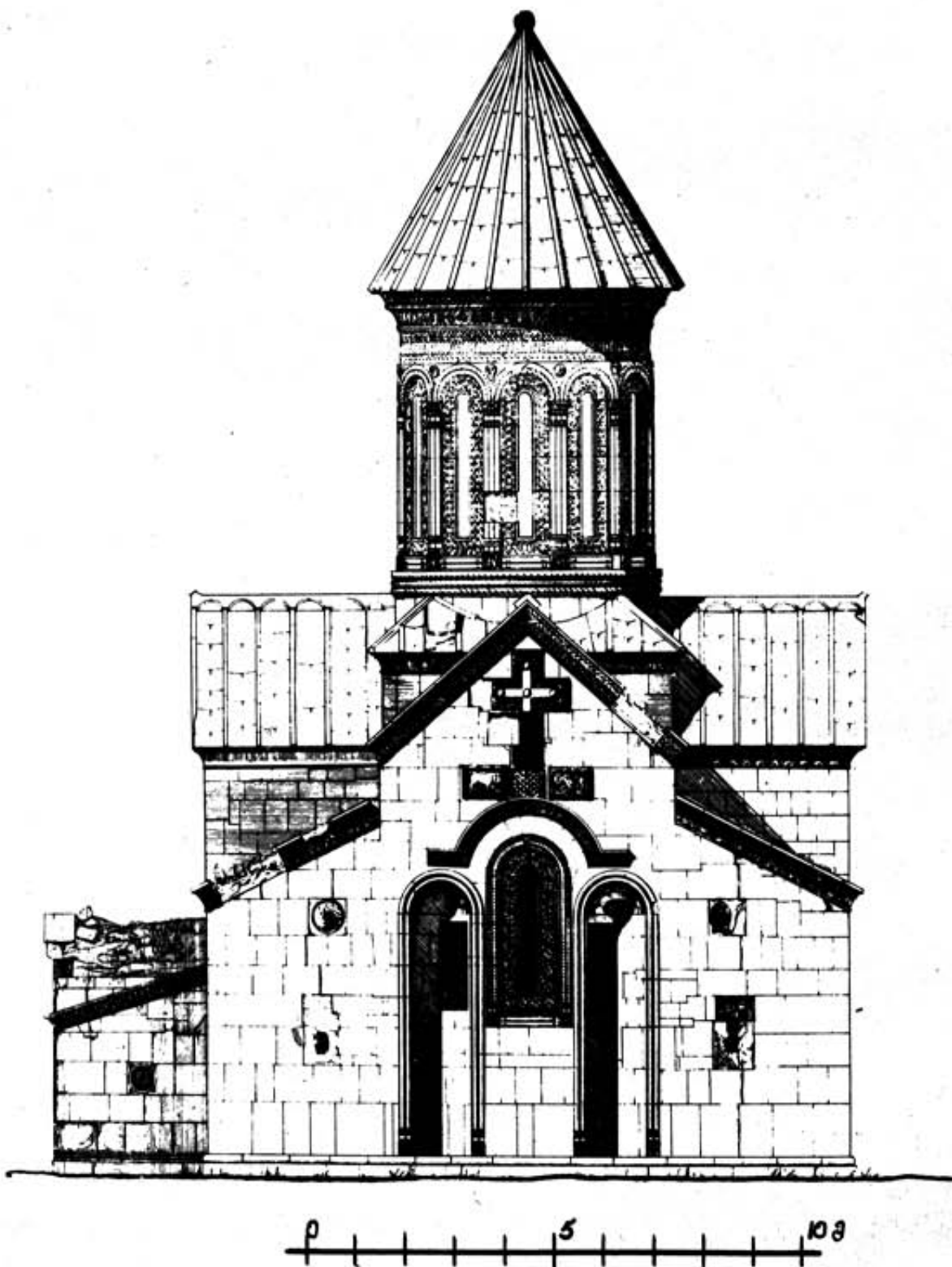
27. ფიტარეთი, განაკეთი აღმოსავლეთით.

მაგრამ თავდაპირველი სახის წარმოდგენა ადვილია. ჩუქურთმინია აგრეთვე მარჯვენა ნიშის პლაფონი, მარცხენა კი გლუვზედაპირიანია.

ფასადზე შვიდი სარკმელია განლაგებული. ამათგან მთავარია ცენტრალური. იგი სხვებს შესამჩნევად სუარბობს, თანაც ფართო არშია შემოფარგლავს და გრეხილოვანი ლილვებითაა შემოსაზღვრული. გარეთა ლილვებს საყრდენად ისევ მოჩუქურთმებული ბაზისები აქვს. ამ სარკმელს სიდიდით მოსდევს ნიშებში ჩამჯდარი სარკმლები, რომელთაც ერთნაირი გადაწყვეტა აქვს. ორივეგან თვით სარკმლის ღრუ წრიული მოხაზულობით მთავრდება, დეკორატიული მოჩარჩოება კი სწორკუთხაა. ეს უკა-

ნასკნელი შედგენილია ორ გრეხილოვან ლილვებს შორის მოქცეული ორნამენტოვანი არშიით. გვერდით, მონაკვეთების ვერტიკალზე, განლაგებულია ორ-ორი სარკმელი. ამათგან ზედა რიგზე მდებარე წრიული მოხაზულობისაა, ხოლო ქვედაზე — სწორკუთხა. ამ უკანასკნელებიდან მარცხენას მორთულობის ქვები ჩამოცვნილია და დაკარგული, მარჯვენა კი შესამჩნევადაა დაზიანებული.

საიდუმლო ოთახების განათებისათვის განკუთვნილი წრიული სარკმლები მცირე ზომისაა. მორთულობით ისინი თითქოს ერთნაირია, მაგრამ სინამდვილეში ერთმანეთისაგან განსხვავდება. პირველზე ჩუქურთმიან არშიას გრეხილი წრიულად შემოუყვება, მეორეზე კი ისეთივე

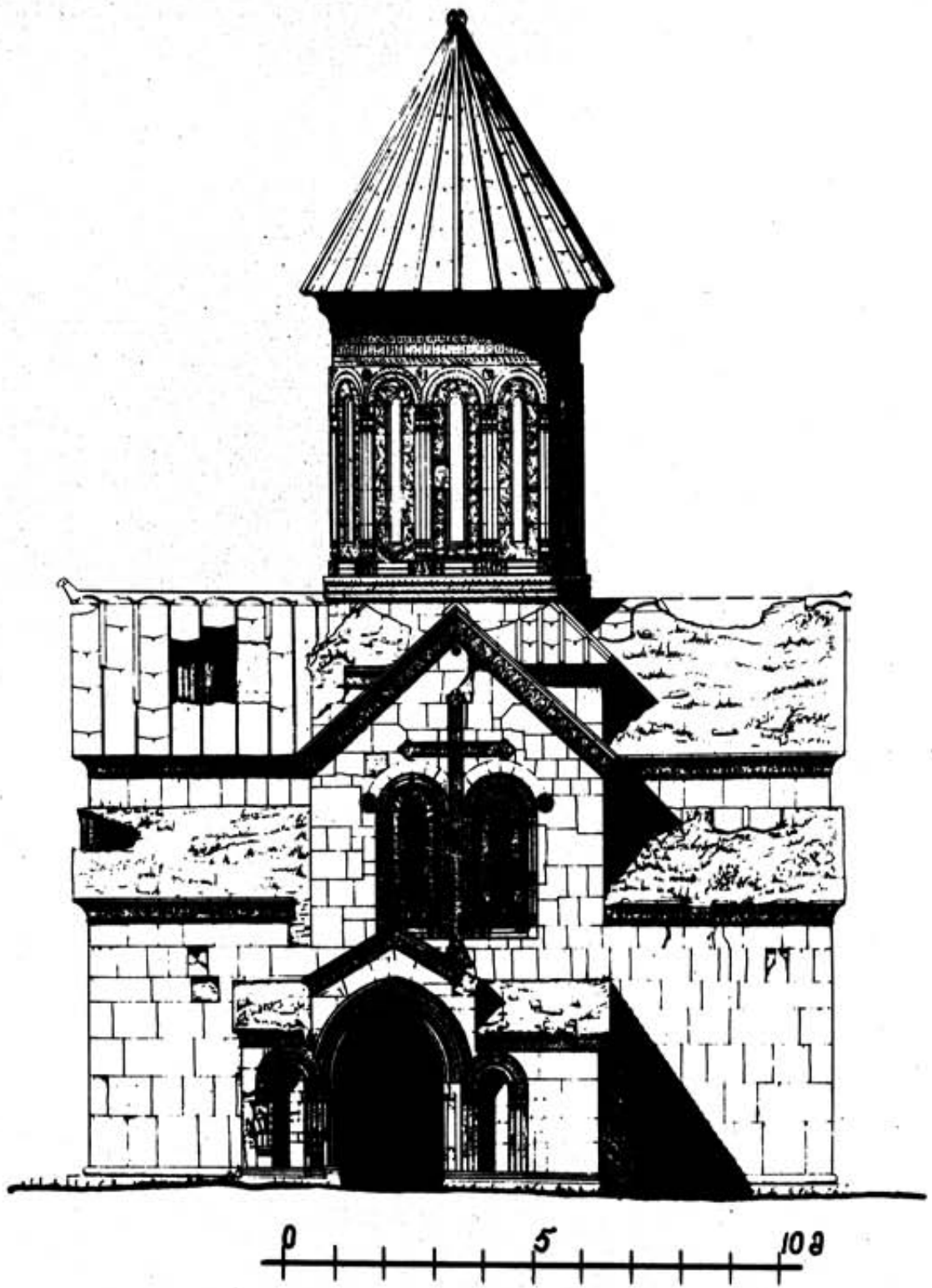
28. ფიტარეთი. ალმოსაულეთის ფასადი.

გრეხილი ჯვარედინ მარყუევებს აკეთებს, რაც, თავისთავად, სიცოცხლეს მატებს დეკორს.

ქვედა რიგიდან მარჯვენა სარკმლის მორთულობა ქვედა ნაწილში ძალიანაა დაზიანებული. კარგადაა მოღწეული ზედა ქვა, რომელიც მთლიანად დაფარულია ჩუქურთმებით. ქვედა მოჩარჩოებიდან მარჯვენა ნაწილი მთლიანად ამოტყვეულია. მარცხენაზე კი ჩუქურთმის მცირე მონაკვეთია დარჩენილი.

ფასადის მორთულობის ელემენტების მეტი ნაწილი თავმოყრილია ზედა ნაწილში, მთავარი სარკმლიდან

კარნიზამდე. ამ შემთხვევაში ძირითადია ის სწორკუთხა ჯვარი, რომელიც აგვირგვინებს ფასადს. ჯვარი რთულადაა მორთული; მისი კვადრატული ბაზისი ჩუქურთმითაა დაფარული. თვით ჯვრის მკლავებს ირგვლივ არშია უელის და შემდეგ გრეხილი მოსდევს, რომლის წრიულ დაბოლოებებში კოშებიც დასმული. ერთ კოშსაც ცენტრი უჭირავს. ჯვრის ქვედა მკლავი შიგნითაც ორნამენტითაა დაფარული. მთლიანად ჯვრის საყრდენად კი გამოყენებულია სარკმლის თავსართი, რომელიც სარკმლიდან მოცილებულია, ხოლო მათ მაკავშირებლად გამო-

29. ფიტარეთი. სამხრეთის ფასადი.

ყენებულია სხივისებრ განლაგებული ქვები; თავსართის ზედაპირიც ჩუქურთმითაა დაფარული.

აღნიშნულის გარდა, ფასადს ამშვენებს განმეორებული ერთი დეკორატიული ელემენტი. ესაა ჯვრის ფუძის გვერდებზე ამოკვეთილი ლომების გამოსახულება.

მოპირდაპირე, დასავლეთის ფასადი აბრისით აღმოსავლეთისას ჰგავს, მაგრამ გადაწყვეტით მისგან დიდად განსხვავდება. აქ მხოლოდ ზედა რეგისტრზეა მორთულობა განლაგებული, ქვედა კი შიშველი სიბრტყეა. ამას შეიძლება ისიც დაემატოს, რომ მორთულობა დაკავშირებულია სარკმლებთან. მთავარი ამ შემთხვევაში

ცენტრალური, მაღალი და ვიწრო, სარკმელია (ტაბ. XXXV). მას ირგვლივ უცლის ორნამენტოვანი ფართო არშია და შეწყვილებული ლილვებისაგან შემდგარი პილასტრები კაპიტელებითა და ბაზისებით, ბაზისებს კი თალი ეყრდნობა. თალი და პილასტრები გრეხილოვანი ლილვებისგანაა შემდგარი, სარკმლის ზემოთ ბოლოებგაშვერილი თავსართია. თავსართის ზედაპირი ჩუქურთმითაა დაფარული, რომელსაც გრეხილი შემოსაზღვრავს. თავსართსა და სარკმელს შორის მოზრდილ არეზე სხივისებრადაა დაწყობილი ქვები, ხოლო მასზე ხუთი კოპია დასმული.

სარკმლის თავსართს ეყრდნობა კედელში მცირე ჩაკვე-

თით მიღებული ჯვარი. თვით ჯვარი „განედლებულია“, მის ძირას, ორივე მხრიდან, ყლორტებია ამოშვერილი. ფასადის განაპირებში მდებარე წრიული სარკმლები, ჩვეულებისამებრ, მცირე ზომისაა. ორივეს ლილვებში ჩასმული ორნამენტი უვლის. მარჯვენა სარკმლის გარე ლილვი ჯვარედინ მარყუევებს აკეთებს, ხოლო მეორეს უფრო ორიგინალური გადაწყვეტა აქვს. მისი გარე ლილვიდან ტოტები გამოდის, ერთმანეთს ენასკვება და ზემოთ ყლორტებში გადაიზრდება.

მეტად პარადულად გამოიყურება სამხრეთის ფასადი. აქა მოთავსებული ტაძრის კორპუსიდან წინ წამოწეული კარიბჭე და ფასადის ზედა რეგისტრზე განლაგებული მდიდრული მორთულობა (სურ. 29. ტაბ. XXXII).

თვით ტაძრის ფასადის ქვედა ნაწილი, თითქმის კარნიზის დონემდე, თავისუფალია. ზემოთ კი მორთულობა შეწყვილებულ სარკმელთანაა დაკავშირებული. ორივე სარკმელი ერთნაირადაა გადაწყვეტილი. ფართო ორნამენტოვანი ლენტი ორივე მხრიდან შემოფარგლულია წვრილი გრებილით, ხოლო ამას გასდევს ლილვოვანი პილასტრები და მათზე გადასული თალი. ორივე მხარეს თალების გარეთ თითო კოპია დასმული. კოპების ზედაპირი ჩუქურთმებითაა დაფარული და გრებილი შემორკალავს, რომლებიც თალების გრებილებშია ჩაწნული.

სარკმლებთან ერთად, მორთულობის მთავარ აქცენტს ქმნის მათ შორის ჩამჯდარი მკლავებგამოილი ჯვარი. მისი ვრძელი ქვედა ღეროს კვარცხლბეკი „გოლგოთას“ საფეხურებია. ერთნაირი სივანის ჯვრის მკლავები ჩუქურთმებითაა დაფარული და წვრილი გრებილი შემოფარგლავს. ჯვრის ზედა სამი მკლავი სამყურა ფორმით მთავრდება. ჯვრის ცენტრში აქურული ორნამენტი იყო, რომელიც ფაქტობრივად წრიული სარკმელი ყოფილა, მაგრამ დროთა ვითარებაში ჩამომტვრეულა. ამ ფასადზე კიდევ შეიძლება აღწინშნოთ პატარა მოურთავი სარკმელი, რომელიც კების ქვეშაა მოქცეული და სახურავქვეშა სივრცეს ანათებს.

კარიბჭე სამხრეთის მხრიდან სამნაწილიანია. შუაზე ორფერდა სახურავიანი აწეული ნაწილია, გვერდებზე კი, პირველის საწინააღმდეგოდ მიმართული, თითო ქანობია. კარიბჭეს მხოლოდ ფასადი აქვს დამუშავებული. დასავლეთის მხარე შიშველია, ხოლო აღმოსავლეთისაზე მხოლოდ წრიული სარკმელია მოჩუქურთმებული. სამხრეთის ფასადის სამი თალიდან გვერდითები მცირე ზომისაა და ტოლები, ხოლო შუა, გაცილებით განიერი და მაღალი. გვერდითი თალები თუ წრიული მოხაზულობისაა, შუას შეისრული ფორმა აქვს. თალები ორმაგი ლილვოვანი პილასტრებითაა შემოფარგლული.

სამხრეთ-მხარეთი ანალიზი

ფიტარეთის ტაძარი დაუფიქრებლად შთაბეჭდილებას ტოვებს. იგი ფერადოვანი ქვითაა ნაგები, რაც განსაკუთრებულ სილამაზეს ანიჭებს.

ფიტარეთის გეგმა კვადრატს უახლოვდება, მაგრამ ეს ადგილზე თითქმის შეუმჩნეველი რჩება (სურ. 26). მნახველის თვალი სივრცე-სივანეს კი არ ადარებს ერთმანეთს, არამედ აღიქვამს საერთო პროპორციებს, მასების

აღსაწერი დაგვიჩა მოპირდაპირე ჩრდილოეთის ფასადი. იგი სხეებზე ნაკლებადაა მორთული, მაგრამ უპრეტენზიოც არ არის. ზედა ნაწილის მორთულობა ფასადს საზეიმო ხასიათს ანიჭებს.

ფასადის მორთულობა მის ერთადერთ სარკმელთანაა დაკავშირებული. მაღალ და ვიწრო სარკმელს ფართო ორნამენტოვანი ლენტი შემოუყვება. მას გვერდებიდან შემოფარგლავს ლილვოვანი პილასტრები, რომლებზედაც ბრტყელი თალი ეყრდნობა. პილასტრები სხვადასხვა დეკორატიული ელემენტების წყვეტილია, კაპიტულები და ბაზისები კი ფრინველების გამოსახულებებითაა და ჩუქურთმებითაა დაფარული. ყველაფერ ამას ემატება თითო ორნამენტოვანი კოპი გვერდებსა და თალის თავზე.

ფასადზე კიდევ ერთი დეკორატიული ელემენტი. ესაა სარკმლის თავსართი, მოთავსებული კოპის ზემოთ. თავსართს ბრტყელი ზედაპირი აქვს და ორნამენტითაა დაფარული. ასევე მთლიანად მოჩუქურთმებითაა თალის შიდა ზედაპირი, ხოლო კარნიზი აქაც მოჩუქურთმებულია. არის ერთი წრიული სარკმელი კების ძირას, მაგრამ მისთვის ოსტატს ხაზი არ გაუსვამს, იქ მხოლოდ ხერხელებია სახურავქვეშა სივრცის გასანათებლად.

გადავიდეთ გუმბათის ყელის აღწერაზე, კომპოზიციას რომ აგვიჩვენებს (ტაბ. XXXVIII). გუმბათის ყელი ერთიანი ცილინდრული მასაა. მის ყელში გაჭრილია თორმეტი ვიწრო და მაღალი სარკმელი, მათ ირგვლივ უვლის ორნამენტების ფართო არშია, ყოველი სარკმლის არეს სამ-სამი ლილვისაგან შემდგარი პილასტრები შემოსაზღვრავს. თალები კი ორ-ორი ლილვითაა მიღებული. პილასტრები გლუვზედაპირიანია, ხოლო თალები — გრებილოვანი. ბაზისები და კაპიტულები რთულადაა მორთული. თალები მთლიანად ეყრდნობა სხვადასხვა ელემენტისაგან შედგენილ სარტყელს. თალებს ზემოთ უშუალოდ გასდევს ორი ლენტით მიღებული ფრიზი. ფრიზის ზემოთ კი ორსაფეხურიანი კარნიზია გაწყობილი. ფაქტობრივად, იგი გუმბათს აგვიჩვენებს. აქვე უნდა აღინიშნოს არქიტექტორის მიერ ჩაფიქრებული კიდევ ერთი დეკორატიული ელემენტი. ესაა, ერთი შეხედვით, კოპების რიგი, რომელიც მიჰყვება თალებს, სინამდვილეში კი აქ ზოგი კოპია და ზოგიც ადამიანის თავის გამოსახულება.

ტაძარი თავიდანვე ლორწინით ყოფილა გადახურული. მას სხვადასხვა დროს რესტავრაციაც გაუკეთდა, მაგრამ აღდგენისას ყოველთვის მხოლოდ ქვას იყენებდნენ და ჩვენამდეც ასე მოაღწია.

ურთიერთშეფარდებას. ფიტარეთის ტაძარი სივანით მცირედ განსხვავდება ბეთანიისა და ქვათახევისაგან, მაგრამ სივრცეში ბევრად ჩამოუვარდება ერთსაც და მეორესაც. აქვე ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ სამთავისის ტაძრის ტაძრებში XI ს. დასაწყისიდან შეინიშნება დაპატარავების ტენდენცია. ეს მისწრაფება ყველაზე მეტად გამოამჟღავნა ფიტარეთის ავტორმა. აქ, ფიტარეთში, მხო-

ლოდ პროპორციული შეფარდება შეცვლილი, სხვა მხრივ ტიპი დაცულია.

ტაძარში ყველგან სიხალვათე იგრძნობა, შიდა სივრცე ნათელი და მიმზიდველია. ცხადია, სხვებზე მეტად ცენტრია განათებული, ის მონაკვეთი, სადაც საკურთხეველი დგას და საიდანაც იწყება ტაძრის აღქმა.

ამავე დროს, ტაძრის შიდა სივრცის არათანაბარ განათებაში სტილისტური მიდგომაც ჩანს. ოსტატის სტილშეგრძნება კონტრასტებს მოითხოვს და იგი შესანიშნავად წყვეტს ამ პრობლემასაც. ცენტრიდან მკლავებისაკენ სინათლის ძალა შესამჩნევად ეცემა, ხოლო გვერდით ნაევებში თითქმის ბნელდება.

ასეთ არათანაბარ განათებას ორი გზით აღწევს. ერთია მასათა საგანგებო განლაგება და მეორე — სარკმლების განსხვავებული რაოდენობა და ზომები.

არქიტექტორი გუმბათის ცილინდრულ ზედაპირზე ათავსებს თორმეტ მაღალ სარკმელს, საიდანაც უხვად შემოდის სინათლე. ამას ემატება ჭვრის ოთხივე მკლავიდან შემოსული სინათლე. განათებას უფრო გვეგმიანი დანიშნულება მიეცა კედლის მოხატვის აუცილებლობასთან დაკავშირებით. მხატვრობას მთლიანობასა თუ დეტალებში აღქმა ესაჭიროებოდა. ამისათვის კი სინათლის წყარო მეტი უნდა ყოფილიყო. ამიტომაც ადრეფეოდალურ ხანასთან დაკავშირებით, IX — X საუკუნეებიდან მოკიდებული, ინტერიერს მეტი განათება ესაჭიროებოდა. საქმე ის იყო, რომ სწორედ ამ ხანიდან გახდა ფრესკული მხატვრობა აუცილებელი. ბიზანტიაში, თუ მის მეზობელ ქვეყნებში, ხატმებრძოლთა დამარცხებასთან დაკავშირებით, ეკლესიათა კედლების მოხატვა სავალდებულო შეიქნა. სწორედ აქედან გამომდინარე, განათების ინტენსივობაში შესამჩნევი განსხვავებაა. ადრე თუ სიმუქე სჭარბობდა, შემდეგ ნათელი სჭარბობს. ფიტარეთის აგების დროს ეს პრინციპი კარგა ხნის დამკვიდრებული იყო.

ფიტარეთის ინტერიერის განხილვისას, პირველ რიგში, ყურადღებას იქცევს ტაძრის ცენტრალური სივრცე, რომელიც შექმნილია ჭვრის მკლავებისა და მათ ცენტრში აღმართული გუმბათისაგან. როგორც ამ ტიპის სხვა ძეგლებში, ისე აქაც, გუმბათი ეყრდნობა საკურთხეველის კუთხეებსა და დასავლეთის პილონებს. გუმბათქვეშა კვადრატულიდან გუმბათის წრეზე გადასვლა აფრული წესით ხდება. თვით ჭვრის მკლავები ერთიანი კამარებითაა გადახურული, ხოლო გუმბათის მხარეზე რამდენიმე საფეხურიანი თალი კეთდება. უკანასკნელი თალი, ფაქტობრივად, ლილვია, რომელიც ცენტრებში მარყუევებს და გუმბათის სარტყლის ქვედა საფეხურს ქმნის. ამის ზემოთაც სარტყლის პროფილი საკმაოდ რთულია.

გუმბათის ყელი ზემოთ და ქვემოთ შემოფარგლულია სარტყლებით (სურ. 27). ქვედა სარტყელი რთული პროფილისაა, მაგრამ ზემოთ მარტივია. იგი შედგება ერთი საკმაოდ შევრილი თაროსაგან, რომელიც კარნიზს მოგვარგონებს. ეს თარო მოწყობილია სწორედ იქ, სადაც ცილინდრი გადადის სფეროში. უშუალოდ ამის ანალოგია არ მოიძებნება, მაგრამ არის გუმბათის სფეროს გამოყოფის შემთხვევებიც. ფიტარეთზე ადრე ამ ხერხს არ მიმართავენ, ხოლო თანადროულ ძეგლთაგან იგი მხოლოდ წულრულა-

შენში გვხვდება, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ წულრულაშენში უფრო რთულ შემთხვევასთან გვაქვს საქმე. აქ მარტო სარტყელი კი არ არის, არამედ მასთან დაკავშირებული ჭვარი და სხვა ელემენტები.

რაც შეეხება მომდევნო ხანას, აქ მას რამდენიმეჯერ ვხვდებით. პირველად ასეთის მაგალითს საფარის ოსტატი გვაძლევს¹⁵, შემდეგ XIV ს. აღდგენილი სამთავროს ტაძარი¹⁶ და უფრო გვიან ცაიშის მშენებელიც¹⁷.

საკურთხეველი, როგორც ამ ტიპის სხვა ძეგლებში, აქაც აფსიდისა და ბემისაგან შედგება. ასევე, უფრო ხშირ შემთხვევაში საკურთხეველი სამკვეთლოსთან კართაა დაკავშირებული. საკურთხეველს სადიაცენეც კართი უკავშირდება, რაც დამახასიათებელი არ არის, მაგრამ, როგორც გამოჩანისი, ვხვდებით. რაც შეეხება ნიშებს, რომლებიც აფსიდის გვერდებზეა, ამ პერიოდისათვის არც ისაა ნიშანდობლივი. მშენებელი უფრო ხშირად თითო ნიშს აკეთებს. არის სამი, ხუთი და შვიდი ნიშიც. მაგრამ სამთავრის ტიპის ტაძართაგან ორი ნიში პირველად ფიტარეთში გვხვდება. მოგვიანებით, XIII ს. ბოლოს და XIV საუკუნეში, ასეთ გადაწყვეტას ვხვდებით ცაიშში, ზარზმასა და ჭულეში. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ამ მცირე არქიტექტურული შტრიხის წამომწყები ფიტარეთის ოსტატია.

ფიტარეთის ოსტატმა გუმბათის სფერო გამოყო კარნიზით. ასევე იქცევა იგი კონქის მიმართაც, სადაც კარნიზის მსგავსი შევრილი გამოყოფს კონქს ქვედა ნაწილისაგან. უნდა აღინიშნოს, რომ ეს დეკორატიული ელემენტი სამთავრის ტიპის ძეგლებში პირველად ფიტარეთში გამოყენებული. მომდევნო ხანის ძეგლთან, მას ვხვდებით ისევ საფარაში, ზარზმასა და ჭულეში. მხოლოდ წინამორბედისაგან განსხვავებით, ესენი კიდევ ერთ ნაბიჯს დგამენ წინ, რაც იმაში გამოიხატება, რომ, კონქთან ერთად, ბემის კამარაც გამოიყოფა¹⁸.

ფიტარეთის ტაძრის ინტერიერში შესამჩნევია სიხალვათე ცენტრალურ სივრცეში. ეს ძირითადად გამოწვეულია ამ სივრცის შემქმნელი ჭვრის უბებების სიღრმით. ამ შემთხვევაში ლაპარაკია გვერდით მკლავებზე. ასეთი სიღრმე გვერდით მკლავებში იშვიათად გვხვდება. ჩვეულებრივ, გვერდითი მკლავებისა და ნაევების სიგანე ცენტრალური ნავის ნახევარია ან ცოტათი მეტი. აქ კი განსხვავება მეტად შესამჩნევია.

ტაძრის ქვედა ნაწილის სივრცე-სიგანე და სიმაღლე ისეთი არ არის, როგორც სამთავრისში იყო — ზეაზიდული, წერწყეტა. ამ შემთხვევაში საუბარია არა აბსოლუტურ სიმაღლეზე, არამედ შეფარდებითზე.

გუმბათის საყრდენი თუ საკურთხეველის კუთხეებია, დასავლეთით რვაგვერდა სვეტებია. ამ სვეტების პროფილი აღმოსავლეთითაც მხოლოდ ქვედა ნაწილში მეორდება. დასავლეთით კი საპირისპირო მხარეს იგივე ფორმა კაპიტელამდეა. სვეტების რვაგვერდა ფორმა სამთავრის ოსტატმა დაამუშავა ჭრ კიდევ XI ს. დასაწყისში, ხოლო შემდეგში მას ვხვდებით XII — XIII სს. ძეგლების დიდ უმრავლესობაზე. ფიტარეთის ოსტატის მთავარი ღირსებაა, რომ იგი ანსამბლურობას მისდევს. სვეტებისა და ნახევარსვეტებისათვის არჩევს ერთ ფორმას. ამ შემთხვევაში ამოსავალი გუმბათქვეშა პილონია და იგი

აღმოსავლეთითა და დასავლეთით ნახევარსფერებზე იმავე ფორმას იმეორებს. დასავლეთის პილასტრების მიმართ ეს არც ისე ხშირი შემთხვევაა. იგივეს ვხედავთ ქვათახევსა და ახტალაში.

საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ინტერიერში გამოყენებული პილასტრების დამამთავრებელი კაპიტლები ყველგან საკმაოდ მოხდენილი ფორმისაა. თითქმის იგივე პროფილი შეორდება აფსიდის კონქის გამოყოფ კრონშტინებზეც.

ფიტარეთის ინტერიერში მასათა დაბალ პროპორციებს თითქოს ერთგვარ კომპენსაციას უწევს ჭერის მკლავების გადახურავი კამარებისა და მთავარი თაღების ისრული ფორმა. ეს ფორმა შეტეხილი, წვეტიანი მოხაზულობის გამო, ზემოთ სწევს ტაძრის ქვედა კორპუსს. ზოგ შემთხვევაში თაღების ეს ფორმა, ქვედა ნაწილის დიდი სიმაღლის გამო, აუცილებელი არც იყო (მაგ. თბილისის მეტეხი), ხოლო ფიტარეთში იგი კარგადაა გამოყენებული. აქ მოულოდნელი არ არის ისრული თაღის გამოყენება, რადგან XI საუკუნიდან (სამთავრო) მოკიდებულ ამ ფორმას იყენებს ოსტატების დიდი უმრავლესობა. იგივე ფორმა აქვს ფიტარეთის ოსტატს გამოყენებული გვერდით ნავებთან მაკავშირებელ თაღებზეც, რომლებიც კარგი პროპორციებისაა, რაც ბევრ ძეგლში არ იგრძნობა.

ადრე ვიმსჯელებთ ინტერიერის განათების ინტენსიურობაზე და აღნიშნეთ, რომ სინათლის წყაროს განლაგება და მათი რაოდენობა მთლიანად დაკავშირებულია ავტორის კონცეფციასთან. იგი თორმეტ ერთნაირ სარკმელს ათავსებს გუმბათის ყელში. ასე იქცევიან მისი სხვა თანამედროვეებიც (თიღვა, იკორთა, ბეთანია, ქვათახევი, ყინწვისი, ტიმოთესუბანი). რაც შეეხება ქვედა კორპუსის ჭერის მკლავების განათებას, აქ განსხვავებული გადაწყვეტაა. აღმოსავლეთით, ჩვეულებრივ, სამი სარკმელია, ხოლო დანარჩენ მკლავებში განსხვავებული სურათია. დასავლეთითა და ჩრდილოეთით თითო სარკმელია, ხოლო სამხრეთით — სამი. ასეთი გადაწყვეტა არაა ტიპური. მაგალითად, იმავე ხანის ძეგლებში დასავლეთით თითო სარკმელი გვხვდება ყინწვისსა და ტიმოთესუბანში, ხოლო ჩრდილოეთისათვის ანალოგია უფრო შორს უნდა ვეძებოთ, ისეთ ძეგლებში, როგორცაა — თიღვა და სამთავისი. რაც შეეხება სამხრეთის მხარეს, აქ არსებული სამი სარკმლის კომპოზიციას უფრო გავრცელებული ქვედა რიგზე ორი მაღალი სარკმელია, ხოლო ზემოთ — ერთი წრიული. ასეთ კომპოზიციას ვხედავთ ცოტათი უფრო ადრე აგებულ ბეთანიასა და ქვათახევიში.

ფიტარეთის ოსტატს ერთი ორიგინალური გადაწყვეტა აქვს. იგი ტაძრს მხოლოდ ერთ შესასვლელს უკეთებს, სამხრეთიდან კარიბჭის გამოვლით. მაგრამ თავისთავად ერთი შემოსასვლელი ცოტაა და მოუხერხებელიც. ჩვეულებრივ, ასეთ გუმბათოვან ტაძრებში ორ ან სამ შესასვლელს აკეთებდნენ.¹⁹ ამ თვალსაზრისით სამთავისის ტაძრის ძეგლებში ფიტარეთი ერთადერთია.

ცხადია, ისევ ავტორის კონცეფციასთანაა დაკავშირებული შესასვლელისათვის ადგილის შერჩევა. როგორც ადრევეც აღვნიშნავს, ამ ე. წ. „ქართული ბაროკოს“ ეპოქაში, ინტერიერის აღქმასაც თავისი გადაწყვეტა აქვს. სამთავისიდან მოკიდებული ცენტრალურ გუმბათოვანი ტაძრის თითქმის ყველა ავტორს მძაფრი

გზა აურჩევია. ისინი შესასვლელს გვერდითი ნაღის არეში აკეთებენ, საიდანაც მოძრავი, რთული პლანები იშლება. ფიტარეთის ავტორმა ამ მხრივ უფრო წყნარი გზა აირჩია და შესასვლელი მოათავსა სამხრეთის მკლავის არეში. აქედან შემსვლელი გაცილებით უფრო ჩქარა ითვისებს ინტერიერის თავისებურებებსა თუ საიდუმლოებებს.

საკითხავია, ამ ეტაპიდან ხომ არ იწყება, საერთოდ, „ბაროკოს“ პრინციპების დაქვეითება? როგორც ვნახავთ, ნაწილობრივ ეს ასეც არის.

ტაძრის ჩინტერიერს თავდაპირველად ამშვენებდა კედლის მხატვრობა და მორთული კანკელი. ეამთა სივრცისაგან შელახული ფრესკული მხატვრობის მაგიერ, შემდეგში ახალი გაჩნდა (ტაბ. XXXVII), ხოლო დანგრეული კანკელის სანაცვლოდ, სხვა არ დაგვხვდებოდა. ოდესღაც დიდებული კანკელის ორი ფრაგმენტი ჩამოშენებულია სატრაპეზოს კედელში. რენე შმერლინგის მართებული შენიშვნისა არ იყოს²⁰, XVII ს. ბოლოს სატრაპეზოს შმენებელ ოსტატს დაენანა ორი ლამაზი, ჩუქურთმიანი ქვის გადაღება და ისინი მოათავსა მეორე სართულის ბუხრის თაღზე. ამ ფრაგმენტებით შეიძლება დავასკვნათ, რომ ტაძრის კანკელი თაღოვანი ყოფილა, ისეთივე, როგორცაა იმ ეპოქის სხვა ტაძრებში ვხვდებით.

ტაძრის სამხრეთის კარიბჭე კონსტრუქციულად არ არის დაკავშირებული ძირითად კორპუსთან, მაგრამ ყველა დეტალით მისი თანადროულია. ამაზე, უპირველეს ყოვლისა, მეტყველებს თვით კარიბჭის კომპოზიციას. მისი პირდაპირი ანალოგებია ბეთანია და ქვათახევი. განსაკუთრებით სიმპტომატურია კარიბჭის კამარის გადაწყვეტა. სამივე ძეგლში კარიბჭეები რვაქმიანია და ერთნაირი გადაწყვეტა აქვს, ხოლო, რაც შეეხება მომდევნო საფეხურზე აგებულ თბილისის მეტეხის კარიბჭეს, მისი ავტორი ჭერ კიდევ უნარჩუნებს ნაგებობას ზოგად მსგავსებას ზემოაღნიშნულ ძეგლებთან²¹, მაგრამ XIII ს. ბოლოს და XIV ს. დასაწყისის ძეგლები საფარა²² და ზარზმა²³ სრულად განსხვავებულ გადაწყვეტას იძლევა. ასევე შეიძლება ითქვას ფიტარეთის კარიბჭის სამხრეთ ფასადის ნიშებითა და ლილვოვანი თაღებით მორთვაზე. იგი უშუალო პარალელს ბეთანიის ტაძრის კარიბჭეში პოულობს. ანალოგია შეიძლება გავატაროთ აგრეთვე ფიტარეთის თანამედროვე დმანისის სიონის კარიბჭესთან.²⁴

კარიბჭის ორნამენტის რეპერტუარი და მოტივებიც ანალოგებს იმავე ხანის ძეგლებში პოულობს.

ფიტარეთის ტაძრის გარეთა მასებისა და ფასადების დათვალიერებისას სიამოვნებას განიცდით. დიღია მისგან მიღებული ესთეტიკური კმაყოფილების გრძნობა, მაგრამ ყველაფერი ხომ შედარებითია. ამ ძეგლს თუ მომდევნო ხანის ძეგლებს შევადარებთ. დავრწმუნდებით, რომ იგი გაცილებით უკეთესია, მაგრამ თუ შევადარებთ ადრეულ ძეგლებს, როგორცაა ბეთანია და ქვათახევი, ვნახავთ, რომ ერთგვარ დაქვეითებასთან ვაჭქვს საქმე. ეს არის ის, რაც ერთმანეთისაგან ასხვავებს ეპოქებს. კონკრეტულად, ამ შემთხვევაში, შესაძლოა 10 — 15 წლის სხვაობასთან გქონდეს საქმე.

ზოგად ხაზებში ამ ეტაპიდან მთავარს თუ აღნიშნავთ, პირველ რიგში, უნდა დავასახელოთ ფასადების მეტი სიშიშვლე, დეკორის ნაკლებობა. მეორე მხრით, აღსა-

ნიშნავია ორნამენტების მეტი სიმშრალე, ტენდენცია სქემატურობისაკენ (ნამდვილი სქემატურობა ჯერ კიდევ შორს არის).

ფიტარეთის ფასადებიდან უკეთაა მორთული აღმოსავლეთისა და სამხრეთის, ხოლო ორ დანარჩენზე თითო აქცენტია დასმული. ადრეულ საუკუნეებში მიღებული ფასადების დეკორატიული თაღებიდან მხოლოდ მცირე კვალია დარჩენილი. ესაა შეწყველებული ლილვებით აღმოსავლეთის ნიშების მორთვა. ნიშების მოსართავად თაღოვანი ლილვების გამოყენებას, ფიტარეთთან ერთად, ვხვდებით მის თანადროულ წულრულამენსა და ახტალაში. ხოლო ცოტათი ადრეული ძეგლებიდან იგი გამოყენებულია ქვათახევსა და ბეთანიამში. ამ ოთხი ძეგლიდან მხოლოდ ქვათახევსა განსხვავებული ფასადებზე თაღების გამოყენების მხრივ, რადგან იგი ჩრდილოეთის ფასადზე ნაწილობრივ მაინც იყენებს მას. დანარჩენმა ავტორებმა კი ფასადების გაშიშვლება არჩიეს. თაღები აღარ იზიდავდათ. XII ს. ბოლოსა და XIII ს. პირველი მეოთხედის ძეგლებზე ყველგან ეს ახალი მიდგომა ჩანს, მაგრამ თითოეული ობიექტი იძლევა გადაწყვეტის სხვა სახეს. მართალია, მორთულობის მთავარი აქცენტები დაკავშირებულია კარ-სარკმლებთან, მაგრამ ვხვდებით თავისუფალი კომპოზიციებიც.

ფიტარეთის გალავანში შესასვლელი სამხრეთიდანაა და ოსტატს უცდია ეს ფასადი შესაფერისად მოერთო, მისთვის მიეცა სადღესასწაულო იერი, მაგრამ არც ტრადიციისათვის უღალატია და აღმოსავლეთის ფასადიც არანაკლებ ტრიუმფულია. უნდა აღვნიშნოთ, რომ ფიტარეთის ტაძარი არ არის ისეთი აზიდული, როგორც სამთავისი და ზოგიერთი სხვა ძეგლი (წულრულამენი). როდესაც დგახართ ფიტარეთის აღმოსავლეთის ან დასავლეთის ფასადის პირდაპირ, გრძნობთ, რომ სიგანე სჭარბობს სიმაღლეს. ეს კი, თავისთავად, მიწასთან შეზრდილი, დამჭდარი პროპორციების შეგრძნებას ქნის.

ფიტარეთის ავტორი უარყოფს საუკუნეებით დაკანონებულ აღმოსავლეთის მორთულობის მთავარ ღერძს, რომელიც ერთ ხაზზე ასხმული ჯვრის, სარკმლისა და რომბებისაგან შედგებოდა. მაგრამ ისიც უნდა აღვნიშნოთ, რომ ამში ნოვატორი უნდა ყოფილიყო ბეთანიის ოსტატი, რადგან მან უფრო ადრე თქვა უარი აღნიშნულ ღერძზე. მართალია, ფიტარეთის ავტორმა უარყო ორას წელს გაბატონებული ხერხი და ახალი შექმნა, რომელიც ადრეულზე უკეთესი არ არის, მაგრამ თავისებური მიზიდველობა აქვს.

ცხადია, არ მისდევს ბეთანიის ავტორი ახალ გზას. 20 — 25 წლის განმავლობაში აგებული ზუთი ტაძრიდან ძველი ხერხი სამმა უარყო (ბეთანია, წულრულამენი, ფიტარეთი), ხოლო ორმა გამოიყენა (ქვათახევი, ახტალა). ამთგან ფიტარეთისა და ბეთანიის ავტორები ჯვარზე საერთოდ არ ამბობენ უარს, ასე ვთქვათ, მის მოკლე ვარიანტს იყენებენ, ხოლო წულრულამენის ავტორმა იგი სრულიად უარყო.

ფიტარეთის აღმოსავლეთის ფასადის ცენტრი გადატვირთულად გამოიყურება, მაშინ, როდესაც ასეთი შთაბეჭდილება არ გრჩებათ მის თანამედროვე ძეგლებზე. საქმე ის გახლავთ, რომ ფასადის ცენტრალურ ფართობზე თავმოყრილია არა ერთი დეკორატიული ერთეული

(ტაბ. XXXIV). ამასთანავე, ფასადზე ნიშები შესამჩნევად დაახლოებულია ერთმანეთთან, რაც არც ერთ ძეგლზე არ არის. ნიშების ლილვებს შორის დარჩენილი ადგილი მთლიანად აქვს მოკავებული სარკმლის მოჩარჩოებას, ამიტომაც არ რჩება თავისუფალი ადგილი თვალის დასასვენებლად.

სარკმლის თალი უფრო მაღალია, ვიდრე ნიშებისა. ასეთი კომპოზიცია განგებ შექმნა ოსტატმა, რათა იგი დამთავრებინა დიდი და ძლიერი თავსართით. თავსართის თალი, თუ სარკმლის თალის კონცენტრულია, მისი პორიზონტალური მკლავები ნიშების თაღებს ეყრდნობა. სწორედ ამ თავსართს აცისრია ქვედა კომპოზიციის შემკვრელის როლი და, ამავე დროს, მთლიანად კვარცხლბეცია ზედა მორთულობისათვის.

თავსართის ზემოთ სამი ელემენტი განლაგებული. მთავარს ამ შემთხვევაში ჯვარი წარმოადგენს. მის ქვედა პორიზონტზე ბარელიეფებია განლაგებული. სწორკუთხა მკლავებიანი ჯვარი მოკლეა და არცთუ კარგად ებმის ქვედა სიმრგვალებისაგან შედგენილ კომპოზიციას. მართალია, ჯვარი თავისთავად ამთავრებს დაწყებულ სამკუთხა კომპოზიციას, მაგრამ ვერ ვიტყვი, რომ ზედა ქვედას კარგად ეხებოდეს. ზედა ნაწილი მოკლებულია იმ სირბილეს, რომლითაც ქვედა ხასიათდება.

ფიტარეთის ხუროთმოძღვრის ეს განსახილველი კომპოზიცია ორიგინალურია იმდენად, რამდენადაც იგი არავის ბაძავს. მართალია, ზოგი ელემენტი ადრეც ვხვდებოდა, მაგრამ მთლიანობაში ახალია. პირველ რიგში ყურადღებას იქცევს სარკმლის თავზე ფრთებგაშლილი თავსართი. თავისთავად ცალკე აღებული ეს ელემენტი, ამ ტიპის ძეგლთაგან ადრე სამთავროს ტაძარზე²⁵ გამოყენებული, მაგრამ აქ დეკორი სხვა პრინციპზეა აგებული. მომდევნო პერიოდის ოსტატები თავსართს ბეთანიამდე არ მიმართავენ. ბეთანიამიც ახლებური კომპოზიციისაა, მაგრამ სხვებზე მეტი მსგავსება მაინც სამთავროსთანაა. ჯვარიც თავსართის ზემოთაა მოთავსებული. ამ მხრივ, ფიტარეთსა და ბეთანიას შორის შეინიშნება მსგავსება, მაგრამ მხოლოდ ზოგად ხაზებში. თვით ჯვრებიც სხვადასხვა ტიპისაა. რაც შეეხება ლომების გამოსახულებას ჯვრის ფუძის ორივე მხარეს, მას პირდაპირი ანალოგია არ გააჩნია.

ფასადის გვერდით მონაკვეთებზე ორ-ორი წერტილია დამუშავებული. ზედა სარკმლებს საპირე მრგვალად შემოუყვება, ხოლო ქვედას — სწორკუთხად. საერთოდ, ამ ტიპის ძეგლების გვერდით არეებზე ორ-ორი წერტილის დამუშავება ჩვეულებრივია, განსხვავება მხოლოდ კონკრეტულ გადაწყვეტაშია, ზედა რიგზე ასევე პატარა დეკორატიული ელემენტებია შექმნილი ბეთანიამში, ქვათახევიში, იკორთაში, ქვედა რიგზე იმავე ძეგლებზე უფრო დიდი, შთაბეჭდავი ელემენტებია დასმული მდიდრულად მოჩუქურთმებული სახით. შესაძლოა, ფიტარეთის ავტორმა განაპირებში მცირე აქცენტები იმიტომ დასვა, რომ ცენტრისათვის უფრო მეტად გაესვა ხაზი.

ამავე ფასადის მცირე დეკორატიული აქცენტებიდან აღსანიშნავია კუწუბოები — ნიშების ერთ-ერთ თაღში მოთავსებული ჩუქურთმა. კუწუბოები (ფესტონები) სამთავისის ოსტატის შემოღებული უნდა იყოს. შემდეგ მას რამდენიმე ოსტატი იმეორებს (იკორთა, ქვათახევი, ახტალა), მათ შორის ფიტარეთის ავტორიც. სამწუხაროდ,

იგი დღეს ძალიანაა დაზიანებული და თავდაპირველი შნო დაკარგული აქვს.

რაც შეეხება მხოლოდ მარჯვენა ნიშის თალის სიღრმეში მოთავსებულ ჩუქურთმას, იგი ერთადერთია. ჩვეულებრივად, ამ ადგილას X ს. შუა ხანებიდან მოკიდებული (ომკი) ხშირად ვხედავთ ნიჟარისმაგვარ დამუშავებას. აქ კონუსური ზედაპირის სხივისებრი დამუშავება თითქოს ლოგიკურია და ლამაზიც, ჩუქურთმა კი ნამდვილად არ უხდება. ირგვლივ იმდენი ორნამენტი, რომ იგი ყურადღებას არ იქცევს. ფიტარეთის ავტორი ამ მხრივ ორიგინალური კი არის, მაგრამ წინამორბედებზე უკეთეს შედეგს ვერ აღწევს, როგორც ეტყობა, ეს იყო მიზეზი, რომ მისთვის არავის მიუბაძავს.

ტაძრის სამხრეთის მხარე უფრო რთულია. აქ ძირითადი კორპუსის ფასადი კარიბჭის გარეშე არ იკითხება. კარიბჭე ისეა მასთან შეზრდილი, რომ ერთიმეორის გარეშე ოსტატს ვერ წარმოუდგენია და მნახველიც ასე აღიქვამს. თვით ტაძრის ფასადი მხოლოდ მალაა მორთული, ერთ ადგილას. ესაა წყვილად მდგარი სარკმელი, რომელთა შუა გამოიკვეთება ჭვარი. უნდა აღვნიშნოთ, რომ მთლიანად ეს კომპოზიცია ერთ-ერთი საუკეთესოთაგანია შუა საუკუნეების ქართულ არქიტექტურაში. სწორედ აქ ჩანს ფიტარეთის არქიტექტორის მაღალი გემოვნება.

თავისთავად, სარკმლებს შორის ჭვრის მოქცევა ფიტარეთის აგების მომენტისათვის თითქმის დამკვიდრებულია. ათიოდე წლით ადრე, პირველად მას იყენებენ ბეთანიისა და ქვათახევის ოსტატები. პირველზე ეს კომპოზიცია სამხრეთით გვხვდება, ხოლო მეორეზე — დასავლეთითა და სამხრეთით. ფიტარეთის თანადროულ წულრულამენზე იგი გამოყენებულია მხოლოდ დასავლეთით, ასევეა ფიტარეთზეც, ოღონდ სამხრეთის მხარეს. თვით ჭვრის მოთავსებაში ამ ორ ჭგუფს შორის არის განსხვავება. ბეთანიაში ჭვარი ეყრდნობა ფილას, რომელიც მოთავსებულია სარკმლების მოჩარჩოების ქვედა დონეზე. ხოლო ფიტარეთსა და წულრულამენში ჭვარი ეშვება ქვემოთ და იქ ეყრდნობა საფეხურებიან კვარცხლბეკს. თანაც ქვათახევისა და ბეთანიაში ჭვარი სარკმლების თაღებს შორის ქმნის მცირე ზომის მრგვალ სარკმელს, ორ დანარჩენ შემთხვევაში კი ჭვარი შოლტივითაა აღმართული და მალა განრთხმულია მკლავებით (ფიტარეთის მკლავების გადაკვეთაზე მდებარე სარკმლის ზერელი ძნელად შესამჩნევია).

ამ ორნარი გადაწყვეტიდან ბეთანიისა და ქვათახევისა უფრო ლოგიკურად გამოიყურება. ამ შემთხვევაში საუბარი გვაქვს ჭვრის საყრდენზე, რომელიც აღნიშნულ ძეგლებზე სარკმლებს შუა მდებარე ქვას ეყრდნობა. იგი ამით უკავშირდება სარკმლებს, ხოლო მეორე შემთხვევაში მათ შორის კავშირი უფრო ხელოვნური ჩანს.

ფიტარეთის სამხრეთის ფასადზე მიდგმული კარიბჭე კობტად გამოიყურება (ტაბ. XXXII). მისი ფორმები კარგადაა შეხამებული ნაგებობასთან, რაც ისევ ოსტატის გემოვნებაზე ლაპარაკობს. ეს ელემენტი შუა საუკუნეების გუმბათოვან თუ უგუმბათო ეკლესიებზე მრავალგანაა გამოყენებული, მაგრამ ტაძრისა და კარიბჭის შეხამების სხვა უკეთესი ვარიანტი შეიძლება არც კი იყოს. ჩვენ არ შევუდგებთ ძეგლების ჩამოთვლას, მაგრამ ცნობილია, რომ კარიბჭე ერთი ან რამდენიმე მხრიდან აუცილებელი იყო XI საუკუნიდან მაინც. ასეა ამ XII—XIII სს. მიჯნის ძეგლებზეც. კარიბჭე, გარდა იმისა, რომ დიდი ან მცირე სათავსია და გამოდგება სხვადასხვა დანიშნულებისათვის,

გარე მასებზეც ქმნის კომპოზიციურ საფეხურს და მრავალფეროვნებას მატებს ანსამბლს.

ფიტარეთის პატარა და კობტა კარიბჭეზე მხატვრული აქცენტი დასმულია მხოლოდ სამხრეთის ფასადზე, ხოლო აღმოსავლეთისაზე მრავალი სარკმელია მოჩუქურთმებული. კარიბჭის საერთო გადაწყვეტა ანალოგიურია იმ ეპოქის კარიბჭეებისა, რომლებსაც შუაზე ფრონტონიანი შემადგენლობა, გვერდებზე კი ცალქანობიანი სახურავები აქვს. ფასადის დეკორატიული დამუშავება აღნიშნულ ფორმებს შეესატყვისება. შუაზე მაღალი თალია, გვერდებზე კი — დაბალი (ტაბ. XXXVI). კარიბჭის ფასადების თაღებით დამუშავება XI საუკუნიდანაა დამკვიდრებული²⁶. ხოლო მეზობელი ძეგლებიდან სხვებზე ახლოს ბეთანიაა. აქ, მართალია, თაღები უფრო გრძელია, მაგრამ თალის სიღრმეში ნიში ორივეგან ერთნაირადაა მოთავსებული, ხოლო თაღების სიმოკლით ფიტარეთი სხვებზე ახლოსაა მაღალანთ ეკლესიასთან²⁷.

ფიტარეთის დასავლეთის ფასადს უკარობა ერთგვარად ამიშვლებს. მორთულობა მხოლოდ ზედა არეზეა განლაგებული. კარი დასავლეთით ყველა დანარჩენ ძეგლზეა, ამიტომ იქ ასეთი გაშიშვლება არ იგრძნობა.

ფასადის ზედა მონაკვეთი ზოგად ხაზებში სამკუთხაა. მორთვის დროსაც ეს მოხაზულობა დაცულია ცენტრში მაღალი სარკმლის დამატებითი ელემენტებით, ხოლო განაპირებზე თითო მრგვალი სარკმელია, სამივე ამ ელემენტის ქვედა ხაზი ერთ დონეზეა და ერთ კომპოზიციაში იკითხება.

ამ კომპოზიციაში მთავარი, ცხადია, ცენტრალური ნაწილია (ტაბ. XXXV). მისთვის ამოსავალი მაღალი სარკმელია. მას განიერი ჩუქურთმიანი საპირე და პილასტრებიანი მოჩარჩოება აქვს. სარკმელს ახურავს საკმაოდ მოზრდილი თავსართი ორნამენტირებული ზედაპირით. თავსართი მოცილებულია სარკმელს. ამიტომ მათ შორის თავისუფლად თავსდება კოპები, ხუთი კოპიდან ცენტრალური დაკარგულია, გვერდებზე არსებული კი ღაროვანია, რაც შეეხება განაპირებს, მათი ზედაპირი ჩუქურთმითაა დაფარული და ირგვლივ გრეხილი შემოუყვება, რომელიც თავისთავად სარკმლის ლილვიდან გამომდინარეობს.

ამ ცენტრალური დეკორის მეოთხე ელემენტია ჭვარი, რომელიც ფასადის სიბრტყეშია ჩაჭრილი გადამრგვალებული ზედაპირით და ანაბეჭდის შთაბეჭდილებას ტოვებს. ასევე ჩაკვეთით თითო ფოთოლია გამოყვანილი მკლავის გვერდებზე, რაც იმის მაჩვენებელია, რომ აქ საქმე გვაქვს „განედლებულ ჭვართან“.

ფიტარეთის ტაძრის დასავლეთის ფასადის განსახილველ კომპოზიციას პირდაპირი ანალოგია არ გააჩნია. ამ ეპოქის ქვისაგან ნაგებ ცენტრალურ-გუმბათოვან არქიტექტურაში მიღებულია ორ-ორი სარკმელი. გამოწკლისია, წულრულამენის ტაძარი, სადაც თითო სარკმელი გამოყენებულია გვერდით გრძელ ფასადებზე და ზემოთ ჭვრის „ანაბეჭდი“ მხოლოდ ფიტარეთის ავტორის გამოგონებაა.

ასევე ინდივიდუალურია ფიტარეთის ტაძრის ჩრდილოეთის ფასადის გადაწყვეტა. აქაც ერთი მაღალი სარკმელია ფართო არშიითა და პილასტრებით მორთული, ზემოთ კი ისევ თავსართია, რომელიც ჩუქურთმითაა ამოვსებული. ცენტრში პატარა რკალია ამოჭრილი. ისეთი შთაბეჭდილება რჩება, რომ ეს კომპოზიციური ქვა აქ შემთხვევითაა მოხვედრილი²⁸. ამიტომაც კომპოზიციის ზედა

და ქვედა ნაწილი ერთმანეთს მაინცდამაინც ვერ ეხამება, თავისთავად კი, საინტერესო გადაწყვეტაა. ხოლო თვით სარკმელი ირგვლივ განლაგებული კოპებით უახლოვდება დასავლეთის ფასადის კომპოზიციას.

ფიტარეთის დასავლეთის სარკმლის განხილვის დროს ანალოგიად მოვიყვანეთ წულრულამენის ტაძრის გრძელი ფასადების სარკმლები. ამ ანალოგიაში ვგულისხმობთ ზოგად მსგავსებას, ერთსარკმლიანობასა და მოჩარჩოების თაღის ირგვლივ განლაგებულ ჩუქურთმიან კოპებს. სარკმელთა საერთო პროპორციები და დეტალები კი განსხვავებულია.

ფიტარეთის ფასადების დეკორატიული კომპოზიციების განხილვის შემდეგ, შეიძლება გადავიდეთ მათ დეტალებზე. ამ მხრივ, უპირველეს ყოვლისა, აღსანიშნავია, რომ ყოველ სარკმელს ფართო ორნამენტოვანი საპირე შემოუყვება. თვით საპირეების პროფილი, ორის გარდა, გადამრგვალებული ზედაპირითაა (ბრტყელზედაპირიანი ჩრდილოეთისა და აღმოსავლეთის სამკვეთლოს სარკმელი. შესაძლოა, ასეთივე იყო სადიაკვნეს სარკმელიც). ვიცით, რომ XI ს. პირველი ნახევრის ოსტატებს საპირეები სწორი ზედაპირით მოსწონთ, მაგრამ შემდეგ პერიოდში გადამრგვალებული ზედაპირი უფრო იზიდავთ. ასეთ ზედაპირზე ამოჭრილი ჩუქურთმა შხის სხივებზე უკეთ თამაშობს, ჩრდილ-სინათლით შექმნილ კონტრასტებში უფრო შესამჩნევია.

ფიტარეთის სარკმლების ფორმა სხვადასხვაგვარია: თაღოვანი სწორკუთხა და წრიული აბრისისა. ალბათ ინტერესმოკლებული არ იქნება ამთავან რომელი სახისა სჭარბობს. პატარა ზომის წრიული სარკმლები, სამთავისიდან მოკიდებული, დიდხანს ინარჩუნებს პრიორიტეტს, სწორკუთხა სარკმლებსაც ადრეულ საუკუნეებში უფრო ხშირად მიმართავენ, მაგრამ მათ მაშინ თვალსაჩინო ადგილი არ განეკუთვნებოდა. ფიტარეთის აღმოსავლეთის ფასადის ქვედა რიგის მცირე ზომის სარკმლებსა და ნიშებში ჩამჭდარ სარკმლებს სწორკუთხა ფორმა აქვს. ეს უკანასკნელები ამ ტიპის ყველა ძეგლზე ასეთი ფორმისაა, ხოლო ამავე ფასადის ქვედა რიგზე იშვიათად შეიმჩნევა.

ფიტარეთის ტაძრის სარკმლების მოჩარჩოებაში საერთოა ის, რაც ეპოქას ახასიათებს და აგრეთვე გვხვდება ავტორისეული ორიგინალური გადაწყვეტა. XII ს. მეორე ნახევრიდან მოკიდებული საერთოდ ნიშანდობლივია სარკმლების შეწყვილებული პილასტრებით მოჩარჩოება, სადაც პილასტრები მეტწილად გრეხილს წარმოადგენს. ასევე დამახასიათებელია რთული პროფილის მქონე კაპიტელები და ბაზისები, ფიტარეთში ორიგინალური ისაა, რომ ოსტატი მიმართავს პილასტრების დანაწევრებას, მაგრამ ის ყოველთვის უცილობლად არ მიაჩნია. ერთი ახლებური დამუშავება მას მხოლოდ სამხრეთისა და ჩრდილოეთის ფასადებზე გამოუყენებია, პირველზე მცირე აქცენტის სახით, მეორეზე კი შესამჩნევად. კერძოდ, სამხრეთის წყვილი სარკმლის განაპირა პილასტრებს შუაზე ორნამენტოვანი სწორკუთხედით ჭრის, ხოლო სამხრეთისაზე, ასეთი სწორკუთხედების გარდა, ბურთულებიანი ელემენტაცაა.

ბოლოს, უნდა შევეხოთ კიდევ ერთ საკითხს, კერძოდ, შენობის საყრდენსა და დამთავრებას. შენობის ცოკოლი ორსაივხურიანია. აქედან ქვედა საფეხური სწორკუთხაა.

ზედა კი გადამრგვალებული მოზრდილი ლილვია. XI-XII სს. თუ სწორკუთხა საფეხურიებიანი ცოკოლი ახასიათებს, ამავე საუკუნის ბოლოს ოსტატებს შერბილებული ფორმები უფრო იზიდავთ. ამიტომაც, დაწყებული ბეთანიიდან, იშვიათი გამოჩაყლისის გარდა, ცოკოლი ყველგან ზედა ლილვით კეთდება.

რაც შეეხება კარნიზს, იგი ფიტარეთშიც მარტივია: ქვემოთ გრეხილოვანი წრილი ლილვი, შემდეგ გედის ყელივით მორკალული პროფილი და ზემოთ — თარო. კარნიზის მორკალულ ნაწილს მთლიანად ფარავდა სხვადასხვა ხასიათის ორნამენტი. ასეთი კარნიზი დამახასიათებელია ეპოქისათვის.

ფიტარეთის ტაძრის გუმბათის ყელი ამ ნაგებობის საუკეთესო ნაწილია, თუმცა არა მარტო ამ ნაგებობისა, იგი თამამად შეიძლება მივიჩნიოთ გუმბათოვანი არქიტექტურის ბრწყინვალე ნიმუშად (ტაბ. XXXVIII). საბედნიეროდ, გუმბათმა ჩვენამდე დაუზიანებლად მოაღწია.

გუმბათის ყელი სასიამოვნო პროპორციებით გამოირჩევა და მეტად მოხდენილად ადგას ტაძარს. მას ცილინდრული ფორმა აქვს და ისეთი კარგი ხარისხის ქვითაა ნაგები, რომ ამ ხნის მანძილზე ატმოსფერული ზეგავლენა თითქმის არ განუცდია. ამასთან დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს, რომ XI საუკუნის დიდ თუ პატარა ტაძარს, თითო-ოროლას გამოკლებით, თავდაპირველი გუმბათი არ შერჩენია, ამიტომ იმ დროს გავრცელებულ ფორმაზე ვერ ვილაპარაკებთ. კარგად შენახულ ნიკორწმინდას კი მრავალგვერდა გუმბათი ადგას. XII საუკუნით დათარიღებული სამი ტაძრიდან ორს (გელათი, იკორთა) ცილინდრული ფორმა აქვს, რაც შეეხება XII — XIII სს. მიწის ძეგლებს, ყოველგვარი გამოჩაყლისის გარეშე. ცილინდრული მოყვანილობა აქვს და ფიტარეთის ოსტატიც ცილინდრულ ფორმას აძლევს უპირატესობას.

იგივე უნდა ითქვას იმ თაღებზე, რომელიც გუმბათს შემოუყვება. XI საუკუნიდან მოკიდებული, გუმბათის ყელზე მხოლოდ უწყვეტ თაღებს ვხვდავთ. თაღების რაოდენობა შეიძლება შეიცვალოს, მაგრამ მათი უწყვეტობა ამ ეპოქისათვის დამახასიათებელია. თაღები ამ შემთხვევაში დაკავშირებულია სარკმლებთან. იმდენი თაღია, რამდენი სარკმელიცაა. თითოეული თაღი შემოფარგლავს მაღალი სარკმლის არეს და ქმნის ერთიან ჯაჭვს. თაღები ცილინდრულ ზედაპირზეა განლაგებული და მხოლოდ ერთნაირი ელემენტებისაგან შედგება. თავისთავად თითოეული ელემენტი შემდეგი ნაწილისაგან შედგება: 1. სამ-სამი ღერძისაგან შედგენილი პილასტრი, რომელიც მრავალფეროვნად მორთული კაპიტელებითა და ბაზისებით მთავრდება, 2. ასეთივე გადაწყვეტის ორი ლილვი ქვემოთ ჰორიზონტალურად არის განთხზული; 3. თვით თაღი კი ორი ლილვისაგან შედგება. ამ ლილვებისაგან მხოლოდ თაღებია გრეხილოვანი. ამ შემთხვევაშიც ორიგინალობას იჩენს ოსტატი. შორს რომ არ წავიდეთ, მისი უფროსი თუ უმცროსი თანამედროვე დაახლოებით ორმოცდაათი წლის განმავლობაში მაინც (იკორთა, ბეთანია, ქვათახევი, წულრულამენი), თაღების ყველა ლილვს გრეხილად აკეთებს. ფიტარეთის ოსტატმა, როგორც ეტყობა. გადაწყვიტა, რომ ასეთ დიდ ხალიჩაზე როგორცაა მისი გუმბათის ყელი, მოეწყო თვალისათვის შესაჩერებელი.

დასასვენებელი ადგილი. ასეთი მონაკვეთია საკმაოდ გა-
ნიერი, სამ-სამი ლილვისაგან შემდგარი პილასტრები.
მხატვრულ ელემენტს გუმბათი ნამდვილად საჭიროებდა
და შთაბეჭდილებაც კარგია.

ფიტარეთის ოსტატს სიახლე შეაქვს გუმბათის ყელის
ფრიზსა და კარნიზში (სურ. 28, ტაბ. XXXII). იმდროინ-
დელი სხვა ტაძრების გუმბათებისაგან განსხვავება შე-
სამჩნევია. აქ სიმჭიდროვეა, ოდნავ სიხისტისაყენ გადახ-
რილი. ხუროთმოძღვარმა უარი თქვა იმ ფოთლოვან ორნა-
მენტზე, რომელიც ამშვენებს ბეთანიის, ქვათახევისა და
წულურულაშენის ფრიზებს. ფიტარეთის ოსტატმა შექმნა
სრულიად განსხვავებული გეომეტრიული ორნამენტი,
რომელიც სიბრტყეს ერთიანად ფარავს. თავისთავად გამო-
გონება არ არის ცუდი, მაგრამ აკლია სირბილე, რომელიც
ფოთლოვან ორნამენტს ჰქონდა.

ფიტარეთში ფრიზი უშუალოდ ებჯინება გუმბათის
კარნიზს, რომელიც ერთი პროფილის ორი საფეხურისაგან
შედგება. ფრიზსა და კარნიზს ორმაგი გრებილი ყოფს, ხო-
ლო ორმაგ კარნიზს შორის გადის მომსხო გრებილოვანი
ლილევი. თვით კარნიზის ზედაპირი მთლიანად ჩუქურთ-
მითაა დაფარული.

გუმბათი ძლიერი კარნიზით მთავრდება და ასევე
ძლიერ სარტყელებს ეყრდნობა. ოთხი ელემენტისაგან
შემდგარი ეს სარტყელი ჩვეულებრივია ამ ეპოქის სხვა
ძეგლებისათვისაც.

გუმბათის ყელზე მხატვრული ელემენტია თაღებს
შორის განლაგებული კოპები, რომლებიც ოსტატს ორი-
გინალურად აქვს გადაწყვეტილი. სხვა ძეგლებზე თუ
მხოლოდ ჩუქურთმის კოპებია, აქ თორმეტიდან შვიდზე
აღამიანის თავის გამოსახულებათ. ერთი თვალის გადავ-
ლებით ეს გამოსახულებები თითქოს ერთმანეთს ჰგავს,
მაგრამ მათ მცირედი ინდივიდუალობა მაინც აქვს.

ფიტარეთის ტაძარი განთქმულია არა მარტო სრულ-
ყოფილი კომპოზიციით, მოხდენილობით, არამედ ჩუქურ-
თმითაც მდიდარ ორნამენტს ბრწყინვალე შესრულება ახ-
ლავს. მართალია, აქ ყველა ჩუქურთმა ერთნაირი სიმა-
ხილით არ არის შესრულებული, მაგრამ მეტნაკლებად
ყველა კარგია. სწორად აქვს აღნიშნული აკად. გ. ჩუბინა-
შვილს, რომ აქ ორი ოსტატის ნამუშევარი ჩანს²⁸, და-
ვუმატებთ, რომ არ არის გამორიცხული მესამე ოს-
ტატის მონაწილეობაც.

პირველი ოსტატი, ალბათ, ავტორია ტაძრის პროექტი-
სა. იგი ფენომენია სრული ამ სიტყვის მნიშვნელობით და
არტისტული გაქანებით ქმნის მოტივს. მისთვის შემოკა-
ვი ჩარჩო არ არსებობს. მას შეუძლია ერთ არ-
შიაზე რამდენიმეჯერ შეცვალოს მოტივის სახე ისე, რომ
ერთი შეხედვით შეუმჩნეველი დარჩეს. თუ დააკვირდებით,
მეტ კმაყოფილებას მიიღებთ და განცვიფრდებით მისი
უშრეტი შემოქმედებითი ფანტაზიით. ხუროთმოძღვარი
ისე თავისუფლად ფლობს ნახატს, რომ მისთვის სულ-
ერთია ყოველგვარი ფორმის ქვა, სწორი ხაზი, კუთხე თუ
წრე. ფიტარეთის ოსტატისათვის სირთულე არ არსებობს.
შეიძლება მეტიც ითქვას: მას არ უყვარს სიმშვიდე, ერთ-
ხაზოვნება, დატყეპილი გზით სიარული. იგი თითქოს
განგებ ეძებს გართულებას. მისი მშფოთვარე სული სულ
ახალ-ახალს ეძებს და შედეგსაც კარგს აღწევს. ოსტატის

მოუსვენარი ხელი ყველგან იგრძნობა.

მაგალითად შეიძლება მოვიყვანოთ აღმოსავლეთის
ცენტრალური და სამხრეთის ორივე სარკმელი. აღმოსა-
ვლეთის სარკმლის ერთ უწყვეტ არშიაზე მას ხუთი მოტივი
აქვს გამოყენებული. მაგრამ ამას უცბად ვერ შეამჩნევთ,
რადგან ოსტატს ლაიტმოტივად ერთი ელემენტი აქვს აღე-
ბული. ესაა ოთხყურა, რომლის მხოლოდ შიდა დეტალები
იკვლება.

განსაცვიფრებელია სამხრეთის სარკმლები ჯვრით
(ტაბ. XXXIII). უყურებთ ამ მხატვრულ ლაქას ფასადზე
და თითქმის დაუჯერებლად მიგაჩნიათ, რომ შემოქმედი
ასე ცვლიდეს სურათს. თითქოს საამისო „მიზნები“ არ გა-
აჩნდა. შეიძლება აღამიანმა გაიფიქროს, რომ ავტორი
თავს გაწონებს: აი, როგორა ვარ ქვას დაუფლებული,
ჩემს ხელში იგი რა თვინიერად იძერწებაო!

ამ სარკმლებიდან მარცხენაში (ქვედა პორიზონტზე
ლენტების ხლართში) ორ რიგად ჩიტების გამოსახულებე-
ბია ჩართული, რომლებიც ხან ერთ რიგად მიემართება,
ხან კი საპირისპიროდ. ზემოთ მცირე ინტერვალს ქმნის სხვა
მოტივი, შემდეგ კი ლომების რელიეფები მოსდევს. ისინი
ერთმანეთისაყენ არიან მიმართული. მაყურებელი ძალიან
რომ არ გადატვირთოს, ამის ზემოთ ოსტატი უშვებს
ერთიან ლენტს, ფოთლოვანს, ლამაზსა და მშვიდს. პირ-
ველისაგან განსხვავებით, მეორე სარკმელში უფრო მეტი
მრავალფეროვნებაა. საერთო კი მხოლოდ ის არის, რომ
იმ ზოლზე, სადაც მარცხნივ რელიეფებია, მარჯვნივაც
რელიეფები მეორდება. მაგრამ კონტრასტის მოყვარულს
განა ერთი და იგივეს გააკეთებინებდით! მარცხნივ თუ ლო-
მების გამოსახულებებია, მარჯვნივ აღამიანებისაა. რაც
შეეხება ჩუქურთმას, ამ არშიაზე იგი შვიდნაირია. აქედან
მხოლოდ ერთი მოტივია ფოთლოვანი, დანარჩენი გეო-
მეტრიულია.

ტაძრის დანარჩენი დეკორიდან ორიგინალობით და
მრავალფეროვნებით გამოირჩევა ჩრდილოეთის სარკმელი
(ტაბ. XL — 1,2). მის საპირზე, სხვებისაგან განსხვა-
ვებით, გადამრგვალებული ზედაპირი უარყოფილია და
ბრტყელია მიღებული. ბრტყელი და განიერი ზედაპი-
რისათვის შერჩეულია გეომეტრიული მოტივის მეტად
მკვეთრი სახე. ყველაფერი ეს, ვფიქრობთ, შემთხვევითი
არ უნდა იყოს. ფიტარეთის ოსტატი თუ ოსტატები, ისეთი
მაღალი კვალიფიკაციისა ჩანან, რომ მოუფიქრებლად
არაფერს გააკეთებდნენ. აქ მხედველობაში მიღებულია
ქვეყნის მხარეების თავისებურება და მორთულობაც შესა-
ბამისადაა მოფიქრებული. რამდენადაც ჩრდილოეთის მხა-
რე ნაკლებადაა განათებული, იგი შედარებით მკვეთრ
ფორმებში წარმოადგინეს. ასე გადაწყვიტა ეს სამთავროს
ტაძრის ავტორმაც, მაგრამ მის სასახლოდ უნდა ითქვას,
რომ მისი მიგნება და მიღწევა ხელოვნების დიდი ნაწარ-
მოებია და გადაულახავი დარჩა.

რაც შეეხება ფიტარეთის ტაძრის სარკმლის მოწარ-
ჩობას, ხაზი უნდა გავუსვათ, რომ ის ძალიან ორიგინა-
ლური, რთული და მრავალფეროვანია, ანალოგია კი არ გა-
აჩნია.

პირველი ოსტატის გაკრული ხელი გუმბათზეც ჩანს.
მის ნახატს წვალების კვალი არ ამჩნევია. იგი თითქოს სუ-
რათს ერთი ამოხუნთქვით ქმნის. ფიტარეთის ჩუქურთმები,
შესრულებული პირველი თუ მესამე ოსტატის მიერ, შუა

საუკუნეების ქართული არქიტექტურის ერთ-ერთი მიღწევაა. ევოლუციის საერთო ხაზს თუ გადავხედავთ, მართალია, სამთავისი და სამთავრო უფრო მაღალ დონეზე აღმოჩნდება, მაგრამ ეს სულაც არ ნიშნავს, რომ ფიტარეთს საკუთარი სიმძლავრე არ აქვს. იგი თავისი ეპოქის მიღწევაა, ხელოვნების მისაბაძი ნიმუში.

აქვე განვიხილავთ ფიტარეთის ჩუქურთმის ცალკეულ მოტივებს, აღვნიშნავთ მათ თავისებურებებს და გავატარებთ პარალელებს. განხილვას დავიწყებთ ფოთლოვანი ორნამენტებიდან.

ფიტარეთის აღმოსავლეთის ფასადის მთავარ სარკმელზე გამოყენებული მოტივი ერთ-ერთი გავრცელებულთაგანია (ტაბ. XXXIV). იგი შედგება ლენტის „ტეტრაკონქში“ შემოსული ოთხი ფოთლისაგან³⁰. მართალია, ოსტატი ყოველ კვანძს ისე აკეთებს, რომ პირვანდელს არ იმეორებს, მაგრამ საერთო სურათი მაინც ერთნაირია.

ამ მოტივის პროტოტიპს უკვე XI საუკუნეში ვხედავთ (სამთავისის აღმოსავლეთის ჭვარზე, სავანეს კარიბჭეზე), მაგრამ მას ფართოდ გავრცელების დრო XII — XIII სს. მიჯნაზე დაუდგა (იკორთა, ქვათახევი, მაღალაანთ ეკლესია, ახტალა, ჰუჯაბი). გვხვდება XIII ს. ბოლოსაც (თბილისის მეტეხი).

მეტად მიშვიდველი ორნამენტია სამხრეთის ფასადის მარცხენა სარკმელზე (ტაბ. XXXIII). ამ მოტივით დაფარულია არა მთლიანად საპირე, არამედ მისი ზედა ნაწილი, დაწყებული ლომებიდან. ეს მოტივი რთულია. მის სქემას ქმნის ლენტების წნული, სადაც დიდ სამკუთხედებში პატარებია ჩაწერილი. ერთ მხარეს ჩარიგებულ დიდ სამკუთხედებში მოზრდილი ფოთლებია პირისპირ მიდებული, ხოლო მის გვერდებზე, უფრო სწორად, საპირეს შუა ხაზზე, პატარა სამკუთხა ფოთლებია. რაც შეეხება არშიის მეორე ნაპირს, ნასკვის ორივე მხარეს იმავე მოხაზულობის ნახევარფოთლებია განლაგებული.

ეს მოტივი გამოიყენება ჯერ კიდევ XI ს.³¹, მაგრამ იგი მიეკუთვნება გავრცელებულ მოტივთა ჯგუფს. შედარებით კარგ ანალოგიას ვხედავთ ქვათახევის ტაძარზე. იგი გამოყენებულია დასავლეთის ფასადის ორმაგი სარკმლიდან მარჯვენას საპირეზე.

ფიტარეთის სამხრეთის ფასადის ჯვრის ქვედა ნახევარი დაფარულია ორნამენტით, რომლის მოტივი თითქმის ყველაზე გავრცელებულია. მოტივის ძირითადი შემდგენელია ლენტებისაგან მიღებული სამკუთხედები, რომლებიც სამ რიგადაა განლაგებული. არშიის განაპირას მიჰყვება პატარა სამკუთხედები, ხოლო შუა — ორჯერ აღემატება მათ. ამ დიდი სამკუთხედების არეს აესებს განაპირა სამკუთხედებიდან გამომავალი წაწვეტებული ფოთლები. ჩვეულებრივად, ამ მოტივის ელემენტი, დამატებების გარეშე, უწყვეტად გრძელდება. მართალია, მოტივს აქვს სახესხვაობები, მაგრამ აქ მთავარი სახეა წარმოდგენილი.

იგივე მოტივი გამოყენებულია ტაძრის დასავლეთის ფასადის ფრონტონის ორივე ქანობზე. აქ მოტივი იგივეა, მაგრამ შესრულება — სხვა, კვეთა დუნეა. ამჯერად ეტყობა, რომ იგი არ არის პირველი ავტორის შესრულებული.

ამ მოტივის გენეზისზე მსჯელობას აქ არ შეეუდგებით. აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ მისი გავრცელება იწყება XI საუკუნიდან, ხოლო ყველაზე ხშირად მიმართავენ XII ს. შუა ხანებიდან, ასი წლის განმავლობაში³².

ფიტარეთის ტაძრის სამხრეთ ფასადის ფრონტონის

კარნიზებზე გამოყენებული მცენარეული მოტივი ორიგინალურია. იგი მიღებულია ლენტების წნულია და მათზე გამობმული ფოთლებისა და ნახევარფოთლებისაგან. ეს ორნამენტი არის ერთ-ერთი ვარიანტი იმ ლამაზი მოტივისა, რომელიც XI ს. წარმოიშვა. რ. შმერლინგს კარგად აქვს განხილული ამ მოტივის განვითარების გზა და აღნიშნავს, რომ თანდათანობით მცენარეულ მოტივს მცენარეული ნაწილი აკლდება და ფოთლები სქემატური ხდება³³. ამის ერთ-ერთ მაგალითს იძლევა აგრეთვე დასავლეთ ფასადის მთავარი სარკმლის საპირე. ამ მოტივის კიდევ ორი ვარიანტი მოთავსებულია კარიბჭის დასავლეთის მონაკვეთში. აღნიშნული მოტივი XII ს. ბოლოსა და XIII ს. პირველი მეოთხედის ძეგლებში ხშირად იხმარება (ქვათახევი, მაღალაანთ ეკლესია, პირღებული, ახტალა, წულრულამენი. უკანასკნელში ამ მოტივის ოთხი სახეა გამოყენებული, რომელზეც მოგვიანებით, სირთულის გამო, უარს ამბობენ).

გუმბათის ყელის თორმეტი სარკმლიდან რვაზე გამოყენებულია მცენარეული მოტივი. რაც შეეხება, თავისთავად, მოტივთა შესრულების მანერას, იგი განსხვავებულია — არის ბრწყინვალე და არის დამაკმაყოფილებელიც. პირველი კატეგორიის ორნამენტებიდან ჯერ განვიხილავთ იმას, რომელიც ამკობს სამხრეთ-აღმოსავლეთის სარკმელს.

ამ ორნამენტის ძარღვს წარმოადგენს ზიგზაგით გამავალი ლენტი და მასზე გამობმული დიდი და პატარა ფოთლები, რომლებიც დიდი მონასმებით, მაღალი გემოვნებით არის შესრულებული. თუმცა ფიტარეთის ოსტატი არ არის ამ მოტივის გამომგონებელი. იგი, რამდენადაც ჩვენამდე მოღწეული ძეგლებით დადგინდა, ჩამოყალიბებული სახით ქვათახევის ხუროთმოძღვარმა შექმნა (გუმბათის სამხრეთ-აღმოსავლეთის სარკმელზე). მიუხედავად იმისა, რომ ნახატში მსგავსებაა, კვეთაში, შესრულებაში დიდი განსხვავებაა. ყველაფერი ეს მკვლევრისთვისაა საინტერესო და ხელმისაწვდომი, თორემ ფიტარეთის ძეგლის მხილველი მოტივის გენეზისზე არ ფიქრობს, იგი კმაყოფილია ლამაზი/ჩუქურთმის ნახვით და, ცხადია, გულში აღიდებს მის შემქმნელ ხუროთმოძღვარს.

განხილული მოტივის სახესხვაობაა იქვე, აღმოსავლეთით, ერთის გამოშვებით, სარკმლის საპირეზე გამოყენებული ჩუქურთმა, რომელშიც ორნამენტის სახე უფრო გართულებულია, მაგრამ სილამაზით წინას ჩამოუვარდება. მოტივის აქ განხილულ მეორე სახეს ძირი ადრეც მოეძებნება. ასეთი მაგალითი ბეთანიის ტაძარზეც იყო (გუმბათის ყელის სამხრეთის მონაკვეთში ორი და აღმოსავლეთის ფასადის მარჯვენა სარკმელზე). მოტივის პარალელს ახტალაშიც ვხვდებით.

უდავოდ, ამავე ჯგუფს მიეკუთვნება დასავლეთის ფასადის მარჯვენა მრგვალი სარკმლის საპირეს მოტივი. აქ ოსტატს მცირე ფართობი ჰქონდა. ამიტომ, როგორც მოსალოდნელი იყო, იგი გამოდის სურათის შექმნის ზოგადი პრინციპიდან.

ლამაზ მოტივთა ჯგუფს მიეკუთვნება აგრეთვე იქვე, გუმბათის ყელზე, ჩრდილო-დასავლეთის სარკმლის საპირედ გამოყენებული ჩუქურთმა. აქ, საპირის ღერძზე, ორი ლენტის გრეხილით, იქმნება ჯვარი, რომელთა ქორიზონტალური მკლავების ბოლოებიდან გამოდის ფოთლები და საპირისპიროდ იშლება. ეს წაგრძელებული ფოთლები

კობტად მიუყვება არშის ორივე ნაპირს. აღნიშნული მოტივი პირველად გვხვდება ბეთანიისა და ქვათახევის ტაძრებზე. ხოლო უშუალოდ ფიტარეთის მომიჯნავედ მას იყენებენ წულრულაშენზეც. დასახელებული ოთხი შემთხვევიდან სამ ძეგლზე ამ მოტივის ვხედავთ გუმბათის ყელზე, ხოლო ქვათახევის ოსტატი მას იყენებს ჩრდილო ფასადის სარკმელზე. უნდა ვაღიაროთ, რომ ამ ოთხი ოსტატიდან ქვათახევისას სხვებისთვის უჭობნია, და მეტად მიმზიდველი სურათი შეუქმნია. იგივე მოტივით ფიტარეთის ოსტატს შეუქმნია ჩრდილოეთის სარკმლის თავსართის მარჯვენა მხარე.

განხილული ორნამენტის სახესხვაობას ფიტარეთის ოსტატი კიდევ ორჯერ იძლევა. ერთი მათგანი გამოყენებულია იქვე, გუმბათის ყელის ჩრდილო-დასავლეთის სარკმელზე, მეორე კი, აღმოსავლეთის ფასადის მარჯვენა მხარეს, მრგვალ სარკმელზე. ერთიცა და მეორეც კარგ საერთო შთაბეჭდილებას ტოვებს.

გუმბათის ყელზე კიდევ ერთი მიმზიდველი ორნამენტი. ესაა დასავლეთის სარკმლის საპირე. ეს მოტივი გათვლილია ძირითადად ვერტიკალური კომპოზიციისათვის და მას ასეც იყენებენ. მოტივი მიღებულია ლენტოვანი სამკუთხედების შიგნითა და გარეთ მოქცეული ფოთლებისაგან.

ეს მოტივი თავის საწყისს XI ს. პოულობს (სვეტიცხოველი), მაგრამ მამინ მიმბაძველები ნაკლებად ჰყავდა. შემდეგ მას ვხედავთ იკორთის ტაძარზე (1172), ხოლო იმავე საუკუნის ბოლოსა და მომდევნო საუკუნის პირველ ორ ათეულში მას მიმართავენ ბეთანიის, ქვათახევის, წულრულაშენისა და ფიტარეთის ავტორები. ამ შემთხვევაში ორ პირველ ტაძარზე ეს მოტივი გამოყენებულია ფასადებზე, ხოლო ორ დანარჩენში — გუმბათის ყელზე.

რაც შეეხება გუმბათის სამხრეთ-დასავლეთისა და ჩრდილოეთის სარკმლებს, მათი ფოთლოვანი ორნამენტები განსაკუთრებულს არაფერს შეიცავს. ისინი, თუ შეიძლება ასე ითქვას, ორდინალურია. მათ სხვადასხვა სახით XII — XIII სს. მიჯნაზე თითქმის ყველა ავტორი მიმართავს. აქვე ისიცაა აღსანიშნავი, რომ იმავე ჩვეულებაში შედის გუმბათის კარნიზის ქვედა რიგის მოტივიც.

შენობის მთავარი ნაწილების მცენარეული მოტივები ძირითადად განვიხილეთ. დაგვიჩა ის ორნამენტები, რომლებითაც კარნიზებია მორთული. ამ ორნამენტთა სიმრავლიდანაც რამდენიმე დამახასიათებელსა და კარგად შესრულებულ ორნამენტს ავიღებთ.

ტაძრის დასავლეთის ფასადის მარცხენა ფერდობის კარნიზზე გამოყენებული მოტივი შედგება წვრილი და მალალი ფოთლებისაგან, რომელთა თავსა და ბოლოში წრიული არეები იქმნება. ეს მოტივი ორიგინალური კი არის, მაგრამ მაინცდამაინც თვალსაჩინო არ არის, გავრცელებულ მოტივთა ჩვეულებით არ შედის. მისი ძირიც შეიძლება ქვათახევი იყოს (იქაც კარნიზზეა გამოყენებული).

კარიბჭის აღმოსავლეთის მონაკვეთის კარნიზებზე გამოყენებული ორნამენტი ნამდვილად ორიგინალურია, მაგრამ ამ ჩუქურთმაში ერთგვარად დაურღვევიათ ის დაუწერელი პრინციპი, რომელიც საფუძვლად უდევს, საერთოდ, ქართული ჩუქურთმის აგებას. ორნამენტი, ჩვეულებრივ, გათვლილია ისე, რომ იკითხებოდეს ჰორიზონტალურად ან ვერტიკალურად. მაგრამ არის ისეთი ორნამენტებიც, რომლებიც თავისუფლად თავსდება ორივე ხაზში. რთული სურათის შემთხვევაში ორნამენტს აქვს „ძირი“, რომელსაც იგი ეყრდნობა, ადვილად იკითხება და თვალის ისვენებს. განსახილველ ორნამენტში სწორედ ეს მხარეა დარღვეული. მას „ძირი“ არ გააჩნია, ზედა და ქვედა ნაწილი აბსოლუტურად მსგავსია, რადგან ორნამენტის შუა ხაზი წრეების ჯაჭვს უჭირავს, რომელთაგან ზემოთ და ქვემოთ ერთნაირი ხუთყურა ფოთლები გამოდის.

ამ მოტივის უშუალო ანალოგია არ გააჩნია, მაგრამ საფუძვლად უდევს ამ ტიპის ის ორნამენტები, რომლებიც იმ დროს იყო გავრცელებული. ძირითადი განსხვავება ისაა, რომ ისინი ერთ მხარეს იყო მიმართული, ეს კი „ორთავიანია“.

ამ ორნამენტთან დაკავშირებით უნდა აღვნიშნოთ, რომ იგი შემთხვევითი არ არის, რაც, თავისთავად, განსაკუთრებულ ეპოქაზე მიუთითებს. ასეთი ჩუქურთმა, ისიც დუნე შესრულებით, არ შეიძლება, მაგალითად, ქვათახევის ტაძარზე იყოს. ფიტარეთი ქვათახევის წლებით დიდად არ არის დაცილებული. მიუხედავად ამისა, მათ შორის განსხვავება შესაძენია, ქვათახევი და ბეთანია გვერდიგვერდ არიან, ფიტარეთი კი მათ ცოტათი დაცილებულია და საკუთარ ჩვეულებას ქმნის, რომელშიც შედიან წულრულაშენი და ახტალა. სწორედ აქ იწყება ის გარდატეხა, რომლის მკვეთრ შედეგს იმავე საუკუნის ბოლოს ვხედავთ.

გეომეტრიული მოტივების განხილვისას, თავიდანვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ აქაც ნაგებობის ავტორები თავიანთ თავს არ ღალატობენ; მიმართავენ როგორც ძველ რეპერტუარს, ისე ახალსაც. მათ საკუთარი ხელწერა აქვთ, ამიტომაც ფიტარეთის ორნამენტი ფიტარეთულია; იგი სხვებისაგან განსხვავებულია.

განხილვას დავიწყებთ გავრცელებულებიდან. ამათგან პირველია ჩრდილოეთ ფასადის სარკმლის საპირე. აქ, ერთი შეხედვით, წრეების ჯაჭვია, მაგრამ სინამდვილეში წრე-რომბების ჯაჭვია, სადაც რომბი რბილად გამოყვანილი. აქ საპირეზე წრე-რომბების ჯაჭვი ორ რიგად მიემართება. ისინი ერთმანეთთან ნასკვებს აკეთებენ, როგორც ჰორიზონტალურად, ისე ვერტიკალურად, ამიტომაც ერთიანის შთაბეჭდილებას ტოვებს. მალალი კვალიფიკაციის ოსტატი ქვედა კუთხეებში ისე კობტად უხვევს, რომ არავითარ უხერხულობას არ გრძობს, ხოლო თაღზე რომბებზე უარს ამბობს და ტოვებს მხოლოდ წრეებს, მათ შიგნით კი — ახალ ელემენტს ოთხყურა ფოთლების სახით. თანაც, იქვე მიმართავს გამოგონებებს და, სადაც ნახატი მოითხოვს, ახალ ნასკვებს აკეთებს, ხლართავს ლენტს, რომ საერთო შთაბეჭდილება კარგი დატოვოს.

ეს მოტივი არსებობს იწყებს XI საუკუნეში და, ფაქტობრივად, ასეული წლების მანძილზე ცოცხლობს³⁴.

წრე-რომბების უფრო კლასიკური სახე გამოყენებულია გუმბათის ყელის ჩრდილო-აღმოსავლეთის სარკმელზე. აქ არ გვხვდება ისეთი მრავალფეროვნება, როგორც ჩრდილო ფასადზე.

ფიტარეთის ავტორები აღმოსავლეთისა და სამხრეთის ფასადების მარჯვენა ქანობზე წრე-რომბების ერთ ახალ ფორმასაც იძლევიან. აქ წრეები თავის რიგზე მიემართება, ხოლო მათში შესული რომბები ერთმანეთთან გადაჯვარე-

დინების ადგილზე ორ ნასკვს აკეთებს. ასეთი მოტივი ორიგინალურია.

წრეების კომპოზიციასთან დაკავშირებით, ფიტარეთელი ოსტატი სიღარიბეს არ განიცდის. ერთი სახე წრეებისა მოცემულია გუმბათის ჩრდილო-აღმოსავლეთის ერთ-ერთ სარკმელზე. აქ ოსტატი, თუ შეიძლება ასე ითქვას, სუფთად მუშაობს; იგი მხოლოდ წრეების ორმაგ ჩაქვს ქმნის. ასევე იქცევა იგი აღმოსავლეთის ფასადის მარცხენა ნიშის სარკმლის მორთვისას. ეს წრეების ჩაქვი კარგი შესრულებულია. მეორე ნიშის სარკმელზეც იგივე მოტივია გამოყენებული, მაგრამ შესრულებით მას ჩამოუვარდება.

მეორე შემთხვევა წარმოდგენილია აღმოსავლეთის ფასადის ფრონტონის ჩრდილო-აღმოსავლეთის კუთხეში. აქ წრეები ერთმანეთზე გადადის და თვით წრე თვალში არ გეცემათ. ასევე, წრეების უწყვეტი ჩაქვი გამოყენებულია გუმბათის ზედა კარნიზზე.

აქ წარმოდგენილი მოტივის ორივე სახე XI საუკუნეიდანაა გავრცელებული და XVIII საუკუნეშიც გვხვდება.

ფიტარეთში გვხვდება წრეების ჩაქვის მრავალფეროვნება. მისი რამდენიმე სახე განვიხილეთ. მაგრამ არის კიდევ დეკორის ერთი ელემენტი, რომელშიც გამოყენებულია კიდევ ოთხი სხვა სახე. საუბარია აღმოსავლეთის ფასადზე მოთავსებულ ჯვარზე. აქ არის წრეების ჩაქვი ცენტრში ორმაგი გადაგრებით (ტაბ. XXXIV). იგივე ფორმა, მხოლოდ წრის შიგნით, ორივე მხარეს ძლივს შესამჩნევი ფოთლებით მეორდება ჯვრის ქვედა ღეროზე. იქვე, გვერდითა არსებობზე, ოსტატი ამ ორ სახეს იმეორებს, წრეების მაგივრად აკეთებს ცოტა ოვალურს. რაც შეეხება ჯვრის კვარცხლბეკს, აქ კვადრატს მიახლოებული სწორკუთხედის ზედაპირი დაფარულია წრეების საკმაოდ რთული ხლართით.

ფიტარეთის ოსტატს აქვს წრეების კიდევ ერთი სახე, რომელიც მისი საკუთარია ან, ყოველ შემთხვევაში, იმავე ხანაშია წარმოშობილი და გავრცელებას შემდეგ პოულობს³⁵. ასეთად მიგვაჩნია სამხრეთ ფასადის მარჯვენა სარკმლის ცენტრალური ნაწილის მოტივი (ტაბ. XXXIII). აქ ერთი წრე მეორეში შედის და ლენტის დაწვნივით ჯვარი მიიღება. ეს ფართო მონასმით შესრულებული ჩუქურთმა კარგ შთაბეჭდილებას ტოვებს.

ერთი მოტივია იქვე, მაღლა, რომელიც წრე-რომბების მოტივს მოგვაგონებს, მაგრამ სინამდვილეში სხვა პრინციპზეა აგებული. ესაა რომბული ფორმით ორი ლენტის ურთიერთგადაკვეთა, ხოლო გარედან, ერთის გამოშვებით, რომბებზე ლენტი ვადის და წრეებს აკეთებს. ეს მოტივი კარგად კი არის მოფიქრებული, მაგრამ ხისტია, მიშხიდველობა აკლია.

სამხრეთის სარკმლების აღწერისას უნდა შევეხოთ მათ შორის აღმართული ჯვრის ზედა ნაწილზე გამოყენებულ ორნამენტს. საპირის არსიას ქმნის ერთმანეთზე გადაჯაჭვული რომბების სამი რიგი, რომელთა ნაპირებიც თითო ლენტზეა აკმული. ეს ორნამენტი მაღალი პროფესიონალობითაა შესრულებული, ამიტომაც კარგ შთაბეჭდილებას ტოვებს. იგივე მოტივი, ე. ი. რომბების ჩაქვი, მხოლოდ ერთ რიგად, გასდევს გუმბათის ყელის აღმოსავლეთის სარკმელს. ჩუქურთმა მიღებულია ლენტების დაგრებით, რის გამოც ჩამონაკეთული სახე აქვს.

ამ მოტივის რამდენიმე სახე არსებობს. ზოგი მათგანი XI საუკუნიდან იწყებს სიცოცხლეს, ზოგი კი XII — XIII სს. მიჯნაზე ჩნდება³⁶. ფიტარეთის მოტივებიც ამ უკანასკნელთა ჯგუფს მიეკუთვნება. იგი გვხვდება ფიტარეთის მომიჯნავე ყველა ძეგლზე (ბეთანია, ქვათახევი, წულრულაშენი, ახტალა).

განხილულის გარდა, ფიტარეთის ტაძარზე არის ისეთი მოტივები, რომლებიც აქაურების შექმნილია და სხვა არ იმეორებს. ასეთად, უპირველეს ყოვლისა, შეიძლება მივიჩნიოთ გუმბათის მარცხენა ფრიზი. იგი რთულია იმ მხრივ, რომ წრეების ჩაქვიდან გრებილები საკმაოდ გრძლად ეშვება და ქვემოთ ჰორიზონტზე იკვრება.

ამას გარდა, არის ისეთი ორიგინალური მოტივი, როგორცაა აღმოსავლეთის სარკმლის თავსართი (ტაბ. XXXIV) და გუმბათის ყელის სამხრეთ-აღმოსავლეთის სარკმლის საპირე. მოტივი მიღებულია ლენტის გრებით, რომელიც იცვლის მიმართულებას.

განხილულ ფოთლოვან და გეომეტრიულ მოტივებთან ერთად, ტაძარზე რამდენიმე ათეული დიდი და პატარა კომპოზიციას, რომელთა ცალკეულად განხილვა მეტად შორს წაგვიყვანდა. მაგალითად, ბევრ ბაზისსა და კაპიტელზე გამოყენებულია ისეთი ორნამენტის პატარა მონაკვეთი, რომელიც მთლიანობაში გვაქვს განხილული, მაგრამ არის ისეთებიც, რომელთაც სხვაგან არ იმეორებენ მშენებლები.

XII — XIII სს. გუმბათოვანი ტაძრების ჯგუფიდან ფიტარეთის ტაძარი ერთი თავისებურებითაც გამოირჩევა. ესაა დეკორში რელიეფების გამოყენება. ფიტარეთის ოსტატი მას საკმაოდ მარჯვედ იყენებს აღმოსავლეთის, სამხრეთისა და ჩრდილოეთის ფასადებზე. რელიეფების ასეთი სიმრავლე სხვა იმდროინდელ ძეგლებზე არ შეიმჩნევა. კერძოდ, ახტალისა და ბეთანიის ოსტატები უარს ამბობენ რელიეფზე. ქვათახევის ოსტატი კი რელიეფს იყენებს. მხოლოდ წვრილ მასშტაბში (აღმოსავლეთის ნიშის კაპიტელები). წულრულაშენის ავტორი ამაზე მეტადაა რელიეფით გატაცებული. იგი მას იყენებს სამი სახით. პირველია სამხრეთის კარის არქიტრავეზე და სარკმლის მოწარჩოების კაპიტელებზე გამოყენებული პატარა მასშტაბის რელიეფები. მეორეა სახედრის დიდი რელიეფი, მოთავსებული გუმბათქვეშა კვადრატის დასავლეთის შვერილზე და მესამე — ჰორელიეფი, ჩართული დასავლეთის პორტალში.

ადრეული ძეგლებიდან რელიეფების სიმრავლით განთქმულია ნიკორწმინდა (1010 — 1014). იქ შეიძლება ვნახოთ, როგორც დიდი ზომის რელიეფები, ისე სულ პატარებიც. ზოგიერთ მათგანში მეტად იგრძნობა სკულპტურულობა, ზოგში კი — ნაკლებად³⁷. ცნობილია, რომ XI ს. პირველი ნახევრის ზოგიერთი სახის რელიეფზე იგრძნობა მიდრეკილება სკულპტურულობისაკენ³⁸, რომელიც მომდევნო საუკუნეებში იკარგება. ოქრომქედლობიდან აქ ასეთ მაგალითებს არ მოვიყვანთ, მაგრამ ქვაზე ნაკვეთი რელიეფებიდან კი შეიძლება დავასახელოთ სვეტიცხოვლის აღმოსავლეთის ფასადზე ჩართული არწივისა და ხარის ბარელიეფები და სამთავისზე — ფასკუნჯისა.

მათგან განსაკუთრებით აღსანიშნავია სამთავისის ფასკუნჯი. მის გადმოცემაში იგრძნობა ოსტატის გაწაფული ხელი, ცოცხალი არსების გადმოცემისადმი რეალისტური

მიდგომა. ოსტატმა შექმნა ზღაპრული ცხოველის ძლიერი და შემართული სახე.

სულ სხვა მდგომარეობაა ფიტარეთის ტაძარზე. ამ ეპოქის ოსტატებს საერთოდ, და, კერძოდ ფიტარეთისას, ქანდაკების, როგორც ასეთის, გადმოცემის საკითხი არ აწუხებთ³⁹. მათთვის რელიეფი დეკორატიული ელემენტი, და ძირითადად ჩუქურთმის კატეგორიას განეკუთვნება. საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ფიტარეთის ავტორი 26 ადგილზე იყენებს სხვადასხვა სახის რელიეფს. რელიეფების რაოდენობის შესაბამისად, მისი რეპერტუარიც საკმაოდ მდიდარია⁴⁰. აქ ვხედავთ — ადამიანებს, ლომებს, ფრინველებს და სხვ. ყველა ესენი ჩართულია რომელიღაც კომპოზიციასში და არც ერთი მათგანისათვის ოსტატს დამოუკიდებელი სიციცხლე არ მიუცია.

ამ მხრივ ყველაზე დიდი და თითქოს ცალკე არსებული, ლომების გამოსახულებაა აღმოსავლეთის ფასადზე (ტაბ. XXXIX). აქ მაღალი და განიერი ჯვრის ფუძის გვერდებზე თითო ლომია გამოსახული. ლომები ორნამენტთან ჩარჩოებშია ჩასმული და კედლის ზედაპირიდან ამოწეული. ეს დიდი ზომის ლომები (სიგრძით 80 სანტიმეტრს აღწევს) ჯვრისკენ არიან მიმართული. როგორც ეტყობა, ამ შემთხვევაში ლომები სიმბოლურად წარმოადგენენ ქრისტიანობის სათაყვანებელი ჯვრის ძლიერ და ფხიზელ მცველებს.

ამ სწორკუთხა ჩარჩოებში ჩასმული ლომების სხეული სხვადასხვა სახითაა დამუშავებული. თანაც, მარცხენა უფრო ძლიერია, ვიდრე მარჯვენა. ალბათ, ოსტატმა ძუ და ხვადი ლომი გამოსახა. ამათგან მარცხენა მეორეზე უკეთაა გადმოცემული. მასში ჩანს ლომის ბუნება, მისი ძლიერი სხეული და დინჯი მოძრაობა.

შედარებით მინიატიურულია სამხრეთ ფასადის სარკმლის არშიაში ჩართული ლომები (ტაბ. XXXIII). ოსტატი მათ ისევ ერთმანეთის პირდაპირ ათავსებს და სხეულის ზედაპირს აქაც ცოტათი განსხვავებულად ამუშავებს.

ლომების ჰორიზონტზე, მეორე სარკმლის არშიებზე, მოთავსებულია ადამიანების გამოსახულებები (ტაბ.

XL — 3). მარცხნივ ორანტაა გამოსახული, მარჯვნივ — მეომარი (შეიძლება წმ. გიორგია, მაგრამ შარავანი არა აქვს). ეს უკანასკნელი საინტერესოაა გადაწყვეტილი. იგი გამოსახულია მთელი ტანით და მარცხენა ხელში ფარი უჭირავს, მარჯვენაში — ჯოხი (შუბი?). ტანის რელიეფი ისე აქვს დამუშავებული, რომ ჯავშანი უნდა იყოს, ხოლო ქვემოთ ჩანს კაბის ბოლო, ნაოქების გოფირებით.

რელიეფის სრული გაუპიროვნებაა გუმბათზე, ფრიზის ქვემოთ, მოთავსებული კოპები. აქ მდებარე 12 კოპიდან ხუთი ჩვეულებრივია, ჩუქურთმით დაფარული, ხოლო 7 ადამიანის თავის გამოსახულებაა. ქვემოდად გუმბათის დათვალიერების დროს, ერთი შეხედვით, ყველა ორნამენტური ბურთული კოპით ჩანს. როგორც ეტყობა, ოსტატს სხვა მიზანი არც ჰქონია. მაგრამ ამ გენიალური ადამიანის უშრეტ ფანტაზიას მრავალფეროვნებისკენ აქვს მიდრეკილება, ამიტომ იგი ყველა თავს ინდივიდუალობას ანიჭებს.

ოსტატი იშვიათ, მიზიდველ, ლირიკულ სცენას ქმნის სამხრეთ ფასადის მარცხენა სარკმლის არშიის ქვედა ზოლზე. აქ ბრწყინვალეა გეომეტრიულ მოტივში ორიგინალურად ჩართული ჩიტები. ვაშბობთ, მთლიანად კომპოზიციას კარგი და არა ცალკე აღებული ფრინველების გამოსახულება.

ამავე პრინციპზეა აგებული ჩრდილოეთის სარკმლის მოჩარჩოების კაპიტელებსა და ბაზისზე მოთავსებული ფრინველები (ტაბ. XL — 1,2), აქ გამოსახული უნდა იყოს მტრედები საკუთარი თუ ორნამენტული კუდით. მტრედი ხომ ღვთაებრივი სიყვარულისა და სიმშვიდის სიმბოლოა.

როგორც ვხედავთ, ყოველ მომენტში ძალაში რჩება ოსტატის კონცეფცია, მოქცეული ეპოქის მიმართულებაში. მისთვის რელიეფური გამოსახულება მხოლოდ დეკორატიული ელემენტია და არა ცალკე აღებული სკულპტურული ნაწარმოები.

წ უ ლ რ უ ლ ა შ ე ნ ი

ძეგლის ისტორია

წულრულაშენის ტაძარი მდებარეობს ისტორიულ ქვემო ქართლში. დღევანდელი ადმინისტრაციული დაყოფით იგი ბოლნისის რაიონში შედის და ცენტრიდან სამხრეთით თითქმის 10 კილომეტრითაა დაშორებული.

თვით ტაძარი დგას მდ. ფოლადაურის გაშლილი ხეობის მარჯვენა მხარეს, იმ მთის კალთაზე, რომელსაც ვახუშტის მიხედვით, ეწოდება „მცირე მთა ბოლნისისა“. ამჟამად განმარტოებითაა ეს ტანწვრილი, მაღალი გუმბათოვანი ეკლესია (ტაბ. XLI), რომლის სილუეტი შორიდან მოჩანს. ძველი გადაკუთრებს ძირს, ხევში გაფანტულ სოფლებსა და ჩრდილოეთიდან სამხრეთით მიმავალ დაკლაკნილ შარავზას. მის პირდაპირ, დასავლეთით, მდ. ფოლადაურის ვალმა, მდებარეობს სახელგანთქმული ბოლნისის სიონი, ხოლო მოშორებით — ქვემო ბოლნისის სამ-

ეკლესიანი ბაზილიკა და მათ შუა და გარშემო — XVI-XVII საუკუნეების მცირე ზომის ეკლესიები და სამრეკლოები¹.

წულრულაშენის ტაძარი მრავალი საუკუნის განმავლობაში უკაცრიელი ყოფილა. ამ უპატრონობის დროს ძეგლს მთლიანად დაუკარგავს სახურავი, გუმბათის კონუსი და ზოგიერთი სხვა დეტალი. ძეგლის ირგვლივ სხვა ნაგებობები არ ჩანს, ხოლო გალავანი ახლახან აღადგინეს ძველი კონტურის დაცვით².

წულრულაშენის ტაძრის შესახებ ისტორიულ წყაროებში ვერავითარ ცნობას ვერ ვპოულობთ. როდის ააგეს, ან რა როლს ასრულებდა იგი მაშინდელ ცხოვრებაში, უცნობია. მცირე რამ ვიცით თვით ძეგლის წარწერებიდან. ძეგლზე სამი წარწერა³. პირველი, ყველაზე უკეთ შე-

ნახული წარწერა, მოთავსებულია დასავლეთის კარის მარჯვნივ, ცოკოლიდან მეორე პორიზონტალურ რიგში მდებარე ერთ დიდ ცისფერ ქვაზე, რომლის მარჯვენა ზედა ნაწილიც დაზიანებულია, მაგრამ ასოების მოხაზულობის აღდგენა ადვილად ხერხდება. ეს ასომთავრული წარწერა ათ სტრიქონს შეიცავს.

† სჷჸჷნდჷ ოსდჷც ზც ჰჷჷდჷც ზს
ოს ოჷჷჷსდჷც ოჷსჷჷჷდჷც ზს
ღს ჸჷჷჷდჷს Ⴖჷსდჷც Ⴖჷჷს
ჷც ზღჷსდჷ Ⴖჷ Ⴖჷჷდჷც Ⴖჷსდჷს
Ⴖჷჷსდჷ Ⴖჷჷსდჷ Ⴖჷსდჷს Ⴖჷსდჷს
Ⴖჷსდჷ Ⴖჷსდჷ Ⴖჷსდჷ Ⴖჷსდჷ
ღჷჷ Ⴖჷსდჷს Ⴖჷსდჷს Ⴖჷსდჷს
ღს Ⴖჷსდჷს: Ⴖჷსდჷსდჷც ზც Ⴖჷსდჷსდჷს
ღსდჷს: Ⴖჷსდჷს Ⴖჷსდჷსდჷს
Ⴖჷსდჷს Ⴖჷსდჷსდჷს Ⴖჷსდჷს

ქარაგმების გახსნით წარწერა წაიკითხება ასე:

- 1. „ქ. სახელითა ღმრთისათა და მეოხებითა წმიდისა
- 2. ღმრთის შშობლისაჲთა, ძლიერებითა, წმიდისა
- 3. გიორგის ხუთშაბათის ჯვარისაჲთა, მეფისასა
- 4. შინა დიდისა გიორგი მეფეთა მეფისასა
- 5. მიწამან მეფობისა მათისამან, არსენის
- 6. ძემან ჰასან, დავიწყე შენ —
- 7. ებაჲ ტაძარსა⁴ (sic) გუმბადს, მამულ-
- 8. სა ჩემსა, უწყებითა და გამოცხადე —
- 9. ბითა ამისვე მთავარმოწამისა
- 10. მიერ, სადიდებლად ღმრთისა“⁵

მეორე წარწერა მოთავსებულია სამხრეთის კარის არქიტრავის მორთულ ქვაზე (ტაბ.XLIV). წარწერისათვის სპეციალურად დატოვებულია შუა ნაწილი. ზედა ვერტიკალურ სიბრტყეზე სამი სტრიქონია, ხოლო ქვედა, შიგნით დაქანებულზე — ორი. წარწერა პირველზე გაცილებით უკეთესი ოსტატობითაა შესრულებული, მაგრამ ეტყობა, რომ ამოკვეთის დრო ერთი და იგივეა, შემსრულებლები კი — სხვადასხვა.

მეორე წარწერა, სამწუხაროდ, ძალიან დაზიანებულია, განსაკუთრებით განაპირა ნაწილებში, მაგრამ ამ წარწერის ტექსტი თითქმის იდენტურია პირველისა, ამიტომ, პირველის დახმარებით იგი ასე აღდგება:

- 1. † Ⴖჷსდჷსდჷს Ⴖჷსდჷსდჷს Ⴖჷსდჷსდჷს Ⴖჷსდჷსდჷს
Ⴖჷსდჷსდჷს Ⴖჷსდჷსდჷს Ⴖჷსდჷსდჷს Ⴖჷსდჷსდჷს
- 2. Ⴖჷსდჷსდჷს Ⴖჷსდჷსდჷს Ⴖჷსდჷსდჷს Ⴖჷსდჷსდჷს
Ⴖჷსდჷსდჷს Ⴖჷსდჷსდჷს Ⴖჷსდჷსდჷს Ⴖჷსდჷსდჷს
- 3. Ⴖჷსდჷსდჷს Ⴖჷსდჷსდჷს Ⴖჷსდჷსდჷს Ⴖჷსდჷსდჷს
Ⴖჷსდჷსდჷს Ⴖჷსდჷსდჷს Ⴖჷსდჷსდჷს Ⴖჷსდჷსდჷს
- 4. Ⴖჷსდჷსდჷს Ⴖჷსდჷსდჷს Ⴖჷსდჷსდჷს Ⴖჷსდჷსდჷს
Ⴖჷსდჷსდჷს Ⴖჷსდჷსდჷს Ⴖჷსდჷსდჷს Ⴖჷსდჷსდჷს
- 5. ---სდჷს Ⴖჷსდჷსდჷს Ⴖჷსდჷსდჷს Ⴖჷსდჷსდჷს
Ⴖჷსდჷსდჷს Ⴖჷსდჷსდჷს Ⴖჷსდჷსდჷს Ⴖჷსდჷსდჷს

წარწერა ქარაგმების გახსნით მიიღებს შემდეგ სახეს:

- 1. ქ. შეწ[ევნითა ღმრთისაჲთა და წმიდ] ისა [ღმერთ] ის შშობლისაჲთა, ძ[ლიერებჲთა წმიდისა გიორგის ხუთშაბათის ქ]უარისაჲთა
- 2. მეფო[ბასა შინა დიდისა გიორგის]სა მიწამან მეფობისა მათისამან, არსენის ძემან ჰ[ასან, დავიწყე შენება] ტაძრისა
- 3. [გუმბადს, უწყებითა და გამ]ოცხადებითა მისივე მთავარ მოწამისა მიერ . . . . . სა
- 4. [დიდებულად და სალ]ოცველად ღმრთივ გვრგვინოსანთა მეფეთა მეფისა [გიორგისა]...
- 5. ...სა მადლითა და კაცთმოყვარეობათა იესუ ქრისტესითა, რომლისა არს [დიდება უკუნითი უკუნისამდე. ამინ].

ამ ორი ვრცელი წარწერის ტექსტი წარმოშობს მრავალ საკითხს, რომლებზედაც უშუალო პასუხს მათში ვერ ვპოულობთ. ტექსტი არ შეიცავს ძეგლის დამატარებელ არც ერთ პირდაპირ მონაცემს. წარწერის მიხედვით არ ირკვევა, თუ რომელი გიორგია აქ ნახსენები („მეფეთა მეფე გიორგი“). ან ვინ არის „ჰასან ძე არსენისა“, რომელიც აგებს ტაძარს? ან, რომელ ტერიტორიას შეიცავდა ჰასან არსენის ძის მამული „გუმბადი“ თუ „გონბადი“?

ჩვენთვის მისაწვდომ საისტორიო წყაროებში არსად არ არის ნახსენები „გუმბადი“ ან „გონბადი“. ის ადგილი, სადაც ტაძარი დგას, დღეს წულრულამენადაა ცნობილი. ასეთი სახელი სოფლისა ისტორიულ დოკუმენტებში, რამდენადაც ამის შემოწმება შეეძლებოდა, პირველად იხსენიება ორბელიანთ შემოსავლის ნუსხაში 1619 — 20 წლებში⁶. ამ დროიდან მოცილებული „წულრულამენი“ რამდენჯერმე გვხვდება. ასე მაგალითად, 1721 წლის ხალხის აღწერის დავთრის შედგენის დროს ორი სოფელი ყოფილა ამ სახელისა: „წულრულამენი“ და „ახალი წულრულამენი“. დღეს ეკლესიის ახლოს მოსახლეობა არ არის, მაგრამ აქა-იქ შეიძლება შევამჩნიოთ ნასოფლარის კვალი⁷. ვახუშტიც ორ წულრულამენს იცნობს და რუკაზედაც ორივეა ნაჩვენები⁸.

ჩვენ მიერ აღძრულ მეორე კითხვაზე, თუ ვინ არის ჰასან არსენის ძე, დღემდე ცნობილ დოკუმენტებში ვერავითარ პასუხს ვერ ვპოულობთ. არც ის ვიცი, თუ რომელ გვარს ეკუთვნოდა ეს შეძლებული ფეოდალი, რომელიც ასეთ დიდ ტაძარს აგებს (თანაც, ეტყობა, მარტოდმარტო).

რაც შეეხება იმას, თუ რომელი მეფეთ მეფე გიორგია აქ ნახსენები, ამის გარკვევა მხოლოდ ძეგლის მხატვრულ-

ისტორიული ანალიზის შედეგად შეიძლება მოხერხდეს⁹. მესამე წარწერა მოთავსებულია დასავლეთის კარის თავზე, ორნამენტული არშიის ზემოთ. იგი მხოლოდ დაუწყიათ და შემდეგნაირად იკითხება:

ნოქსნიიჯ

სამეცნიერო წყაროებში წულრულაშენის ვახუშტის „აღწერაში“ ვხვდებით.

ვახუშტი ბაგრატიონი წულრულაშენის ეკლესიას მონასტრად იხსენიებს. იგი წერს: „პირისპირ ამ ეკლესიასა — ლაპარაკია ბოლნისის სიონზე — არის მონასტერი წულრულაშენის, გუმბათიანი, შვენიერად ნაშენი შვენიერს ადგილს და აწ უქმ არს¹⁰. ამ ლაკონიური წინადადებიდან ვიგებთ, რომ წულრულაშენის ეკლესია XVIII ს. დასაწყისში მოქმედი აღარ ყოფილა და რომ იგი ვახუშტისათვის ცნობილია, როგორც მონასტერი. მაგრამ როდის გაუქმდა და რატომ, ამაზე ვახუშტი არაფერს ამბობს.

წულრულაშენს, თუ კი იგი მართლაც მონასტერი იყო, ცხადია, უნდა ჰქონოდა დამხმარე სამონასტრო ნაგებობებიც (ჩვენამდე არ მოუღწევია). ტაძრის ჩრდილოეთით, დღევანდელი გალავნის ფარგლებში, არის ქვების გროვა, რომელიც ეჭვს იწვევს, მაგრამ გარკვევით ვერაფერს ვიტყვით (შეიძლება ნიადაგის გაწმენდამ და სისტემატურმა გათხრებმა სასურველი შედეგი გამოიღოს).

ვახუშტის შემდეგ, თითქმის საუკუნეზე მეტი ხნის განმავლობაში, წულრულაშენის ტაძარზე არაფერი ისმის, მხოლოდ 1853 წ. მკვლევარმა, პოლკოვნიკმა ი. ბართლომეიმ გადაიღო წარწერები, რომლებიც გამოსცა აკადემიკოსმა მ. ბროსემ ფრანგული თარგმანითა და კომენტარებით. მ. ბროსეს გაშიფვრას ჩვენ ზემოთ შევხებით. აქ

აღნიშნავთ მხოლოდ, რომ ი. ბართლომეი არ ყოფილა დანიტერესებული თვით ძეგლით და არაფერს წერს მასზე, გარდა იმისა, რომ სახურავი მცენარეებით იყო დაფარული და სამხრეთი კარიბჭე მოშლილი¹¹.

იმავე საუკუნის სამოციან წლებში არქიტექტორ დ. გრიმს დაუთვალეირებია წულრულაშენის მონასტერი და ჩაუხატავს ჩუქურთმებიც. მის მიერ 1864 წ. გამოცემულ ქართული და სომხური ძეგლების ალბომში¹² ერთ-ერთ ტაბულაზე, მოთავსებულია გრაფიკულად შესრულებული რამდენიმე ორნამენტი, რომლებიც, ტაბულის წარწერის მიხედვით, წულრულაშენის ძეგლს უნდა ეკუთვნოდეს, მაგრამ ეს არ შეეფერება სინამდვილეს, რადგანაც წულრულაშენზე დღეს ასეთი ორნამენტები არ მოიპოვება. შეიძლება გვეფიქრა, რომ მაშინ იყო და მერე დაიკარგა, მაგრამ ეს საეჭვოა. ტაბულის რვა სურათიდან მხოლოდ ორის მიკუთვნება შეიძლება წულრულაშენისათვის, ისიც ზოგადი კონფიგურაციით (გრიმს არც ერთ სურათში არ უცდია სიზუსტის დაცვა). ერთი მათგანი გუმბათის ყელის ორმაგი კარნიზია ქვედა ფრიზით, მეორე კი გუმბათის ყელის ნახევარკოლონების კონის ბაზისი უნდა იყოს.

დ. ბაქრაძემაც 1875 წ. გამოცემულ წიგნში¹³ საკმაოდ ადგილი დაუთმო წულრულაშენის ძეგლს, მაგრამ მას მხოლოდ მ. ბროსეს ზემოხსენებული წიგნიდან მოჰყავს ციტატები და ახალს არაფერს ამატებს (ისეთი შთაბეჭდილება რჩება, თითქოს მას ძეგლი არც კი ენახოს).

იმ დროის სხვა მკვლევართაგან წულრულაშენის ძეგლი არავის შეუსწავლია, ხოლო უკანასკნელ ხანს აკად. გ. ჩუბინაშვილმა და ნ. სევეროვმა თავიანთ „ქართული არქიტექტურის გზებში“¹⁴ სათანადოდ ადგილი დაუთმეს. შემდეგ გამოცემულ წიგნებშიც წულრულაშენმა სათანადოდ ადგილი პოვა¹⁵.

ძეგლის აღწერა

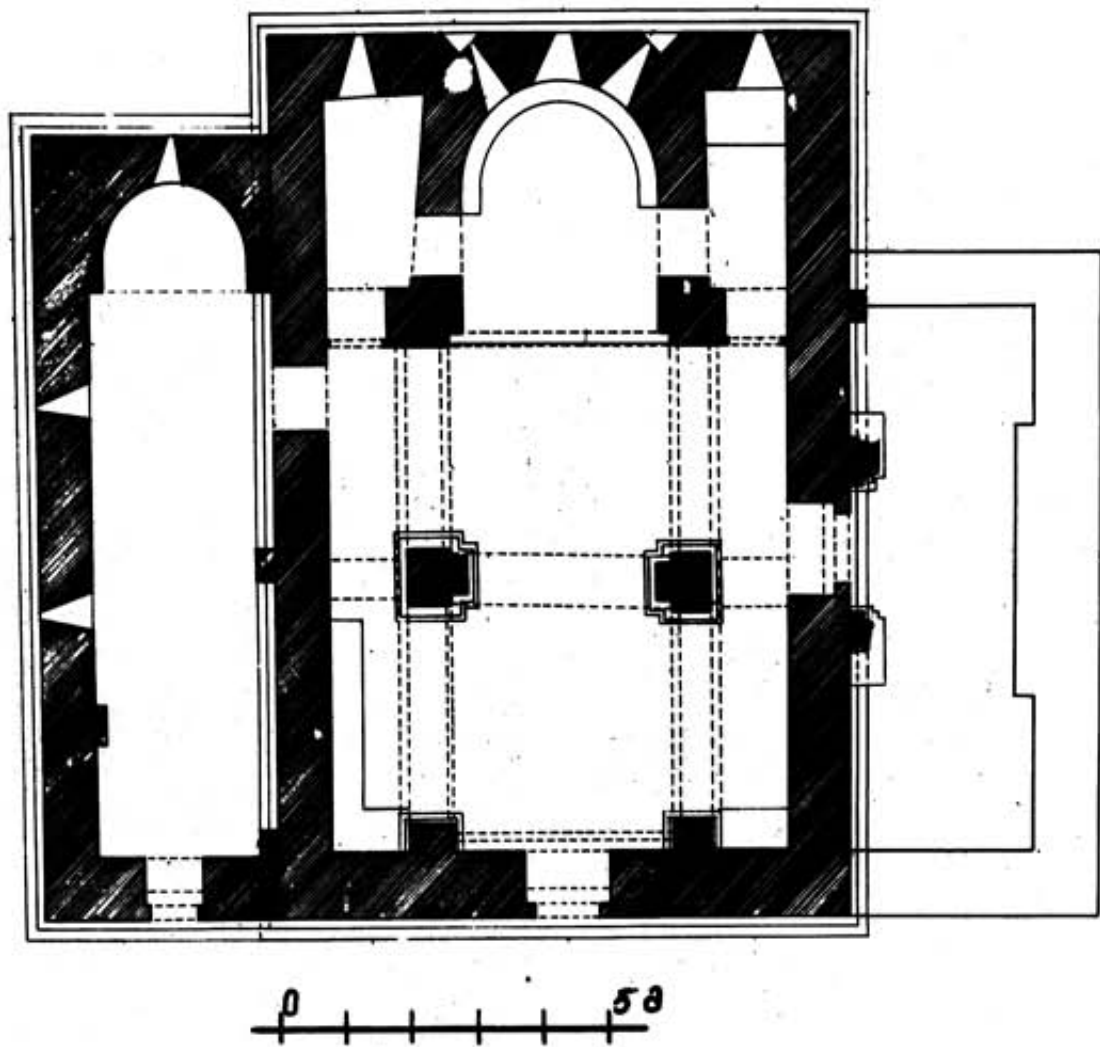
წულრულაშენის ეკლესიის გეგმა მოქცეულია გარეთა სწორკუთხედში. მისი შიდა სივრცე კი შექმნილია ჯვრის ოთხი მკლავისაგან, რომელთაგან აღმოსავლეთისა და დასავლეთისა გრძელია (პირველი ცოტათი მოკლეა მეორეზე), ხოლო დანარჩენი მკლავები მათზე გაცილებით მოკლე და თანატოლია. მათგან მხოლოდ აღმოსავლეთის მკლავი მთავრდება აფსიდით, დანარჩენები სწორკუთხაა. სამხრეთისა და ჩრდილოეთის მკლავები, ორ დანარჩენთაგან განსხვავებით, ორიარუსიანია (სურ. 31,32). ამ იარუსების იატაკის დონე ეკლესიის იატაკიდან თითქმის ექვსი მეტრი-თაა დაშორებული. ზემოთ ასულა, ალბათ, მხოლოდ მისადგმელი ხის კიბით ხდებოდა, რადგან ზემო სართულთან ორგანულად დაკავშირებული კიბის კვალი არ არის და, რაც მთავარია, ადგილიც არსად ჩანს. უნდა აღვნიშნოთ ერთი დეტალი: სამხრეთ იარუსის დასავლეთის კედელში არსებობს მცირე ზომის ხერხელები, რომლებიც შეიძლება გამო-

ყენებული იყო შესასვლელად. აქ თუ კარი იყო, ცხადია, მას დამხმარე მნიშვნელობა ექნებოდა, რადგან იგი სამხრეთის კუთხის სადგომის სახურავზე გადის და აქედან, ე. ი. გარედან, მხოლოდ მისადგმელი კიბით თუ შეიძლებოდა იქ მოხვედრა.

დასავლეთის მკლავი გვერდის დაბალ ნავებთან შეერთებულია თითო თანატოლი ღიადით. ამათგან სამხრეთისა — თავდაპირველი სახითაა მოღწეული, ხოლო ჩრდილოეთისა, მომიჯნავე თაღთან ერთად, აღდგენილია უკანასკნელი შეკეთების დროს¹⁶.

ეკლესიის გვერდითი ვიწრო ნაწილები გადახურულია არახუსტი ცილინდრული კამარით, რომელიც განივი მკლავების ქვედა კამარების დონეზეა და მათგან გამოყოფილია საბჯენი თაღებით.

საყურთხვევლის გვერდითი კომპარტიმენტები, როგორც ეს შუა საუკუნეების ამ ტიპის ძეგლებში იყო მიღებული,

30. წულურულაშენი. გვეგმა.

ორსართულიანია. ქვედა, მარჯვენა — სადიაკვნე იქნებოდა, მარცხენა კი — სამკვეთლო. ისინი კარებით უერთდებიან როგორც საკურთხეველს, ისე გვერდითი კარების არეში ეკლესიის ცენტრალურ სივრცეს. ეს სწორკუთხა გეგმის მქონე უაფსიდო სადგომები არაწესიერი კამარებითაა გადახურული და აღმოსავლეთით მდებარე თითო სწორკუთხა სარკმლებით ნათდება.

აღნიშნული სადგომების ზემოთ მოთავსებულია თითო სწორკუთხა ოთახი, რომლებიც ცილინდრული კამარითაა გადახურული და აღმოსავლეთით მცირე ზომის თითო წრიული სარკმლით ნათდება. ასეთ ოთახებში უფრო ხშირად ასასველი კეთდებოდა ქვედა სართულის კამარაში, მაგრამ აქ კარები დასავლეთის კედლებშია განლაგებული და ასევე მხოლოდ მისადგმელი კიბით მოხერხდებოდა.

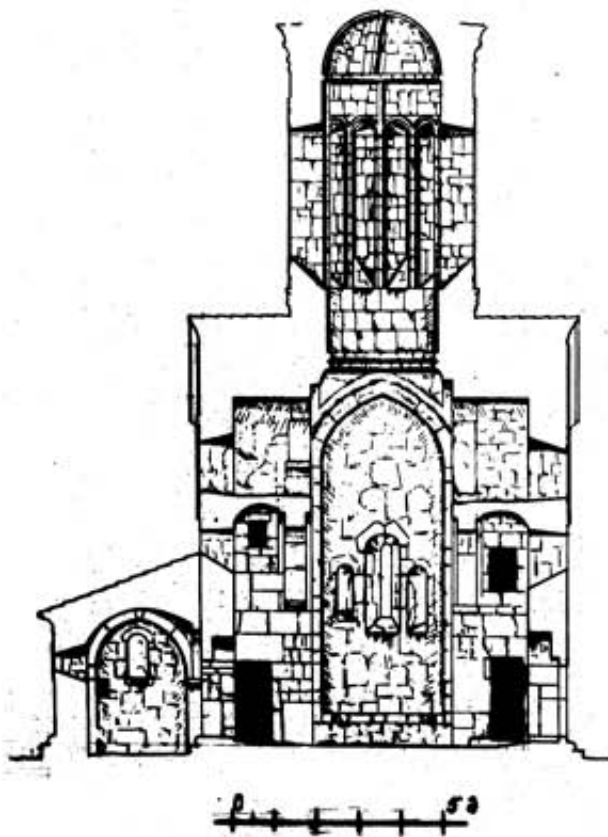
ტაძრის მაღალ გუმბათში ათი სარკმელია განლაგებული.

ტაძრის სამი შესასვლელი აქვს, თითო ყოველი მხრიდან; გარდა აღმოსავლეთისა (სურ.30). დასავლეთის კარი მთავარ ლერძზეა (ოდნავ სამხრეთითაა გადაწეული); სამხრეთისა — პილონის პირდაპირაა, მაგრამ მის ნახევარზე მეტი სამხრეთის მკლავის არეშია მოქცეული, ჩრდილოეთისა კი — ჩრდილოეთის მკლავის თითქმის აღმოსავ-

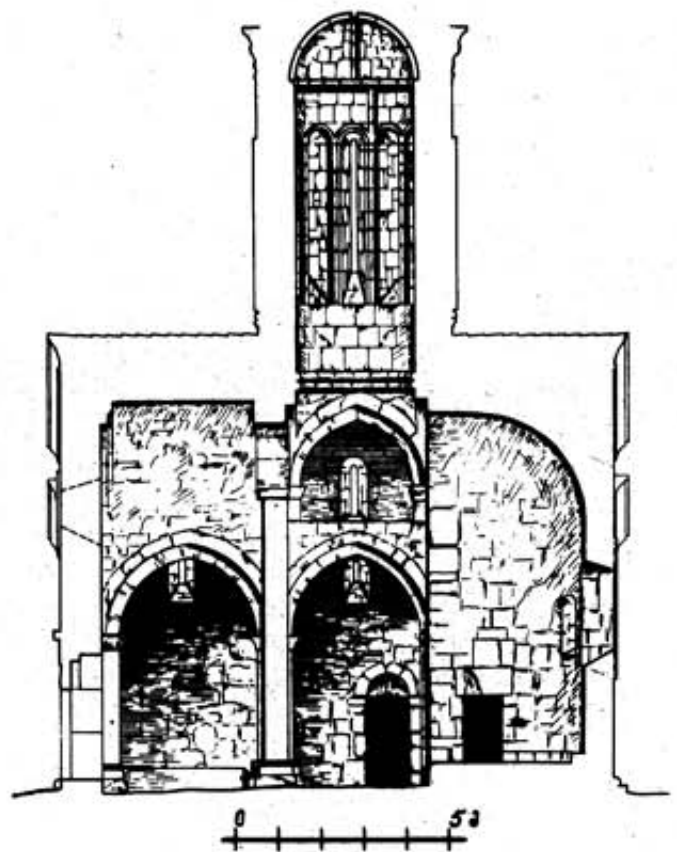
ლეთის კუთხეშია ჩაყოლებული. ამ შესასვლელს გარედან სწორკუთხოვანი მოხაზულობა აქვს, შიგნიდან კი — თაღოვანი შესასვლელის წირთხლები და თაღები კარგად გათლილი ქვითაა ამოყვანილი, რომლებსაც გადაკეთება არსაღეტყობათ.

ძეგლის ჩრდილო კარს შეეყავართ ჩრდილოეთ მინაშენში. ეს მინაშენი, როგორც ეკლესიის მთავარი კორპუსის კედლები მოწმობს, შემდეგაა მიდგმული და საგვარეულო საძვალე — ეგეტერი უნდა იყოს. იგი გეგმით გრძელი სწორკუთხედია აღმოსავლეთის ზღვიდით და დასავლეთის კედელში საკუთარი კარით. გადახურულია ცილინდრული კამარით, რომელიც ჩრდილოეთით უშუალოდ კედელს ეყრდნობა, ხოლო სამხრეთით — ეკლესიის კედელზე მიდგმულ ორ თანასწორმალიან თაღს. ეს თაღები დაბალი და განიერია, ხოლო მათ შუა არსებული სვეტიდან კამარის საბჯენი თალი გამოდის და მოპირდაპირე კედელზე მოთავსებულ კრონშტეინს ეყრდნობა.

მინაშენის კედლები და კამარა ნაგებია სხვადასხვა ზომის ყორექვით, თლილი ქვა კი ნახმარია მხოლოდ ისეთ ადგილებში, როგორცაა: თაღები, პილასტრები, აფსიდისა და დასავლეთის კარის წირთხლები. ამ ეგეტერის კედლები

31. წულრულამენი. განაკვეთი აღმოსავლეთით.

32. წულრულამენი. განაკვეთი ჩრდილოეთით.

ისეა გაშიშვლებული, გეგონებათ, შელესილი არასოდეს ყოფილა.

ეს ტალანივით გრძელი სადგომი ნათდება სამი სარკმლით. ერთი მათგანი აფსიდის ცენტრშია, ხოლო ორი — სამხრეთის კედელში.

იატაკი, როგორც ძირითად კორპუსში, აქაც არ შემორჩენილა.

როგორც აღვნიშნეთ, ტაძრის გარეთა მასებს არ მოუღწევია ჩვენამდე ყველა შემადგენელი ნაწილით (აკლია ორი კარიბჭე; ძეგლის მთავარი კორპუსის მასები კი შედარებით უკეთაა შერჩენილი, გარდა გუმბათის კონუსისა).

ტაძრის გარეთა შემოსვასა და ფერთა განლაგებას ეტყობა მაღალი გემოვნების მქონე ხუროთმოძღვრის ხელი.

ძეგლის ძირითადი კორპუსის ფასადებზე, ყველგან, სხვადასხვა სიძლიერით, ერთი სისტემაა გამოყენებული. ოსტატი ძეგლს მოსავს სხვადასხვა ზომის თლილი კვადრებით, მაგრამ მათ ისე ალაგებს, რომ განსხვავებული სურათები იქმნება. ძნელია, ძეგლზე მოძებნო ერთი და იმავე ზომის ორი ქვა. იგი იწყებს ქვედა რიგს დიდი კვადრებით და თანდათანობით ამცირებს ქვის ზომებს; ოსტატი არ იცავს რიგების ჰორიზონტალობას. ვერტიკალური ნაწიბურების განსაზღვრულ ხაზებად განლაგებაზე ხომ ლაპარაკიც ზედმეტია.

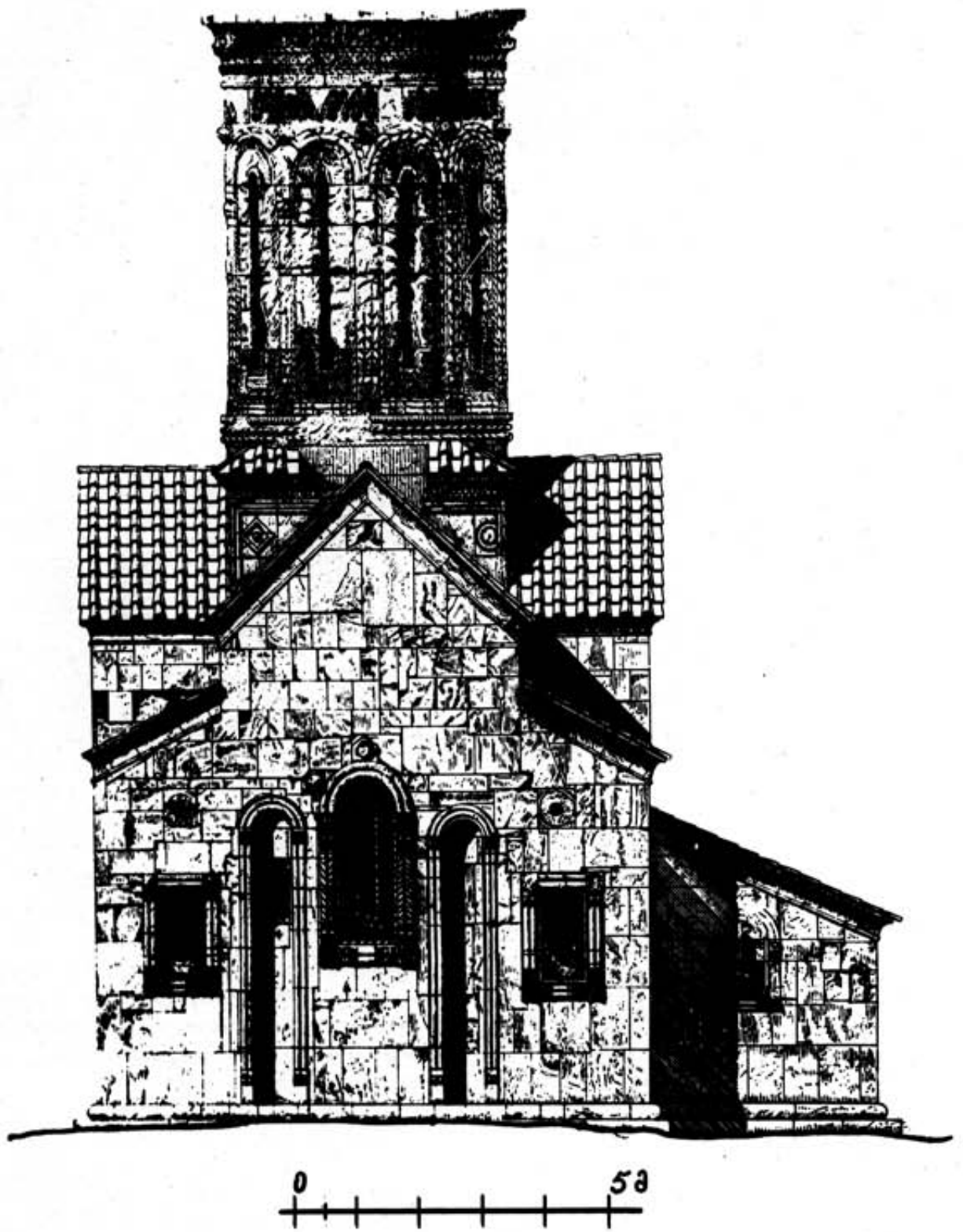
ამავე პრინციპზეა დამყარებული ფერთა გამაც. ძეგლის მთავარ კორპუსზემორთული ნაწილების გამოყვლებლივ, გამოყენებულია ძირითადად სამი ფერის ქვა. თბილი მოყვითალო-ოქროსფერი, ცისფერი და მიხაკისფერ-ღვინისფერი. აქედან მოყვითალო ფერით მიღებულია ფასადების ფონის ტონი. ღვინისფერი ქვედა რიგებშია ნახმარი,

ცისფერი კი — ზედაში. ამრიგად, მიღებულია ფერების ერთგვარი გრადაცია, მთლიანად შეხამებული ქვების ზომების განლაგებასთან, ე. ი. ქვემოთ მუქი ფერი, — მსხვილი კვადრები, ზემოთ ბაცი, — პატარა კვადრები. ოსტატმა ასეთი თავისებური პოლიქრომიით უდავოდ ჰარმონიული სურათი შექმნა.

ფერადოვან ფასადებს ამთავრებს მთლიანად ერთი ფერის კარნიზი, რომელშიც მხოლოდ ბაცი მოყვითალო ქვებია ნახმარი. კარნიზი, თავისთავად, გარდამავალი ზოლია შენობის ზედა ნაწილზე — გუმბათის ყელზე, სადაც უარყოფილია პოლიქრომია.

მთლიანად ჩუქურთმით დაფარული გუმბათის ყელი მუქი ყვითელი ფერის ქვებითაა ნაშენი და მზის მცხუნვარებისაგან ოქროსფერი გადაჰკრავს. ამიტომ გუმბათის ყელი როგორც კომპოზიციურად, ისე ფერით ნაგებობის დამაგვირგვინებელ ნაწილს წარმოადგენს.

რაც შეეხება მინაშენებს, დღეს არსებული ნაწილების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, ენახათ, რომ აქ შემოსვის აღნიშნული სისტემა არ ყოფილა გამოყენებული. უპირველეს ყოვლისა, ეს გარკვევით შეიძლება ითქვას ჩრდილო მინაშენზე, სადაც ქვის მასალაც სხვაა და წყობის ხასიათიც (ტაბ. XLI). აქ გამოყენებულია ღვინისფერი ქვა და სახეებიანი, ე.წ. ბოლნისის ქვა (ასეთი ქვეტი ძირითად კორპუსზე არ არის გამოყენებული) და, რაც მთავარია, წყობის ხასიათიც სხვაა. ოსტატი ქვედა რიგის დიდ ქვებს მხოლოდ და მხოლოდ ვერტიკალურად იყენებს, ზემოთკენ ქვების ზომა მცირდება, მაგრამ ვერტიკალობას თითქმის ყოველ-

33. ულრულამენი. აღმოსავლეთის ფასადი.

თვის იცავს; ფერადი ქვა კი ორია ნახმარი, ისიც აღმოსავლეთ სარკმლის მორთულობაში.

სამხრეთის მინაშენის ფასადების ნაწილიც კი არ შემოგვრჩენია, ხოლო ის ხუთიოდექვა, რომელიც პილასტრების ფრაგმენტებია, თეთრი და მომწვანო ფერისაა, ძირი-

თად კორპუსში არც ასეთი სახის ქვებია ნახმარი¹⁷.

შუა საუკუნეების ოსტატები ფერად ქვებს ფასადებზე თითქმის ყოველთვის იყენებდნენ, მაგრამ განსაკუთრებული სიფაქიზით ხმარობენ მხოლოდ XII — XIII საუკუნეების მიჯნაზე.

წულრულაშენის ტაძარი, ფასადებისა და მორთულობათა გადაწყვეტის მიხედვით, თამარ მეფისა და მის მემკვიდრეთა პერიოდის ძეგლთა ჯგუფს ეკუთვნის, ხოლო მისი შიდა გადაწყვეტა, ზოგადად, იმავე ძეგლთა ტიპს მიეკუთვნება, მაგრამ ამ ტიპის კერძო სახეს წარმოადგენს.

განხილვა შეიძლება დაეიწყოთ შესასვლელიებით, რომლის მოწყობა დაკავშირებული იყო იმასთან, თუ როგორ ესმოდა ოსტატს ინტერიერის გადაწყვეტის პრობლემა (ამასთან არ უნდა დაევიწყოთ, რომ კარების მოწყობისას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა ადგილმდებარეობას. ჩვენ აქ ვიხილავთ არა გამოხაკლისს, არამედ ვიღებთ ისეთ შემთხვევას, როდესაც ოსტატს არაფერი ზღუდავდა). თუ კარი დასავლეთის მკლავის არეში კეთდებოდა, ჯობდა მისი ცენტრში მოთავსება, რადგან მლოცველის თვალი შესვლისთანავე ხედებოდა საკურთხეველს. სულ სხვა მდგომარეობა გვაქვს გვერდითი შესასვლელის მოწყობისას.

თუ ამ თვალსაზრისით თვალს გადავაკვლავებთ XI-XIV საუკუნეების ძეგლებს, ენახავთ, რომ სხვადასხვა დროის ოსტატები საკითხს განსხვავებულად წყვეტდნენ. ადრეული საუკუნეების, ე. ი. XI — XII საუკუნეების, ხუროთმოძღვრები გაცილებით რთულ გზას მიჰყვებიან, ვიდრე მათი მომდევნონი. ამ ეპოქის ძეგლებში შესასვლელი მოწყობილია დასავლეთის კუთხის სადგომებში. ცენტრალურ-გუმბათოვან ეკლესიათა ინტერიერში აქედან შემსვლელი შიდა სივრცის ვერც ერთ ნაწილს ვერ დაინახავს მთლიანად. შიგნიკენ მიმავალი ადამიანის წინ თანდათანობით ახალ-ახალი სურათები იშლება. თუ ქრონოლოგიური თანამიმდევრობით დავალაგებთ, ასეთი ნიმუშებია: სამთავისი, სამთავრო, თიღვა, იკორთა და „ლურჯი მონასტერი“.

განხილული პერიოდის მომდევნო ხანაში, კერძოდ XIII საუკუნის დასაწყისში, ჩნდება ახალი ტენდენცია ტაძარში შემსვლელთათვის გზის გამარტივებისა. მართალია, ეს ტენდენცია XII საუკუნის ბოლოს გაჩნდა, მაგრამ მის საბოლოო დამკვიდრებამდე კარგა ხანა გავნლო. ამ ახალი გადაწყვეტით, კარი მოათავსეს ჯვრის გვერდითი მკლავების არეში, მაგრამ არა მის ცენტრში, არამედ ოდნავ დასავლეთით. აქედან შემსვლელი, ცხადია, მეტ ხალხობას გრძნობდა და ინტერიერსაც ერთბაშად აღიქვამდა. როგორც აღვნიშნეთ, პირველ ხანებში ორივე გადაწყვეტა იხმარებოდა. ძველი წესით კარების დატანება შემდეგ ძეგლებშია წარმოდგენილი: კაბენი, ქვათახევი, ბეთანია, ყინწვისი, ტიმოთესუბანი, აბტალა და ჰუჯაბი. კარების დატანების ახალ გადაწყვეტას XIII საუკუნის მეორე ათეულის, ლაშა გიორგის სახელთან დაკავშირებული, ფიტარეთისა და წულრულაშენის ძეგლები იძლევა. ფიტარეთის ეკლესიის ერთადერთი კარი სწორედ სამხრეთ მკლავის არეშია მოთავსებული. ამ მხრივ წულრულაშენი ორიგინალურია. აქ სამხრეთის კარი სანახევროდ ჯვრის მკლავის არეშია, მაგრამ, თითქოს ძველი პოზიციის დატოვება ენახებოდა, ნაწილობრივ მაინც გუმბათქვეშა პილონის პირ-

დაპირ რჩება. ჩრდილოეთის კარი კი მკლავის აღმოსავლეთ ნაწილშია გადატანილი და მეორე უკიდურესობას ქმნის. XIII — XIV საუკუნეების სხვა ძეგლები მხოლოდ ამ ახლად შემუშავებულ წესებს ეყრდნობა. ასეთებია: ქართლის მეტეხი, თბილისის მეტეხი, საფარა, ზარზმა, ცაიში, ბეღია, ყაზბეგის სამება და სხვები.

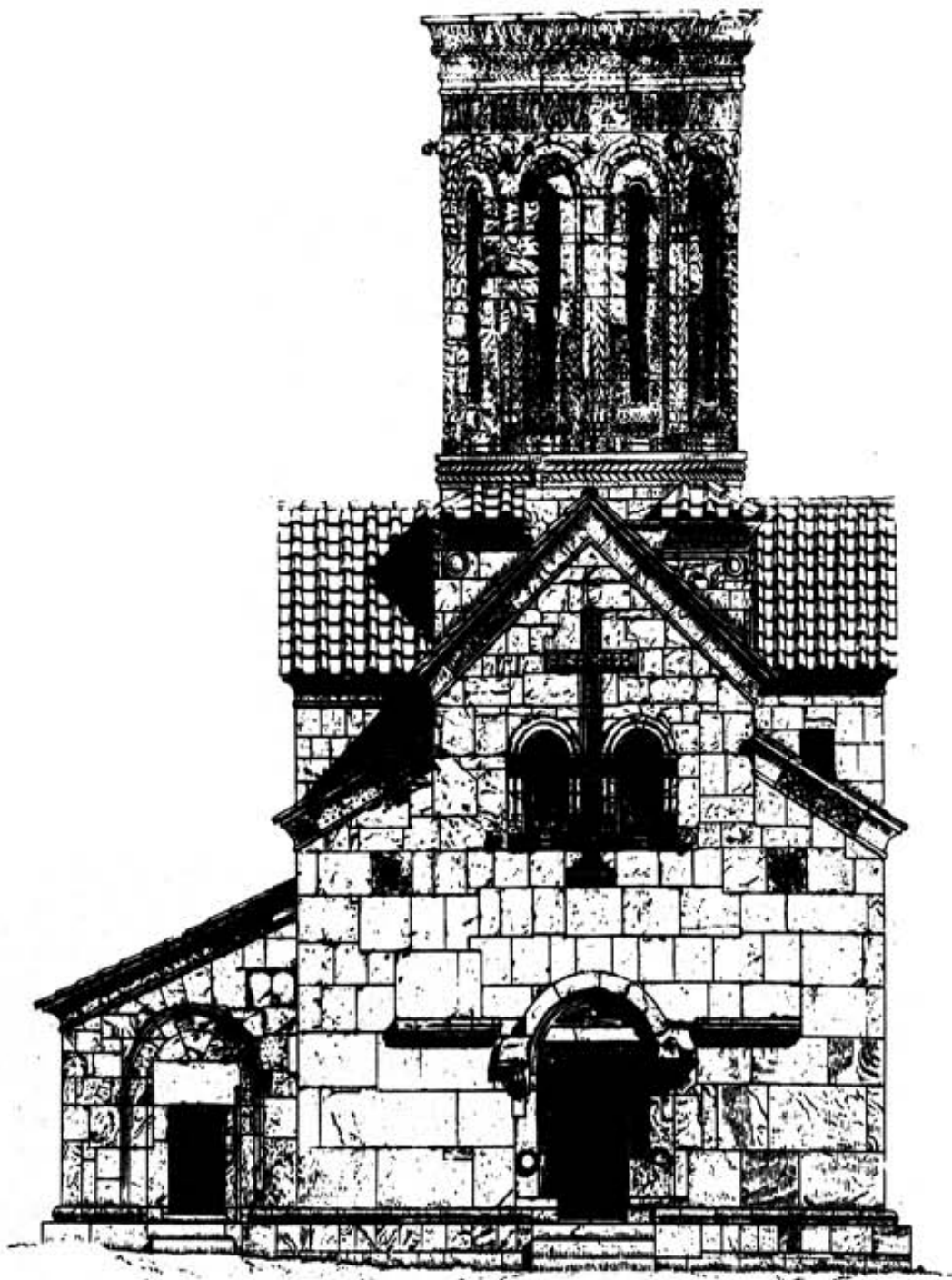
გუმბათის ყელის გადაწყვეტაში ხუროთმოძღვარმა იმ ეპოქაში არსებული ტენდენცია (მაღალი პროპორციები) აიყვანა უმაღლეს წერტილამდე. გუმბათის ყელის ასეთი შეფარდება ტანთან სხვაგან არსად გვხვდება, მაგრამ სწორედ ამაში ჩანს ამ ეპოქის ხუროთმოძღვართა სულისკვეთება; მათ აღარ იტაცებთ დაბალი, მიწასთან შეზრდილი პროპორციები.

ვიწრო და მაღალი ცილინდრული გუმბათის ყელი გადახურულია ნახევარსფერული გუმბათით, კედლები კი — ამოყვანილია იშვიათი ოსტატობით შესრულებული, მოყვითალო ფერის ქვის კვადრებით, სადაც გაჭრილია ათი ვიწრო და მაღალი სარკმელი. საერთოდ, ამ ხანის ძეგლებისათვის დამახასიათებელია 12 სარკმელი (ქვათახევი, ბეთანია, ყინწვისი, ტიმოთესუბანი, ფიტარეთი). წულრულაშენში ათი სარკმლის არსებობის მთავარი მიზეზი უნდა იყოს გუმბათის ყელის წრებახის აბსოლუტური ზომა: კედლების კონსტრუქცია არ მისცემდა ოსტატს სარკმლების რაოდენობის გაზრდის საშუალებას.

გუმბათის ყელის სარკმლები შიგნიდან დამუშავებულია ერთლილეიანი უწყვეტი თაღებით¹⁸. თვით ცილინდრი ქვედა ნაწილისაგან გამოყოფილია შეწყვილებული ლილვებით, ხოლო გუმბათის ნახევარსფეროსაგან — ერთი ლილვით. XII — XIII ს. მიჯნის ზემოწამოთვლილ ძეგლებში გუმბათის ყელის სფეროსაგან სარტყლისებრი ლილვით გამოყოფას მხოლოდ წულრულაშენში ვხვდებით, მომდევნო ხანაში კი ეს ხერხი საკმაოდ ვრცელდება (საფარა, ჰულე). აქაც, როგორც სხვა საკითხებშიც, წულრულაშენის ოსტატი პირველი გამოდის.

როგორც ცნობილია, შუა საუკუნეების ძეგლების ინტერიერის დეკორატიული მორთვა ხუროთმოძღვრული ელემენტებით კი არ ხდება, არამედ მთელი კედლები მხატვრობით იფარება. ამ შემთხვევაში წულრულაშენის გუმბათის ყელში მხატვრობა გაუმართლებელი იქნებოდა, ამიტომ ოსტატს დასჭირდა სხვა გადაწყვეტიზ მოძებნა. მხატვრობას მან დაუთმო ის ადგილები, სადაც მისი არსებობა გამართლებული იქნებოდა, ე. ი. ინტერიერის ქვედა ნაწილი გუმბათის ყელის დასაწყისამდე. მართლაც, ეს ადგილები შეუმოსავი დატოვა იმ განზრახვით, რომ შემდეგში დაჰფარავდა ნალესობა. ზემოთ კი იგი სხვაგვარად იქცევა.

ეკლესიის ქვედა ნაწილი მოხატული ყოფილა. დღეს საკურთხეველსა და სხვაგან მხატვრობის უმნიშვნელო ფრაგმენტებილა შემორჩენილი. ამ შენობის ქვედა ტანის მხატვრობას, ოსტატმა დაუპირისპირა გუმბათის ყელის შემოსვა უნაკლოდ შესრულებული მოყვითალო ქვის კვად-

34. წულრულაშენი. დასაველეთის ფასადი.

რებით, სარკმლებშუა მცირე ზედაპირის ერთლილეიანი უწყვეტი თალებით მორთვა, რასაც ავეირგვინებს ერთი ლილეითვე გამოყოფილი გუმბათის რელიეფური ჭვარი. თანაც ეს ჭვარი ხაზგასმულია (სურ. 31, 32).

შუა საუკუნეების ძეგლებში გუმბათის ნახევარსფერო თითქმის ყოველთვის დაფარული იყო მაცხოვრის გამოსახულებით, წულრულაშენის ძეგლზე ასეთი კომპოზიცია არ იყო განზრახული. მისი კომპენსაცია კი აუცილებელ საჭიროებას წარმოადგენდა მლოცველთათვის. ხუროთმოძღვარმა მაცხოვრის მაგიერ, მის კუთვნილ ადგილას მოათავსა ქრისტიანობის სიმბოლო — ჭვარი, რომელიც

სფეროს ზედაპირიდან არა მარტო რელიეფით გამოიყოფა, — არამედ ფერთაც (ფონი მოყვითალო ქვებითაა მიღებული, ჭვარი კი — მოწითალო ლეინისფერი ქვისაა).

გუმბათის ყელის ზედაპირზე, როგორც აღვნიშნეთ, ათი სარკმელი ისე ახლო-ახლოა მიწყობილი, რომ მათ შუა უმნიშვნელო ინტერვალები რჩება და მათი არსებობაც თითქმის წაშლილია სარკმლებიდან უხვად შემოსული კაშკაშა სინათლით. ამიტომ, როდესაც ქვემოდან შესცქერით, მკაფიოდ მოჩანს მხოლოდ ფერადი ჭვარი, დანარჩენი კი მეტად ჰაეროვანია, რითაც იქმნება ისეთი შთაბეჭდილება, თითქოს რელიეფური ფერადი ჭვარი ჰაერში ცურავდეს.

ტაძარში შესვლისას გოცებმა ინტერიერის ვიწრო და მაღალი პროპორციები. ეს განსაკუთრებით იგრძნობა დასავლეთის კარიდან შესვლისას. წვრილი და მაღალია შენობის გრძივი მკლავები, რაც არ ითქმის განივ, მოკლე მკლავებზე. აქ, თითქმის მაღლა სრბოლის დასაოყებლად, ორიარუსიანი სისტემა შემოღებული.

საერთოდ, ცენტრალურ-გუმბათოვან ძეგლებში, გუმბათის ყელს ოთხი საყრდენი აქვს. ორი მათგანი, აღმოსავლეთით მდებარე, საკურთხეველის კუთხეებია (ლაპარაკია სამთავისის 1030 წლის ტაძრის მომდევნო ძეგლებზე), დასავლეთისა კი — თავისუფლად მდგარი სვეტები. ჯვრის მკლავები გადახურულია კამარებით. მათი თალები წარმოადგენს გუმბათის უშუალო საყრდენს და, რაც მთავარია, ჯვრის მკლავები გუმბათის ყელის საფუძვლამდე, როგორც წესი, თავისუფალია ყოველგვარი პორიზონტალური დაყოფისაგან. წულრულამენში კი, როგორც დავინახეთ, სხვა სურათი გვაქვს.

სამხრეთისა და ჩრდილოეთის ორიარუსიანი მკლავების ქვედა თალები იმავე დონეზეა და იმავე ფორმისა და ზომისაა, როგორისაც დასავლეთის მკლავის შემომფარგვლელი თალები, ხოლო ზედა, მეორე იარუსის თალები უფრო ვიწროა და შემართული. ექვსივე თალი ისრული ფორმისაა (ისევე, როგორც ორი დანარჩენი გუმბათქვეშა თალიც) და თლილი, ლენისფერი ქვის სწორი კვადრატებითაა აგებული (აღმოსავლეთისა და დასავლეთისაზე ნაწილობრივ აგურია ნახმარი). ისინი უეჭველად ერთი და იმავე ოსტატის მიერაა ამოყვანილი, ერთსა და იმავე დროს.

რატომ უნარყო ამ ძეგლის ხუროთმოძღვარმა საუკუნეობით შექმნილი ტრადიცია და ჯვრის მკლავი რატომ გაპყრორ ნაწილად? ამ კითხვის პასუხი უნდა ვეძებოთ ოსტატის შემოქმედებით თავისებურებაში. იგი, ალბათ, შეეცადა მრავალი ხნის განმავლობაში მიღებულ ტიპში, როდესაც ამის საშუალება მიეცა, შეეტანა ცვლილება და ახალი ელემენტით ეთქვა თავისი სიტყვა. სხვა საკითხია, თუ რამდენად მარჯვედ შეასრულა მან თავისი განზრახვა და მხატვრულად რამდენად გამართლებულია იგი. უნდა აღვნიშნოთ, რომ ასეთი გადაწყვეტა ვერ არის დამაკმაყოფილებელი, თუმცა ორიგინალურია¹⁹.

გასაკვირია მეორე იარუსთა ფუნქციური დანიშნულება. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ იგი პატრონიკედ იყო განკუთვნილი. მაგრამ ამ დანიშნულებისათვის მისი გამოყენება, ძნელი იქნებოდა, რადგან იგი საკმაოდ მაღლაა და იქ მოხვედრა, როგორც აღვნიშნეთ, მხოლოდ მისადგმელი კიბით შეიძლებოდა (თუ დაეუშვებთ იარუსის დასავლეთის კარის თავდაპირველობას). მაგრამ ამაში შეუძლებელი არაფერია, რადგან ვიცით რამდენიმე ანალოგიური შემთხვევა, სადაც პატრონიკეს არ აქვს ორგანულად მოწყობილი კიბეები.

საერთოდ უნდა აღვნიშნოთ, რომ პატრონიკეს ადრეულ საუკუნეებში ჰქონდა როგორც ფუნქციური, ისე მხატვრული მნიშვნელობა, მაგრამ თანდათანობით ეს მნიშვნელობა იკარგება: მით უფრო ეს ითქმის იმ პერიოდზე, როდესაც შენდებოდა წულრულამენის ძეგლი. ამ პერიოდის არც ერთ ძეგლს არ გააჩნია იგი (ბეთანია, ყინწვისი, ტიმოთესუბანი, ქვათახევი, ფიტარეთი და სხვ.). მაგრამ XIII ს. მიწურულსა და XIV საუკუნეში, როდესაც შემოქმედებითი

ტალა ისე აღარ სცემს, როგორც უწინ, ხდება წარსულ საუკუნეთა ფორმების რემინისცენცია. მაგალითად, საფარში პატრონიკე (თუ შეიძლება მას ასე ეწოდოს) არის, მაგრამ ასახვლელი არა აქვს, ხოლო ზარზმაში, ქულესა და ბედიაში პატრონიკე ფიქციადაა ქცეული და მხოლოდ მათი ზოგიერთი ელემენტია დეკორად გამოყენებული.

ინტერესს მოკლებული არ იქნება, თუ აქვე გავიხსენებთ პატრონიკეს მოწყობას ხობში, სადაც ისევე, როგორც წულრულამენში, გაურკვეველია, თუ რა გზით ფიქრობდნენ ოსტატები ასე მაღლა არსებულ იარუსზე მოხვედრას. ხობში პატრონიკეს არსებობა მით უფრო გაუგებარი იქნება, თუ გავიხსენებთ იმ ფაქტს, რომ იგი უგუმბათო ძეგლია. უგუმბათო ძეგლებში პატრონიკე ძალიან იშვიათია.

წულრულამენის ინტერიერში ისრული ფორმის თალების გამოყენება არ არის შემთხვევითი, რადგან ასეთი ფორმა იმარებოდა როგორც ადრევე (გელათი), ისე შემდეგაც (თბილისის მეტეხი, ზარზმა). მაგრამ იგი განსაკუთრებით XII ს. ბოლოსა და XIII ს. პირველ მეოთხედშია გავრცელებული, რის მაგალითსაც გვაძლევს ბეთანია, ყინწვისი, ქვათახევი, ფიტარეთი, ახტალა, ჰუჯაბი და სხვ. (ამ ეპოქაში გავრცელებული თალის ისრული ფორმა რადიკალურად განსხვავდება XVI — XVIII საუკუნეებში გავრცელებულისაგან).

წულრულამენის ტაძრის შიდა სივრცის განათების სისტემაშიც უდავოდ ჩანს განსაზღვრული ეპოქის ხერხები. განათებას ოსტატი აწყობს არა ისეთი თანაბარი სიძლიერით, როგორც იყო მიღებული ადრეული, კლასიკური ხანის გუმბათოვან ძეგლებში, არამედ სივრცე დაყოფილი აქვს მეტნაკლებად განათებულ ნაწილებად, კონტრასტული ეფექტების მისაღებად. ხუროთმოძღვარი ხაზს უსვამს სივრცის ცენტრალურ ნაწილს, სადაც თავს იყრის გუმბათის ყელის მიჯრით მიწყობილი სარკმლებიდან უხვად ჩამოსული შუქი და დანარჩენი სარკმლებიდან და კარებიდან შემოსული სინათლე. შემდეგ — დაღმავალი ხარისხით თუ მიყვებით — მეტნაკლებად განათებულია პირველ რიგში აფსიდი, მერე დასავლეთის მკლავი და ბოლოს — გვერდითი ნაწილები, ხოლო საკურთხეველის მომიჯნავე კომპარტიმენტები გამოყოფილია ინტერიერის ძირითადი სივრცისაგან.

ნაგებობის ქვედა ნაწილში, საკურთხეველში, სამი სარკმელია (ცენტრში მაღალი და გვერდებზე დაბალი), დასავლეთის მკლავში, მაღლა, ორია გვერდიგვერდ, მოკლე მკლავებში, ყოველ იარუსზე თითოა და, ბოლოს, გვერდით ნაწილში, თითო პატარა — გრძელ კედელშია და თითოც, წრიული ფორმისა — დასავლეთის კედლებში (ზოგიერთ შემთხვევაში კარებიც იქნებოდა გამოყენებული სინათლის წყაროდ).

ეკლესია საუკუნეების მანძილზე უპატრონოდ მდგარა და მამინ დაზიანებულია ზოგიერთი ადგილი, სხვა მხრივ ძეგლი არ გადაკეთებულა²⁰.

ფასადების დეკორატიული სისტემის ანალიზზე გადასვლისას ვნახავთ, რომ მიუხედავად მასათა გადაწყვეტისა და დეკორატიული სისტემის ერთიანი კონცეფციისა, ყველა ფასადის დამუშავება ერთმანეთისაგან განსხვავდება. ორსაფეხურიან ცოკოლზე შემდგარ ფასადებს ამ-

თავრებს გუმბათის მაღალი ყელი. ძეგლის მოპირდაპირე ფასადებს ერთნაირი აბრისი აქვს. ფასადთაგან კი ყველაზე მდიდრულად აღმოსავლეთის ფასადია მორთული.

წულრულაშენის ოსტატს, როგორც ეტყობა, კარგად ესმოდა ადგილმდებარეობისა და რელიეფის მნიშვნელობა. ესმოდა, თუ რომელ ფასადს როგორი ხედი ჰქონდა და საიდან შეიძლება მისი აღქმა. ის უდავოდ ამ პრინციპით ხელმძღვანელობდა ფასადებზე დეკორის განლაგების დროს. ყველაზე ნათლად ამას აღმოსავლეთის ფასადის მორთულობა ამჟღავნებს.

ტაძარი აღმოსავლეთის ფასადით მთას ებჯინება და მისი აღქმა მოსახერხებელია ერთი ან ორი მეტრის მანძილზე²¹. ამიტომ ოსტატი ამკობს ფასადის მხოლოდ ქვედა ნაწილს, ე. ი. იმას, რის დანახვაც მოსახერხებელია; ფასადის შუა ნაწილის ზედა სიბრტყეს კი სრულიად ცარიელს ტოვებს.

კედლის სიბრტყეში ჩაკვეთილი სამკუთხა გეგმის მქონე ორი ნიში ყოფს ფასადის ქვედა ნაწილს სამ, თითქმის თანატოლ, მონაკვეთად. ამ ფასადის შედარებით პატარა ზედაპირზე შვიდი საარქმელო მოთავსებული, მაგრამ მათი ზომები და ფორმები ისეა შერჩეული და განლაგებული, რომ არ იგრძნობა.

ამ ფასადის მთავარი სამკაულია ცენტრალური საარქმელო, ნიშები და გვერდითი ოთხკუთხა საარქმელები (ტაბ. XLII). მოქცეულია იმ წარმოსახვითი დაქანებული ხაზების ქვეშ, რომლებიც ზედა კოპიდანაა წამოსული. დეკორის ამ ძირითადი კომპოზიციის გარდა, გვერდითი სიბრტყეების ზედა ნაწილებში მოქცეულია დეკორის მკრთალი აქცენტი, პატარა, წრიული, ლენტით მოჩუქურთმებული საარქმელების სახით.

ნიშები ცენტრალურ საარქმელთან ახლოსაა, რაც ეპოქის დამახასიათებელ ნიშნად უნდა ჩაითვალოს. აღმოსავლეთ ფასადის ნიშები, რომელთა მოტივიც ქართული ხუროთმოძღვრების განვითარების კლასიკურ ეპოქაშია შექმნილი, XI საუკუნის პირველი ნახევრის ძეგლებში ეწყობა ცენტრალური და გვერდითი დაბალი ნაწილების გადაკვეთის ვერტიკალზე ან ცოტათი შიგნით. მაგრამ ნიშებს აღმოაჩნდა ცენტრისაკენ სწრაფვის ტენდენცია. XII საუკუნის უკანასკნელი 1172 წლის ძეგლზე ისინი ჯერ კიდევ მეოთხედი ნაწილით ვერტიკალის გარეთ არიან (ნიში საბოლოოდ შედის ფასადის შუა მონაკვეთის არეში და უახლოვდება ცენტრს). ასე მაგალითად, წულრულაშენში საარქმელისა და ნიშების მოჩარჩოება ოდნავ ურთიერთდაცილებულია, ფიტარეთში კი ზედ გვერის ერთმანეთს. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ წულრულაშენის ძეგლის ნიშები, როგორც დეკორატიული ელემენტი, მკრთალია; ისინი ისე რელიეფურად არ მოჩანს ფასადზე, როგორც ეს ადრეულ საუკუნეებში იყო. ეს კი, თავისთავად, დეკორში მათი მნიშვნელობის შემცირებაზე მიგვიჩივებს.

ცენტრალური საარქმლის დეკორი შედგება საპირე არშიისა და ლილვიანი მოჩარჩოებისაგან. საკუთრივ ჩუქურთმიანი არშია შემოფარგლულია გლუვზედაპირიანი წვრილი ლილვებით, საარქმლის გარეთა მოჩარჩოება კი ყველაზე რთულია, არა მარტო ამ ფასადზე, არამედ მთელ ძეგლზე, და ერთ-ერთი სანამუშოთაგანია თავისი ეპოქის ძეგლებში. ჩარჩოს შემდგენელია შეწყვილებული ლილ-

ვები, რომლებიც თალოვან და ქვედა, ჰორიზონტალურ ნაწილებში გლუვია, გვერდებზე კი — გრეხილი, კუთხეებში ჩუქურთმით დაფარული კვადრატებია და თვით ლილვებს ბოლოებში მრავალფეროვანი დამუშავება აქვს.

სარკმელთა მორთვის ასეთი სახე წარმომობილია XII საუკუნის ბოლოს და 30 — 40 წლის განმავლობაში ოსტატები არაჩვეულებრივი მონდომებით ქმნიან მის ვარიანტებს. ამის მაგალითებია: თბილისის „ლურჯი მონასტერი“²², ბეთანია, ქვათახევი, მაღალაანთ ეკლესია, ფიტარეთი²³, კოჯრის კაბენის დიდი ტაძარი, ახტალა და სხვ. ოსტატები როგორც ამ ეპოქაში, ისე შემდეგაც მიმართავდნენ საარქმლის ამგვარ დეკორს, მაგრამ თანდათანობით ამარტივებენ, რაც მას უკარგავს ადრინდელ ელფერს.

ფასადის გვერდით ნაწილებში ფორმის სხვა გამოვლინებასთან გვაქვს საქმე. ფასადის ცენტრალურ საარქმელს თუ თალოვანი დამთავრება ჰქონდა, აქ, ზემოთ, სწორი ხაზია და მთლიანად ჩარჩო სწორკუთხედიან ცენტრალურის მსგავსად. საარქმლის ხვრელები შემოფარგლულია წვრილი ლილვებით და რელიეფური მოჩარჩოება ოთხივე მხარეს გლუვზედაპირიანი შეწყვილებული ლილვებით ხდება. ლილვების ბოლოები, გარდა ზედასი, ისევე ბურთულე-ბითა და სხვადასხვა სახის არშიებითაა დამთავრებული.

სწორკუთხა მოჩარჩოებიანი საარქმელები XII — XIII საუკუნეების მიჯნის ძეგლებზე არ გვხვდება, მაგრამ მომდევნო ხანისათვის დამახასიათებელია. აქედან იმ დასკვნის გამოტანა შეიძლება, რომ წულრულაშენის ოსტატი საარქმელების მორთულობის საკითხშიც თავის სიტყვას ამბობს.

როგორც ვნახეთ, წულრულაშენის ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადზე არ არის ის დეკორატიული ჯვარი, რომელიც შექმნა სამთავისის ოსტატმა ჯერ კიდევ XI საუკუნის ოცდაათიან წლებში. 1172 წ. აგებულ იკორთის ტაძარში იგი მორთულობის გაბატონებული ნაწილია, მაგრამ იმავე საუკუნის ბოლოს, აღარ არის დეკორისათვის „სავალდებულო“ ელემენტი. ოსტატების ერთი ნაწილი მას იყენებს (ქვათახევი, კოჯრის კაბენი, ახტალა), იმავე პერიოდის ოსტატთა მეორე ნაწილმა კი რადიკალურად გადაამუშავა და მინიატიურულ ზომებამდე დაიყვანა (ბეთანია, ფიტარეთი). მიუხედავად ასეთი ცვლილებებისა, ეს ჯვარი მეტად სიცოცხლისუნარიანი გამოდგა და სხვადასხვა ფორმით კიდევ კარგა ხანს იარსება (ქართლის მეტეხი, თბილისის მეტეხი, ზარზმა, ყაზბეგის სამება და სხვა).

მიუხედავად ზემოთქმულისა, უნდა აღინიშნოს, რომ წულრულაშენის ოსტატი პირველია, რომელმაც უარი თქვა დეკორის ამ ელემენტის გამოყენებაზე.

შუა საუკუნეების ძეგლების განხილვისას თვალში გვეცმათ ის თავისებურება, რომელსაც თაღედი ქმნის. იგი საესებით დეკორატიულ სახეს იღებს XI და მომდევნო საუკუნის პირველი სამი მეოთხედის ძეგლისათვის. დეკორატიული თაღედი აუცილებელ ატრიბუტს წარმოადგენს, როგორც გუმბათოვანი, ისე უგუმბათო ძეგლების ერთი ნაწილისათვის. საუკუნის ბოლოს ხდება ცვლილება. თუმცა ცვლილებები აღნიშნულ ორასი წლის განმავლობაშიც ხდებოდა, მაგრამ იქ გვაქვს ნელ-ნელა ცვალებადობა და ნიუანსების შეტანა, XII საუკუნის ბოლოს კი ცვლილება რადიკალური ხასიათისაა; ახლა დგას არა ცალ-

კეული ცვლილებების შეტანის, არამედ სისტემის უარყოფის საკითხი.

მართლაც, იკორთის 1172 წლის ძეგლში უკანასკნელად ვხვდებით ოთხივე ფასადზე თაღებს. შემდეგი პერიოდის ძეგლებში, თითქმის ასი წლის განმავლობაში, მაინც ცოცხლობს იგი, მაგრამ არა როგორც ამა თუ იმ ხანის სტილისათვის დამახასიათებელი მხარდი ნიშანი, არამედ როგორც გადმონაშთი და მას, ალბათ, კონსერვატიულად განწყობილი ოსტატები თუ იყენებდნენ. ასეთ ოსტატთა რაოდენობა ცოტაა, რადგან იმ ძეგლების რიცხვი, სადაც თაღებს იყენებენ ფასადის ან ფასადების რომელიმე ნაწილში (და არა მთლიანად), უმნიშვნელოა. საკითხის ნათელსაყოფად შეგვიძლია ჩამოვთვალოთ ეს ძეგლები ქრონოლოგიური თანამიმდევრობით: ქვათახევის ოსტატი თაღებს მხოლოდ ჩრდილო ფასადზე იყენებს; კოჭრის კაბენში იგი აღმოსავლეთის ფასადზეა²⁴; სოფელ მეტეხის ტაძარში — გვერდის ფასადთა ზედა ნაწილებში; ხობის ეკლესიაში — მხოლოდ დასავლეთისა და აღმოსავლეთის ფასადებზე და თბილისის მეტეხში (1278 — 1289). ამის შემდგომ ძეგლებში თაღებს ვერ ვხვდებით, როგორც ეტყობა, ქართველმა ხუროთმოძღვარმა იგი საბოლოოდ განდევნა თავისი რეპერტუარიდან²⁵.

როდესაც უარყვეს დეკორატიული თაღები, დამუშავდა ახალი სისტემა „შიშველ“ ფასადებზე დეკორატიული ელემენტების „ლაქებად“ განლაგებისა; მორთულობა თავს იყრის კარ-სარკმლების ირგვლივ და სრულ კონტრასტს ქმნის კედლების ბრტყელ ზედაპირთან.

წულრულაშენის ოსტატი ამ საკითხის გადაწყვეტაშიც თავისი ეპოქის მოთხოვნილებათა სიმალეზე დგას. იგი ამ პერიოდის იმ ოსტატთა ჯგუფშია, რომლებმაც უარყვეს თაღები, მაგრამ ერთგან მაინც შემოინახეს. ასეთ ნაწილს წულრულაშენში აღმოსავლეთის ფასადის ნიშები წარმოადგენს, რომლებიც მორთულია შეწყვილებულ ლილვებიანი თაღოვანი მოჩარჩოებით.

ნიშების მორთვა შეწყვილებული ლილვებით მიღებულია XIII საუკუნის პირველი მეოთხედის ძეგლებში, მაგრამ ამ ხერხსაც მალე უარყოფენ. შემოიყვანილი ჯგუფიდან ამგვარი რამ გვაქვს ჰუჯაბშიც, მის მომდევნო ძეგლებში კი აქ განხილული ხერხი არსად გამოყენებულა.

დაახლოებით ასეთივე სურათია ნიშების ზედა ნაწილის ფესტონებით მორთვის მხრივაც. წინა საუკუნეებში ხშირად ვხვდებით ნიშების თაღზე ფესტონებს, რაც ეპოქისათვის არ არის დამახასიათებელი. ამ პერიოდისათვის ფესტონებს მხოლოდ ზოგიერთ ძეგლზე იყენებენ, კერძოდ კი, გიორგი ლაშას დროინდელ ორ ძეგლზე — ფიტარეთისა და დმანისის კარიბჭეში.

კედლის დამამთავრებელი კარნიზი როგორც ამ ფასადზე, ისე დანარჩენებზეც, ერთნაირი პროფილისაა, მაგრამ მთელ სიგრძეზე ორნამენტული მოტივი ძალიან ხშირად იცვლება. კარნიზის მეტი ნაწილი შემორჩენილია თავდაპირველი სახით (მხედველობაში მისაღებია ქვების გამოფიტვა, რომელიც სხვადასხვა ადგილას სხვადასხვანაირადაა გამოვლენილი), ხოლო იქ, სადაც აკლდა, უკანასკნელი შეკეთების დროს აღუდგენიათ უორნამენტოდ იმავე პროფილის დაცვით. ასევე შეკეთების დროინდელია აღმოსავლეთ ფასადის კარნიზის ქვედა რამდენიმე ქვა და

ცოკოლის მომდევნო რიგი მთლიანად²⁶ (ნიშების მოჩარჩოების ბაზისებიც უორნამენტოდ, პირობითაა აღდგენილი).

ჩრდილო მინაშენის აღმოსავლეთის ფასადს ძირითადი კორპუსის ფასადთან ერთად ვერ აღვიქვამთ, მაგრამ იგი მაინც მონაწილეობს ამ ძეგლის აღმოსავლეთის მხარის დღევანდელ კომპოზიციაში. ამ ეგვტერის ფასადი მარტივია. აქ, თითქმის ცენტრში, ერთადერთი სარკმელია, რომელსაც აქვს ორნამენტოვანი საპირე და შეწყვილებული ნახევარკოლონებისა და თაღისაგან შემდგარი მოჩარჩოება. ფასადი მოქცეულია ცალფერდა სახურავის ქვეშ გაყოლებულ მოჩუქურთმებულ კარნიზსა და პროფილიან ცოკოლს შორის.

XII — XIII საუკუნეების მიჯნის ძეგლებში დასავლეთისა და გვერდითი ფასადის დეკორში მთავარი ადგილი უჭირავს ცენტრალური სარკმლების მორთვის, და მათთვის სპეციალური ტიპიც მუშავდება. დამახასიათებელია წყვილ სარკმლებს შორის მოქცეული მაღალი, რელიეფური ჯვარი. პირველ პერიოდში ჯვარი მჭიდროდ ზის სარკმლების მოჩარჩოებაში (ბეთანია, ქვათახევი, ფიტარეთი), შემდეგ კი სარკმლები თანდათანობით სცილდება ჯვარს (ახტალა, ჰუჯაბი, ქართლის მეტეხი). ამ უკანასკნელ ჯგუფს ეკუთვნის წულრულაშენის ძეგლის დასავლეთის ფასადზე მოთავსებული მორთული სარკმლებისა და ჯვრის კომპოზიცია.

დასავლეთის ფასადის ზედა ნაწილში მოთავსებულია ორი სარკმელი დეკორატიული ჯვრით (ტაბ. XLV), სარკმლების მოჩარჩოება ერთი ტიპისაა: ფართო ორნამენტოვანი არშია, შემოსაზღვრული შეწყვილებული ნახევარკოლონებზე გადასული თაღებით. ამ მოჩარჩოებას, აღმოსავლეთის სარკმლის მსგავსად, რთული ბაზები და იმპოსტები აქვს. სარკმლებს შორის, მათგან 10 სანტიმეტრით დამორებით, ვიწრო და მაღალი ჯვარია მოთავსებული. იგი სამსაფეხურიან კვარცხლბეგზე დგას და ზემოთ სამკუთხედით მთავრდება. ჯვრის ოთხივე მკლავს ერთი მოტივის ორნამენტული ლენტი გასდევს და გადაკვეთაზე კოპია გაცემებული. ასევე, ჩუქურთმითაა დაფარული ბაზისისა და ზედა სამკუთხედის ზედაპირი. სარკმლების მოჩარჩოების გარეთ, ქვედა პორიზონტზე, დღეს დაზიანებული, თითო ორნამენტით დაფარული კოპი მდებარეობს.

სარკმლებისა და ჯვრის ასეთი კომპოზიციის გამოყენება აღნიშნული პერიოდის ძეგლების სამივე ფასადზე არასოდეს ყოფილა აუცილებელი. იგი მხოლოდ ერთხელ ახტალის ოსტატმა გამოიყენა; ქვათახევისამ — ორ ფასადზე (სამხრეთისა და დასავლეთისაზე), დანარჩენი ძეგლების ოსტატები კი თითო მხარეს იყენებენ (ბეთანიისა — სამხრეთ ფასადზე), რაც გამოწვეული უნდა იყოს ადგილმდებარეობასთან შეფარდებული მხატვრული მოსაზრებით.

ფიტარეთის ოსტატმაც თავის ეპოქაში დაკანონებული, ბრწყინვალედ შესრულებული კომპოზიცია მოათავსა სამხრეთის ფასადზე, ე. ი. იქ, სადაც მისი აღქმა ყველაზე უკეთ მოხერხდებოდა (ჩრდილო და დასავლეთისა თითქმის ხრამის ნაპირასაა, მათი დათვალიერება მხოლოდ შორიდან

შეიძლება, ამიტომ აქ თითო სარკმელია მოთავსებული, ისიც მალა).

წულრულამენის ოსტატს არ ჰქონდა მთლიანად ანალოგიური მდგომარეობა. მაგრამ მაინც სრულიად შეგნებულად აუარა გვერდი ყველა ფასადზე აღნიშნული სისტემის გამოყენებას.

განსახილველი ძეგლის ფასადთაგან, მიმსვლელი პირველად დასავლეთისას ხედავს. აქ ფასადის აწეული ნაწილი საკმაოდ განიერია, ამიტომ სწორედ აქ ათავსებს ოსტატი წყვილ სარკმელს დეკორატიული ჯვრით (ამ ადგილას ორი სარკმლის არსებობა ნაკარნახევია აგრეთვე შიდა სივრცის განათების საჭიროებითაც). გვერდითი ფასადების ფრონტონქვეშა ნაწილის ზედაპირის სიმციროს გამო, მათზე თავსდება თითო მორთული სარკმელი, რაც, როგორც დეკორატიული აქცენტი, სრულიად საკმარისია (შიდა სივრცის ამ ნაწილის განათებისათვისაც მხოლოდ ერთი სარკმელია საჭირო).

ამგვარად, აღნიშნული ფასადების ჯვარი და სარკმლები, რომლებიც მორთულობის დეტალებით ოდნავ განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან, თავისი ეპოქის დამახასიათებელი ნაწარმოებებია.

წულრულამენის დასავლეთის ფასადის გვერდით, დაბალ ნაწილში (დეკორატიული ჯვრის კვარცხლბეკის დონეზე), პატარა წრიული სარკმლებია მოთავსებული. ორივეგან საპირე არშიის მომჩარჩოებელი ლენტი დიაგონალების ბოლოებში ქმნის დამატებით პატარა მარყუევებს. ასეთი სარკმლებიც დამახასიათებელია ამ ეპოქისათვის.

დასავლეთის ფასადის ქვედა ნაწილს, როგორც აღვნიშნეთ, აკლია კარიბჭე. ამიტომ დღეს მას თავდაპირველი სახით ვერ წარმოვიდგენთ. კარის არსებული მორთულობა, თავისი ხასიათით, არ გამოდის მითითებული ხანის ფარგლებიდან (ტაბ. XLVI).

კარს გამოყოფილი აქვს წვრილგრებილოვან ლილვაკებში მოქცეული ფართო ორნამენტული არშია. ამ გარე გრებილისგან სამი მედალიონი იქმნება: ორი მარჯვენა ვერტიკალზე, ერთი კი მარცხენაზე. კარის ტიშპანი ოსტატს ორ ნაწილად გაუყვია: ქვემოთ ლილვებით შემოფარგლული სწორი სიბრტყეა (იგი, როგორც ეტყობა, განკუთვნილი იყო წარწერის მოსათავსებლად), ზემოთა სეგმენტში კი ჩასმულია ლილვების ნასკვებიდან გამოსული ორი ფოთოლი. ამ კომპოზიციის უშუალო პარალელს ვერ მივაკვლიეთ (შეიძლება მასში ადრეული ეპოქის გამოძახილთან გვექონდეს საქმე).

კარის ზემოთ არსებული დეტალი საყურადღებოა, რადგან მასში უნდა ჩანდეს ნაგებობის ერთი დაღუპული ნაწილის კვალი.

კარის არეს ზემოდან საზღვრავს კედლის ზედაპირიდან 20 სანტიმეტრით გამოწეული კუთხოვანი პროფილის მქონე თალი, რომელიც ეყრდნობა მასიურ შვერილებს. ამ შვერილების ქვედა ნაწილი მარტივი პროფილითაა დამუშავებული, მარცხნივ იგი დაყრდნობილია რომელიღაც ცხოველის გამოსახულებაზე (ცხოველი მოცემულია ანფასით. იგი წინა ფეხებით მთლიანად გამოსულია კედლის ზედაპირიდან; რადგანაც ამ ცხოველს თავი მომტკრეული აქვს, მისი გამოცნობა ძნელია), ხოლო მარჯვნივ — ცილინ-

დრულ მასაზე, რომლის წინა ნაწილიც ორნამენტითაა დაფარული.

აღნიშნული გამოწეული თალის ქუსლის თითქმის გასწვრივ, ორივე მხარეს, შემორჩენილია პროფილირებული, 1,70 სმ. სიგრძის შვერილი. აღწერილი თალი და შვერილი გვაფიქრებინებს, რომ აქ ყოფილა კარიბჭე, რომლის კამარების დასაყრდენსაც ეს შვერილები წარმოადგენდა.

კარიბჭე, როგორც ეტყობა, არ სწვდებოდა ფასადის მთელ სიგრძეს. შემორჩენილი ნაწილების მიხედვით შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ კარიბჭეს შიგნით სამი კამარა ჰქონია: ერთი — ცენტრში და თითო — გვერდებზე. ამთგან პირველი, კედლის პერპენდიკულარულად მიმართული ცილინდრული კამარა, დანარჩენებზე მალა იყო, გვერდითი, დაბალი კი, კედლის ზედაპირის პარალელურად. ამჟამად ამ კარიბჭისაგან სხვა არაფერი გადარჩენილა. კედლებზე შემორჩენილი ნაწილები მოწმობენ, რომ წულრულამენის ტაძარს თავდაპირველად კარიბჭე მხოლოდ დასავლეთით ჰქონია.

სამხრეთის ფასადი მოღწეულია თავდაპირველი სახით, მაგრამ ჩრდილოეთისას, როგორც აღვნიშნეთ, მიდგმული აქვს შემდეგი დროის ეგვიპტური. თუმცა ტაძრის აგების შემდეგ სამხრეთითაც მიუშენებიათ კარიბჭე თუ ეგვიპტური, მაგრამ მას ჩვენამდე არ მოუღწევია და ეს მცირე შემორჩენილი ფრაგმენტები ფასადის ხედის აღქმას არ უშლის.

სამხრეთის ფასადზე მხოლოდ ორი მორთული ელემენტია, კარი და სარკმელი (ტაბ. XLIV). ამთ გარდა არის კიდევ ორი პატარა სარკმელი, რომლებიც ზომითაც პატარებია და დაუმუშავებელი. ამიტომ ეს მცირე ზომის, ერთ ჰორიზონტზე განლაგებული ზერელობები, რომელთაგან პირველი მოთავსებულია ცენტრალური სარკმლის ქვემოთ, და მეორე — მის მარცხნივ, თვალისათვის თითქმის შეუმჩნეველი რჩება და ფასადის საერთო აღქმაში არც კი მონაწილეობს. ასეთივე სარკმლებია გამეორებული ჩრდილოეთის ფასადზეც.

ფასადთა სარკმლების ასეთი განლაგება სხვა ძეგლებზე არ გვხვდება და მათი მორთვა ზედმეტად დატვირთავდა ფასადს, დაარღვევდა მის მთლიანობას; ოსტატმა ამიტომაც დატოვა ისინი მოურთავად.

ფასადის მალალ მონაცვეთზე, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ერთი სარკმელია მოთავსებული, რომლის მორთულობა ტიპით ისეთივეა, როგორც აღმოსავლეთის ფასადზე ვნახეთ, მხოლოდ ეს იმაზე მარტივია. მაგალითად, აქ მომჩარჩოებლად ლილვებია და არა გრებილი, ხოლო თაღზე ლილვები კი არ არის, არამედ ერთ მთლიან სიბრტყეზე ორნამენტოვანი წნულია გაშლილად მოქცეული. ეს არშია ორივე მხარეს ეყრდნობა ლომების გამოსახულებიან ფილებს. თალის ირგვლივ სამკუთხადაა განლაგებული კოები, რომელთა ორნამენტოვანი დამუშავება, ჩვეულებისამებრ, განსხვავდება ერთმანეთისაგან (ცენტრალური კოპი მომტკრეულია).

ჩრდილოეთის ფასადზე ამავე ტიპის სარკმელია მოთავსებული, მაგრამ იქ თალი ლილვებიანია და დეტალებში განსხვავდება პირველისაგან. ამ პერიოდის სხვა ძეგლებზე ჯერჯერობით არსად შეგვინიშნავს მომჩარჩოებელი თალის

მაგიერ ისეთი ბრტყელი ორნამენტოვანი არშია, როგორც წულრულაშენის სამხრეთის ფასადზეა; იგი ორიგინალური ჩანს.

გვერდითი ფასადების დეკორიდან მეტად საყურადღებოა სამხრეთის კარის დამუშავება. კარის მორთულობა შედგება რთულად შემკული ბალავრის ქვისაგან და შესასვლელის პროფილიანი მოჩარჩოებისაგან.

ბალავრის ცენტრალურ ნაწილში დაზიანებული ასომთავრული წარწერაა, ხოლო მის ზედა და გვერდით ნაწილებს გასდევს წვრილი ლილვების რთული ხლართი. ამ ლილვების ხლართვით ვერტიკალურ არეებზე სიმეტრიული კომპოზიცია იქმნება შემდეგი ელემენტებით: ქვემოთ კვადრატული ორნამენტი, ზემოთ როზეტი და „გოლგოთის“ ჯვარი. რაც შეეხება ზედა ნაწილს, აქ ცხოველების რელიეფური გამოსახულებები ყოფილა, მაგრამ დღეს ისინი ძალიან დაზიანებულია ქვის გამოფიტვის გამო, და მხოლოდ შემდეგის გარჩევა ხერხდება: შუაზე ყოფილა აღნიშნული ლილვისაგან შექმნილი მედალიონი რელიეფური გამოსახულებით (გამოფიტულია), ხოლო გვერდებზე ორ-ორ, პირისპირ მდგომ ცხოველთა გამოსახულება. ამათგან უკეთაა შემონახული მარცხენა, კუთხის (ლომი) მომდევნო რელიეფი თითქმის მთლიანად მოსპობილია, მარჯვენა ჯგუფიდან კი ცენტრალური ნაწილია დაზიანებული (თავეები არ შემორჩენიათ).

ეს ბარელიეფები ბართლომეის დროს უკეთეს მდგომარეობაში ყოფილა, რადგანაც იგი წერს, წულრულაშენი შემდეგი ნიშნებით მაგონებს აღმოსავლეთის სტილსო (sic!): „მაგალითად, ბარელიეფი გამოხატავს ლომებს, რომლებიც ჰამენ ჯეირანს“ (მით. წიგნი, გვ. 310). მოყვანილი ციტატა დღევანდელ სურათს აზუსტებს შემდეგნაირად: მედალიონის ორივე მხარეს პირისპირ მდგომი ლომისა და ჯეირანის ჯგუფები ყოფილა მოთავსებული.

კარის მორთულობა მთლიანად კედლის სიბრტყის შიგნითაა ამოკვეთილი, ე. ი. რელიეფი არ გამოდის კედლის სიბრტყიდან. ფასადების დამუშავების ასეთი სისტემა, როგორც ცნობილია, ადრეული ხანის ძეგლებისათვის არ არის დამახასიათებელი²⁷. იგი პირველად გვხვდება XIII საუკუნის პირველი ნახევრის ძეგლებში (კოჯრის კაბენი, ახტალა), ხოლო სრულყოფილებიანი ამავე საუკუნის ბოლოსა და XIV საუკუნეში ხდება. რადგანაც ასეთი სისტემა წულრულაშენის ძეგლის დეკორში მხოლოდ ერთგანაა გამოყენებული, იგი ამითაც უნდა მიეკუთვნოს იმ ძეგლთა რიცხვს, რომლებშიც ეს სისტემა პირველად იჩენს თავს.

ამ ფასადზე მიუშენებიათ მდიდრულად მორთული კარიბჭე. მისი აღდგენა დღეს ყოვლად შეუძლებელია, რადგან ძალიან უმნიშვნელო ფრაგმენტებია შემორჩენილი, ისიც ეკლესიის კედელთან. კარიბჭე ადრევე დაზარეულა და იქვე უბრალო ქვებით სხვა ფორმის სადგომი აუგიათ. შემდეგ ისიც დაზარეულა, და დღეს მისი გეგმის საერთო მოხაზულობის მეტი არაფერი ირკვევა. რაც შეეხება პირველი კარიბჭის შემორჩენილ ნაწილებს, ისინი შემდეგია: ეკლესიის კარის ორივე მხარეს რთული პროფილის მქონე ბაზისები სამსაფეხურიანი პილასტრისათვის და მარცხენა პილასტრის ერთი ნაწილი (ორნამენტული დამუშავებით). იმავე პერიოდის ოთხკუთხა ბაზისია კიდევ დარჩენილი აღნიშნული რთული ბაზისის მარჯვნივ.

ჩრდილოეთის მინამენის ჩრდილო ფასადი წარმოადგენს გრძელ ოთხკუთხედს, რომელსაც სახურავქვეშ ჩუქურთმით დამუშავებული ჰორიზონტალური კარნიზი გასდევს. ცოკოლის ფორმა ზუსტად იმეორებს მთავარი ძეგლის ცოკოლის ფორმას და იმავე ჰორიზონტს მიჰყვება.

ამ მინამენის ფასადზე, აღნიშნულის გარდა, ორი, შედარებით სადა, დეკორატიული ელემენტი: თითო ქვაში გამოჭრილი მცირე ზომის ორი სარკმელი. მათი მორთულობა შედგება ორ გრებილ ლილვს შორის მოქცეული ორნამენტული არშიისაგან.

უკანასკნელი შეკეთების დროს აღდგენილია მთავარი კორპუსის ფასადის ფონტონიანი ნაწილის მარჯვენა კუთხე (რამდენიმე მომდევნო ქვით) და კარნიზი 3,5 მეტრის სიგრძეზე.

წულრულაშენის ძეგლის საუკეთესო ნაწილია გუმბათის ყელი (ტაბ. XLI), სწორედ აქ გამომჟღავნდა ოსტატის შემოქმედებითი უნარი. მის მიერ შექმნილია მაღალი პროპორციების მქონე, რთული მორთულობის, უამრავი ჩუქურთმით მოყაზმული ცილინდრული ფორმის გუმბათის ყელი.

ტაძრის გარე მასებში გამოვლენილი ჯვრის მკლავების გადაკვეთაზე აღმართულია მაღალი ცილინდრი, რომლის საფუძველიც კვადრატია. ამ საფუძვლის ყოველი გვერდი ჰორიზონტალური კარნიზით მთავრდება. ყველა გვერდზე კარნიზი წყდება შუაზე. იქ, სადაც ჯვრის მკლავის სახურავის კეხი პერპენდიკულარულად ებჯინება მას, ჩუქურთმიან კარნიზს ყველგან, ქვედა ლილვის პარალელურად, მეორე ლილვიც გასდევს. ისინი მოწინააღმდეგე მხრიდან კუთხეში ხვდებიან ერთმანეთს, ტყდებიან სწორი კუთხით და ჩაყვებიან ვერტიკალურ წიბოს ბოლომდე. შიდა ლილვი, დამტებით, გარდა აღმოსავლეთისა და სამხრეთის გვერდებისა, ყველა გვერდზე ქმნის სხვადასხვა ზომის წრიულ არეს, რომელთა შიდა ნაწილიც ოდნავ ამოწეული სფერული ზედაპირითაა დამუშავებული. აღმოსავლეთისა და სამხრეთის გვერდებზე წრეების მაგიერ იქმნება წვერზე შემდგარი კვადრატი, შუაში სადა კაპით.

გარდა აღნიშნული დეკორისა, დასავლეთის მხარის მარჯვენა სამკუთხა ნაწილში, უშუალოდ კარნიზს ქვემოთ, მოთავსებულია საყურადღებო დეტალი, სახელდობრ საკმაო ცოდნით შესრულებული სახედრის რელიეფური გამოსახულება კურტნითა და რალაც ოთხკუთხა ტვირთით²⁸.

თვით გუმბათის ყელის მთელი ზედაპირი დაფარულია სხვადასხვა ელემენტებისაგან შედგენილი დეკორით. ამ დეკორატიული მორთულობის მთავარი ელემენტი ათი ნაწილისაგან შემდგარი უწყვეტი თაღედი. ყოველ თაღში თითო სარკმელია გაჭრილი, რომლებსაც ირგვლივ გასდევს ორ წვრილ გრებილს შორის მოთავსებული ფართო საპირე არშია. აღნიშნული თაღედი შედგება სამ-სამი ვერტიკალური გრებილის კონისაგან, რთული სახის კაპიტელებითა და ბაზებით, და ასეთივე გრებილი ნახევარწრიული თაღებისაგან (ვერტიკალთაგან განსხვავებით, თაღები ორ-ორი გრებილისაგან შედგება), ხოლო თაღედე ქვეშა ჰორიზონტი უჭირავს გლუვზედაპირიან ლილვებს.

თაღებს შორის ზის თითო, ჩუქურთმით დაფარული კაპი, ერთგან კი — მე-3 და მე-4 სარკმლებს შორის — ცხვარია გამოსახული, საკმაოდ გრძელი რქებით.

ამ კოპებს მოსდევს ორნამენტული ფრიზი ზედა გრეხილით და, ბოლოს, საკმაოდ ძლიერ გადმომწვერილი ორნამაგი კარნიზი. ზედა, უფრო მაღალ კარნიზს მაღალი ორნამენტი შეესაბამება, ქვედა დაბალს — დაბალი. ამ ცილინდრული გუმბათის ყელს ქვემოდას საზღვრავს ფესტონებით დამუშავებული, ბრტყელ ლენტებს შორის მოქცეული, ორნამაგი გრეხილი.

გუმბათის ყელის მორთვის აღწერილი კომპოზიციური გადაწყვეტა ძალიან მოკლე მონაკვეთში გვხვდება, სახელდობრ XII საუკუნის უკანასკნელი ათეულისა და მომდევნო საუკუნის პირველი მეოთხედის ძეგლებში. ესენია: ბეთანია, ქვათახევი და ფიტარეთი. ამათგან, პირველი ორისა, სხვა დეტალებთან ერთად, ზედმიწევნით ემსგავსება წულრულაშენისას ფრიზის საერთო სახით და მისი ჩუქურთმის მოტივით.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ მხოლოდ და მხოლოდ მითითებული ეპოქის საკუთრებად უნდა ჩაითვალოს ჩუქურთმით დაფარული ორნამაგი კარნიზის გამოყენება და თაღებს შორის სხვადასხვაგვარად დამუშავებული კოპების მოთავსება (ბეთანია, ქვათახევი, ფიტარეთი და ჰუჯაბი, ამ უკანასკნელზე ქვედა, დაბალი კარნიზი უორნამენტოა).

გუმბათის ყელის ათი სარკმლის საპირეზე გამოყენებული ორნამენტი სხვადასხვა მოტივით. ძირითადად ყოველ საპირეს თითო მოტივი ქმნის, მაგრამ რამდენიმეზე ერთი მოტივი შეუმჩნეველად იცვლება მეორით, რაც მეტად ახალისებს ისედაც ცხოველბატულ სურათს. უნდა შევხვთ ამ ძეგლის მორთულობაში შემავალი ბაზისებისა და იმპოსტების მოწყობის საკითხსაც, რადგან მათაც, უდავოდ, ამ ეპოქის დამახასიათებელი ნიშნები აქვთ.

ძეგლის დეკორატიული ნახევარკოლონების კონის ბაზისები და იმპოსტები, ძირითადად, ერთი ტიპისანი არიან, მაგრამ არის განსხვავება იმპოსტების ფორმაში; ამიტომ მათ ორ სახედ ვყოფთ:

1. პირველი სახის შემდგენელია ოთხი ელემენტი: ჩუქურთმით დაფარული კვადრატი და ორი, წვრილ-ჩუქურთმიან ლენტს შორის მოქცეული, წვრილი ბურთობი. ამ სახითაა შემკული ძეგლის მეტი ნაწილი.

არსებობს ამ სახის მეორე ვარიანტიც. იგი გამოყენებულია მხოლოდ აფსიდის მთავარი სარკმლის მოჩარჩოების იმპოსტებად. პირველისაგან განსხვავებით, აქ ხუთი ელემენტი.

2. ეს სახეც ოთხელემენტისანი, მაგრამ, პირველისაგან განსხვავებით, ჩუქურთმიანი კვადრატის ადგილას სწორკუთხა ფილაა და ბურთობები სამია (პირველში ბურთობების რიცხვი ნახევარკოლონების რიცხვს შეეფარდება, აქ კი — არა). ეს სახე გამოყენებულია აღმოსავლეთის ნიშებზე და დასავლეთის წვეილი სარკმლის იმპოსტებად.

ამ სახის კიდევ ერთი ვარიანტიც არსებობს. იგი გამოყენებულია სამხრეთის სარკმლის თაღის იმპოსტებზე. აქ ზედა ფილა რელიეფური დამუშავებითაა მოცემული.

ბაზისებისა და იმპოსტების ფორმა წინა საუკუნეებში გაცილებით რთული იყო და მრავალი ელემენტისაგან იქმნებოდა. მაგრამ მათი ფორმა თანდათანობით მარტივდება და XII ს. დასასრულიდან ახალი სახეები ცვლიან. წინათ ჩუქურთმიან ლენტს არ იყენებდნენ, ახლა კი მან დაიკავა შუაში განასკეული ლაროვანი ელემენტის ადგილი.

ამავე ეპოქისათვის დამახასიათებელია ლენტებისა და ყველა სხვა მისი შემცველი ელემენტის — „სამაჯურების“ მოწყობა. უკეთ რომ ვთქვათ, წინა საუკუნეებში „სამაჯურები“ უშუალოდ შეხამებულია ლილვებთან, ხოლო XII ს. ბოლოს იქმნება ტენდენცია ამ ლენტების გამართვისა და ერთ სიბრტყეში მოქცევისა XIII ს. პირველი მეორე ნახევარში ორივე სისტემა იხმარება, შემდეგ კი, საუკუნის ბოლოსა და მომდევნო პერიოდში „სამაჯურის“ სისტემას აღარ ხმარობენ, მას კანტიკუნტად ვხვდებით, როგორც გამონაკლისს.

წულრულაშენის ძეგლზე მხოლოდ და მხოლოდ ჩუქურთმიანი ლენტებია გამოყენებული (ერთგან, აფსიდის სარკმლის მოჩარჩოების მარცხენა ნაწილში, ახალთან ერთად, ძველი ხერხიცაა გამოყენებული). თანაც, ლენტების სამაჯურისებრობა შედარებით კარგადაა გამოვლენილი გუმბათის ყელზე, ფასადზე კი ახალი ფორმა სჭარბობს: იქ, სადაც ძველი ფორმაა ნახმარი, იგი ძალიან მკრთალადაა გამოვლენილი.

ტაძრის ფასადების განხილვის დროს მინაშენებს შევხებით მათი ადგილმდებარეობისა და მიხედვით, ახლა უნდა შევაჯამოთ ზემოთქმული.

სამხრეთისა და ჩრდილოეთის მინაშენები არ არის მთავარ კორპუსთან ერთად აგებული. სამხრეთის კარიბჭე, როგორც ეტყობა, ძალიან მდიდრულად ყოფილა მორთული. ერთადერთი მოჩუქურთმებული ბაზა, რომელიც კარის მარცხნივაა შემორჩენილი, მინაშენის დათარიღებისათვის ბევრი არაფრის მთქმელია. ერთი კი ცხადია, ამ ორნამენტების გამომკრულ ოსტატს მთავარი კორპუსის ორნამენტაციის დამუშავებაში მონაწილეობა არ მიუღია (ნიშნები შემდეგია: ქვედა მოტივი, თუმცა ძეგლზე რამდენიმეჯერაა გამოყენებული, მაგრამ არა ასეთი ზედმეტად წაგრძელებული ფორმებით, თანაც ირიბ ორღაროვან ლენტებს შუაზე პერპენდიკულარულად ორი ღარივე კვეთს, რაც ძირითად კორპუსზე მხოლოდ ერთგან გვხვდება, მაგრამ სხვა გადაწყვეტით, ბურთობი აქ, სხვებთან შედარებით, მეტად დაქვლეტილია და სხვა). ამ მცირედი შემორჩენილი ნაწილებით მისი დათარიღება ძნელია, მაგრამ მათი ხარისხი, სხვა ნიშნებთან ერთად, გვიკარნახებს, რომ მისი აგება უშუალოდ მოსდევს ტაძრისას.

ჩრდილოეთის მინაშენს, მიუხედავად იმისა, რომ მან ჩვენამდე თითქმის თავდაპირველი სახით მოაღწია, არ გააჩნია ისეთი არქიტექტურული ფორმები, რომლებიც ცხადად მიგვიითიბებდეს ამა თუ იმ ეპოქაზე. ერთადერთ დამთარიღებელ მომენტად ორნამენტაცია უნდა მივიჩნიოთ, მაგრამ მასაც არ გააჩნია მკვეთრად გამოვლენილი სახე, რომ მისი მოქცევა შეიძლება დროის რომელსავე მოკლე მონაკვეთში. ერთი რამ კი გარკვევით ჩანს: იგი არ შეიძლება მიეკუთვნოს ძირითადი კორპუსის აგების ეპოქას, მაგრამ არც ძალიან შორდება მას (აგებული უნდა იყოს რამდენიმე ათეული წლით გვიან), ჩვენი აზრით, ჯერ სამხრეთის კარიბჭეა მიდგმული, შემდეგ კი ჩრდილოეთის ეგვტერი.

წულრულაშენის ძეგლი, ორნამენტაციის მოტივთა სიუხვითა და მრავალფეროვნებით, ერთ-ერთი პირველთაგანია შუა საუკუნეების ძეგლებში. მოტივთა შორის ბევრია ორიგინალური, ფართოდ გავრცელებულიც. გან-

საკუთრებით უნდა აღვნიშნოთ ისეთი მოტივები, რომელთა შემქმნელია ამ ძეგლის ხუროთმოძღვარი. იმ მოტივებსაც, რომლებიც დიდი ხნით ადრე შეიქმნა და შემდეგშიც საუკუნეების მანძილზე ცოცხლობდნენ, აქ აგრეთვე თავისებური ელფერი აქვს.

ძეგლის მთავარ კორპუსზე ძირითადად ორი ოსტატის ხელწერა იგრძნობა. პირველ ოსტატს მომადლებული აქვს გემოვნება და არტიტული ბუნება, მეორე კი შედარებით მოკლებულია ამ ნიშნებს. პირველი ოსტატი რელიეფითა და თავისუფალი კვეთით ქმნის მიმზიდველ სურათს, მეორეს კი დაბალი რელიეფი, უსუსური ლენტები და ზოგან, გაუმართავი ნახატები აქვს. პირველი ოსტატი ზოგჯერ ერთსა და იმავე საპირე არშიაზე რამდენიმეჯერ შეუქმნევლად ცვლის სურათს, რომელიც თვალისთვის მეტად სასიამოვნოა; მეორეც ცვლის სურათს, მაგრამ მის ხელში ნახატი იბნევა და შთაბეჭდილებაც იკარგება. პირველ ოსტატს უნდა სჭეროდა მთავარი ადგილი ძეგლის დაპროექტებაში, ხოლო გუმბათის ყელი მთლიანად, დეკორის ყოველი ელემენტით, მას უნდა ეკუთვნოდეს. ფასადებზე კი მას უნდა მიეკუთვნოთ სამხრეთის სარკმლის საპირე, კარნიზის რამდენიმე მოტივი და რელიეფური გამოსახულებანი.

წულრულამენის ძეგლის ორნამენტაცია როგორც მოტივთა შერჩევით, ისე დამუშავების ტექნიკითა და ხარისხით, დამახასიათებელია ზემოთ არაერთხელ მითითებული ეპოქისათვის, დეტალური ანალიზი კი მას აყენებს ამ ხანის უკანასკნელ საფეხურზე, ე. ი. XIII საუკუნის მეორე ათეულის ფარგლებში.

ძეგლის ორნამენტაციის რეპერტუარი ძირითადად შედგება მცენარეული და გეომეტრიული მოტივებისაგან. მაგრამ, თუ გეომეტრიული მოტივები მიღებულია ღაროვანი ლენტის მრავალი კომბინაციით და, თუ შეიძლება ასე ითქვას, „წმინდა გეომეტრიული“ მოტივებია, იგივე არ შეიძლება ითქვას მცენარეულ მოტივებზე, რადგან ძეგლზე არა გვაქვს ისეთი მოტივი, რომელიც მიღებული იყოს „წმინდა მცენარეული“ ელემენტებისაგან. აქ მცენარეულ ნაწილთა დამაკავშირებელი ელემენტი ყოველთვის ღეროვანი ლენტია.

მცენარეული მოტივები შეიძლება დაიყოს იმისდა მიხედვით, რა სჭარბობს მათში, „მცენარეული“ თუ „გეომეტრიული“ სახეები.

აქ აღნიშნული ნიშნების მიხედვით, ორნამენტული მოტივები შეიძლება პირობით დაიყოს სამ ჯგუფად: 1. მოტივები, რომლებშიც სჭარბობს მცენარეული ნაწილები, ლენტოვანი ღეროები კი აუცილებელი მკაცვშირებლის როლს ასრულებს; 2. მოტივები, რომელთა ძირითადი ბირთვი მიღებულია ღაროვანი ლენტისაგან, ხოლო მცენარეული ელემენტები გამოყენებულია სხვადასხვა სიძლიერით; 3. მოტივები, რომლებიც მიღებულია მხოლოდ და მხოლოდ ღაროვანი ლენტების კომბინაციით.

პირველი ჯგუფი: 1. მოტივი იქმნება ურთიერთსაწინააღმდეგოდ მიმართული ფოთლებისა და მათი საფუძვლის ორღაროვანი ლენტოვანი სამკუთხედების უწყვეტი შეერთებით. ასეთი ზიგზაგით მიღებული არეების შემავსებელი — სამკუთხა ფორმის შეხამებული მრავალყურა ფოთოლია. ფოთლების „ყურების“ რაოდენობა წულრულ-

ლამენში იცვლება შედიდან თერთმეტამდე. ეს მოტივი განკუთვნილია ჰორიზონტალური განთავსებისათვის და ასეცაა, ძირითადად, გამოყენებული სხვა ძეგლებზეც.

ეს მოტივი გამოყენებულია გუმბათის ყელის ფრიზად, გუმბათქვეშა კვადრატის ჩრდილო-დასავლეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთის მხარეების კარნიზად და გუმბათის თაღების ა, გ, ვ, და თ ხაზებზე.

მოტივი პირველად ბაგრატის ტაძარზე გვხვდება, მაგრამ მან ადრეულ საუკუნეებში ვერ პოვა დიდი გამოყენება. XII ს. ბოლოსა და XIII ს. პირველი წლების ოსტატებმა იგი დიდად გაავრცელეს და ძირითადად გამოიყენეს გრძელ და ფართო არშიებზე. აუცილებელია იმის აღნიშვნაც, რომ ეს მოტივი ბეთანიისა და ქვათახევის ძეგლებზე, წულრულამენის მსგავსად, გუმბათის ყელის ფრიზადაა გამოყენებული. ასევე ფრიზადაა გამოყენებული უგუმბათო მალაღანთ ეკლესიაზეც, სადაც დასავლეთისა და გვერდით ფასადებზე უშუალოდ კარნიზს მისდევს, ხოლო აღმოსავლეთისას ჰორიზონტალურად კვეთს.

ეს მოტივი, მართალია, საუკუნეების განმავლობაში გამოიყენებოდა, მაგრამ არა უცვლელად. ბაგრატის ტაძარზე არსებული ორნამენტი სასიამოვნოა, შედარებით კარგია იგი XII — XIII საუკუნეების მიჯნაზეც, ხოლო შემდეგ თანდათანობით „სუსტდება“ და კარგავს მიმზიდველობას.

2. მოტივს ქმნის ბოლოფოთლოვან სამკუთხა ლენტში მოქცეული დიდი ფოთოლი, რომლის საფუძვლის ლენტები გადაწვით უერთდება მეორე მსგავს ელემენტს. მოტივის ელემენტის ბუნებრივი მდგომარეობა ვერტიკალურია და, ძირითადად, სახე ასედაცაა ყველგან გამოყენებული.

ორნამენტი გამოყენებულია გუმბათის ყელის მე-2 სარკმლის საპირე არშიად.

მოტივის წარმოშობა XI ს. დასაწყისის მიეკუთვნება, მაგრამ იგი არ ეკუთვნის გავრცელებულ მოტივთა რიცხვს.

პირველად იგი, უკვე ჩამოყალიბებული ფორმით, სვეტიცხოველზე (1010 — 1029) გვხვდება, რომლის ჩრდილო ფასადის მთავარი სარკმლის საპირე არშიაზე, წულრულამენისაგან განსხვავებით, ცენტრალური ფოთოლი პირდაპირ ებმის ლენტოვან სამკუთხედს. იკორთის ძეგლზე (1172) იგი ორი სახითაა მოცემული: სამხრეთის მკლავის მარცხენა სარკმლის საპირედ გართულებული სახეა; აღმოსავლეთის ფასადის საღიაკენეს ზედა მცირე წრიული სარკმლის საპირედ წულრულამენის ორნამენტის ზედმიწევნით მსგავსი ორნამენტი გამოყენებული, ისევე, როგორც ქვათახევის დასავლეთ სარკმლის არშიად.

3. მოტივი იქმნება ღეროებზე მოხმული დიდი და პატარა ფოთლებისაგან (დიდი ფოთლების „ყურების“ რაოდენობა იცვლება ხუთიდან შედიამდე, პატარებისა კი — სამი ან ოთხი). ფოთლების მკაცვშირებელი ღეროები ნაპირებში ენასკვებიან ერთმანეთს და მომჩარჩოებელ ლენტს ქმნიან.

ძეგლზე ეს მოტივი გამოყენებულია დასავლეთ ფასადის დეკორატიული ჯვრის მარჯვნივ მდებარე სარკმლის არშიად.

ამ მოტივის ზუსტ პარალელს არსად არ ვხვდებით, მაგრამ იგი სხვადასხვა ვარიაციით გავრცელებულია XII-

XIII ს. მიჯნის ძეგლებზე, რის მაგალითსაც გვაძლევს ბეთანია (აღმოსავლეთის ფასადის სამკვეთლოს სარკმელზე), სოფ. წინარებთან მდებარე მალაღანთ ეკლესია (აღმოსავლეთის ფასადის კარნიზის ქვედა არშიაზე) და ქვათახევი (გუმბათის ყელის ჩრდილო-აღმოსავლეთის სარკმლის არშიაზე).

იგივე მოტივი, მხოლოდ განსხვავებული სახით, გამოყენებულია დასავლეთ ფასადის კარის შიდა ნაწილის მოსართავად (ტაბ. XL VI). მათ შორის განსხვავება შემდეგია: სარკმლის ორნამენტში დიდი ფოთლის მოპირდაპირე ღეროს გასდევს თითქმის ასეთივე დიდი ფოთლის „წაკვეთილი ყურები“, რაც კარის ორნამენტში გამოტოვებულია.

ეგვტერის ჩრდილოეთის ფასადის მარცხენა სარკმლის საპირეზე და დასავლეთის ფასადის სარკმელთა ბაზისების ლენტებზე ორნამენტთა ზოგადი სქემა იგივეა, მაგრამ სურათი სხვანაირად იქმნება. მთელ არშიას კლავებით გასდევს ერთი ლენტი, რომლის რკალეშიც რიგრიგობით, მარჯვნივ და მარცხნივ, ფოთლებია გაშლილი.

ეს ორნამენტი გარე მომჩარჩოებელი ლენტით, ძალიან გავრცელებულია XI ს. დასაწყისიდან²⁹. წულრულამენის ძეგლზე კი ამ მოტივის კერძო, გამარტივებული სახეა წარმოდგენილი. საერთოდ კი, ზემოგანხილული ორი მოტივი მესამე მოტივის გადაკეთება-გართულებას უნდა წარმოადგენდეს.

სამივე ორნამენტი ნაგულისხმევია, როგორც ჰორიზონტალური, ისე ვერტიკალური მდგომარეობისათვის.

4. ორნამენტში ლენტოვანი წნული და მცენარეული მოტივია შეთავსებული. მომრგვალებული მკლავების მქონე ლენტოვანი წნულისაგან შექმნილია ჯვარი.

ამ ჯვრის ყოველი მკლავიდან თითო ხუთყურა ფოთოლი შემოდის, რომელთა ძირიდან გამოსული ლენტები ერთმანეთს უერთდება, ხოლო განაპირები დაწნულია და ქმნის მოჩარჩოებულ ლენტს.

მოტივი გამოყენებულია დასავლეთის ფასადის მარჯვენა ფრთის კარნიზზე და გუმბათის ყელის მე-6 სარკმლის საპირე არშიის ზედა ნაწილში³⁰.

ეს მოტივი ოდნავი ცვლილებებითა და შესრულების განსხვავებული ტექნიკით გავრცელებულია XII ს. ბოლოსა და XIII ს. ძეგლებზე.

ამ ორნამენტის მონათესავე რთული სახე გავრცელებული იყო ჯერ კიდევ XI ს. დასაწყისში (სამთავისის აღმოსავლეთ ფასადის დეკორატიული ჯვრის არშია და სხვ.), ხოლო მისი ჩამოყალიბებული სახე იქმნება XII ს. მეორე ნახევარში (იკორთა, აღმ. ფასადის სარკმელზე) და ძალიან გავრცელებულია იმავე საუკუნის ბოლოსა და მომდევნო საუკუნის პირველ მეოთხედში (ქვათახევი — ჩრდილო ფასადის მარჯვენა სარკმელზე, აბტალა — ჩრდილო კარის ტიმპანზე და სხვაგან, პუჯაბი — დასავლეთის ფასადის მარცხენა სარკმელზე, გუმბათის ყელის ერთ-ერთ საპირედ და სხვ.), აგრეთვე იმავე საუკუნის ბოლოს თბილისის მეტეხში (მთავარი აფსიდის მარცხენა სარკმლის საპირედ) და სხვა ძეგლებზე.

5. მოტივი, ცოტაოდენი განსხვავებით, ოთხი სახითაა წარმოდგენილი. ძირითადად იგი მიღებულია ლენტოვანი წნულისა და ფოთლების კომბინაციით.

მოტივის მთავარ წრიულ ბირთვის ქმნის ლენტოვანი წნული, რომლის ცენტრში ფოთოლია მოთავსებული. წრეებს შორის ერთი მხარე შევსებულია ფოთლით, რომლის ღეროები ენასკვება დანარჩენ მომჩარჩოებელ ღეროებს, ხოლო მეორეს ავსებს გარე ლენტიდან გამოსული სამყურა ფოთოლი. ის სახე, რომელშიც ეს სამყურა ფოთოლი წვეტიანი ნასკვით იცვლება, მეორე ვარიანტად შეიძლება ჩაითვალოს, ხოლო იქ, სადაც მათ ადგილას რთული ლენტოვანი ხლართია — მესამე ვარიანტად.

ძეგლზე პირველი ვარიანტი წარმოდგენილია აღმოსავლეთის ფასადის მთავარი სარკმლის არშიაზე, მეორე — დასავლეთის ფასადის მარცხენა კარნიზზე და გუმბათის ყელის მეხუთე სარკმლის არშიაზე³¹, მესამე — ჩრდილო ფასადის მკლავის კარნიზზე (ჩამოთვლილ არშიებში ოდნავი ცვლილებებია შეტანილი).

ამ მოტივის მეოთხე ვარიანტი ნახატის გამარტივებითაა მიღებული და შეიძლება უფრო ლამაზიც იყოს, ვიდრე პირველი. აქ ძირითადად ამოღებულია დიდ წრეში არსებული სამკუთხა ფოთოლი.

ეს მოტივი წარმოშობილია XI ს. დასაწყისში³². იგი რთული კომბინაციებით მრავალფეროვან სურათს ქმნის და მართლაც რომ „მცენარეულია“ (ნიკორწმინდა, სამთავრო, სამთავისი, იკვი და სხვა). შემდეგ, XII — XIII საუკუნეების მიჯნაზე, თანდათანობით ნახატი მარტივდება, ფოთლების რაოდენობა მცირდება და მეტი სიმშრალე ჩანს, მაგრამ მას ჯერ კიდევ არ დაუკარგავს თავისი მიზიდველობა.

განხილული მოტივი მიეკუთვნება ორნამენტთა ჯგუფს, რომლებიც საუკუნეების განმავლობაში ცოცხლობენ. მოტივს უმეტესად იყენებენ ჰორიზონტალური არშიებისათვის.

6. ორღაროვანი ლენტის კლავებით მიღებულ სამკუთხა არეებში მოთავსებულია ნაპირებზე ჩამწკრივებული სამკუთხედებიდან გამოსული პატარა ზომის ფოთლები; მომჩარჩოებელი სამკუთხედებიდან, თითოს გამოშვებით, ფოთლები გამოდის, მათ შუა კი მხოლოდ ლენტია, რომელიც ებმის მთავარ კლავილს.

ძეგლზე ეს ჩუქურთმა გამოყენებულია შემდეგ ადგილებზე: გუმბათის ყელის მე-7 სარკმლის საპირეზე, ჩრდილოეთის ფასადის მარჯვენა ზედა ორ კარნიზზე. სამხრეთის ფასადის შუა ნაწილის კარნიზებზე, დასავლეთით შუა ნაწილის სამხრეთის კარნიზსა და სამხრეთის მინაშენის პილასტრის ბაზისზე.

ქართულ ორნამენტთა რეპერტუარში ეს ორნამენტი, რომელსაც XI ს. დასაწყისიდან მოკიდებული, მრავალი საუკუნის განმავლობაში, თითქმის ყველა ძეგლზე იყენებენ. მაგრამ მას განსაკუთრებული სიყვარულით XII ს. მეორე ნახევარსა და XIII ს. პირველ ნახევარში მართავენ³³.

წულრულამენის ოსტატი ამ მოტივს უცვლის სახეს და ნაწილობრივ ამარტივებს კიდევაც. ერთი ასეთი სახე გამოყენებულია სამკვეთლოს სარკმლის საპირესა (ტაბ. XL III — 2) და რამდენიმე ბაზისზე, ხოლო მეორე სახე — გუმბათის ყელის თაღედის ბაზისებზე. ამ ორნამენტის პირდაპირ პარალელს ვერსად შევხვდით, ხოლო მიახლოებითი ფორმებით თუ არის სადმე, ისიც XII — XIII ს. მიჯნის ძეგლებზე.

ჩუქურთმა ნავარაუდევია ჰორიზონტალური მდგომარეობისათვის, მაგრამ მას ვერტიკალურადაც იყენებენ.

7. ჩუქურთმის სურათი შექმნილია წრეში ჩასმული ფოთლით.

ორნამენტი გამოყენებულია ჩრდილოეთის მინაშენის ჩრდილო კარნიზის მთელ სიგრძეზე, უხვევს აღმოსავლეთით და იქვე, კუთხეში წყდება. მოტივის სურათი გზადაგზა იცვლება; აკლია სიზუსტე.

მოტივი არ არის გავრცელებული. იგი მხოლოდ XII-XIII საუკუნეთა მიჯნის ორიოდ ქვეყნებში გვხვდება. ამათგან ყველაზე კარგადაა წარმოდგენილი სოფელ წინარებთან არსებულ მაღალანთ ეკლესიაში. იქ იგი აღმოსავლეთის კარნიზზეა მოთავსებული (მთელ სიგრძეზე). სურათი ხშირად იცვლება, ხან წრე წრეზე გადადის, ხან კი ინასკვება. პირველ შემთხვევაში, ფოთლის მოხაზულობა ოთხკუთხედს უახლოვდება, ხოლო მეორეში — წრეები ინასკვება. ფოთლის მოხაზულობა წრიულია. წულრულაშენის მოტივი პირველს უფრო უახლოვდება.

მოტივი ჰორიზონტალურ მდგომარეობაში აღსაქმელადაა შექმნილი.

8. მოტივის სურათი იქმნება ლენტების წვნით მიღებულ წრეში მოთავსებული ფართო ფოთლით, ნახატი მარტივია, ხაზები — ლაკონიური.

ტაძრის დეკორში ამ მოტივით შემკულია სამხრეთის ფასადის სარკმელი (ტაბ. XLIV).

ეს მოტივიც გავრცელებულია თამარისა და მისი შვილების მეფობის ხანაში, თუმცა იგი ამ ეპოქაში არ ჩანს შექმნილი. დღემდე დაცულ ქვეყნებში მას პირველად ბაგრატის ტაძრის დასავლეთის კარიბჭეში ვხვდებით. ასეთი სიზუსტითა და გემოვნებით შესრულება შემდეგ არ ღირსება.

XII — XIII საუკუნეების მიჯნის ქვეყნებში მას მრავალ კომბინაციაში იყენებენ, მაგრამ ძირითადად უცვლელს ტოვებენ. ასეთი ქვეყნებია: იკორთა, თბილისის „ლურჯი მონასტერი“, ბეთანია, ქვათახევი, ფიტარეთი, დმანისი (ეკლესიის დასავლეთის კარიბჭე), ჰუჯაბი, თბილისის მეტეხი და სხვ.³⁴

9. ეს მოტივი ძალიან წააგავს ზემოგანხილულს, ამიტომ შეიძლება ცალკე არ გამოგვეყო, მით უმეტეს, რომ ჩვენ იგი მიგვაჩნია აღნიშნული მოტივის სახესხვაობად, მაგრამ იმ ეპოქაში საკმაოდ განსხვავებული სახე ჰქონდა და, თანაც, მაჩვენებელია დაკნინების გზაზე მდგარი ორნამენტაციისა, რის გამოც მისი ცალკე გამოყოფა ვარჩიეთ.

წულრულაშენში მოტივი ოთხი ვარიანტით გვხვდება: პირველით შემკულია გუმბათის ყელის პირველი სარკმელი³⁵, მეორით და მესამით — გუმბათის ყელის მეორე, ქვედა კარნიზი; იქვეა ოდნავ განსხვავებული მეოთხე, სადაც ფოთლები ჰორიზონტალურად შემოდის წრეში.

ეს მოტივი, გართულებული სახით, მაგრამ ცუდი შესრულებით, გამოყენებული აქვს იქვე, ჩრდილოეთის მინაშენის ოსტატს დასავლეთის კარის გარეთა საპირე არშიაზე.

ლენტოვანი წნულით მიღებულ წრეებში ფოთლის შემოყვანა უკვე XI საუკუნეშია გავრცელებული (ნიკორწმინდის ქვეყნის გუმბათის ყელზე), მაგრამ იქ ნახატს დამთავრებული სახე აქვს, მაშინ, როდესაც წულრულაშენის მოტივების ერთ ნაწილზე ამის თქმა არ შეიძლება.

9. 3. ზაქარია

განსაკუთრებით ეს შეეხება ეგვიპტის ორნამენტს.

ამ მოტივის ვხვდებით XII — XIII ს. მიჯნის ორიოდ ქვეყნებში (კარგადაა წარმოდგენილი რუსულან დედოფლის სახელთან დაკავშირებული გუდარების ეკლესიის სამხრეთის კარზე), მაგრამ მას გავრცელება არა ჰქონია.

10. ეს მოტივი მოთავსებულია ჩრდილოეთის მინაშენის დასავლეთის კარნიზზე (მხოლოდ ფრაგმენტია შემორჩენილი).

მოტივი შექმნილია ლენტების გადაწვნით მიღებულ, ელიფსისმაგვარი მოხაზულობის არეში ფოთლების ჩასმით; მათ შორის, ზემოთ, უფრო წვრილი, სამკუთხა ფორმის ფოთლებია დაკიდული.

ჩუქურთმა ცუდადაა შესრულებული და, რაც მთავარია, ასეთ წვეტიან ფოთლებს, სადაც მუხლები თითქმის არაა გამოყოფილი, ვერ შევხვდებით არა მარტო XI-XII სს. არამედ XIII ს. პირველი მესამედის ქვეყნებშიც. სწორედ ამ კუთხოვანმა ფოთლებმა და დუნე ქრის თავისებურმა გამოსახვამ შესაძლოა ეს ორნამენტი და, მასთან ერთად, ეგვიპტის აშენების თარიღი XIII ს. მეორე ნახევარში გადაგვატანოს.

მეორე ჯგუფი: 1. მოტივის ქვედა ორი მესამედი უკავია ლენტების დაწვნით შექმნილ წრეებს, ხოლო ზედა ნაწილში ლენტების მკიდრო გადაწვნით ჯვრისებრი სახეა გამოყვანილი. წრეების გვერდით კედლებთან სამ-სამ მუხლიანი ფოთლებია შეზრდილი, ისინი ერთმანეთის პირისპირ მდებარეობენ. მიუხედავად იმისა, რომ ამ ფოთლებს ნაკლები ადგილი უჭირავთ მოტივში, მაინც მათ ერთგვარი სიციცხლე შეაქვთ მასში და მთლიანად თუ ავიღებთ, მოტივი მოხდენილია.

ამ ჩუქურთმით მორთულია ტაძრის კარნიზის შემდეგი ადგილები: სამხრეთის მკლავის აღმოსავლეთი ნაწილი, ჩრდილოეთის მკლავის აღმოსავლეთის ნაწილი, აღმოსავლეთის მკლავის ჩრდილო მხარე და ქვედა კარნიზის მარჯვენა ნაწილი.

ამ მოტივის უშუალო პარალელს ჯერჯერობით ვერ მივაგენით. ქვათახევის აღმოსავლეთის ფასადის კარნიზზე ეს ორნამენტი შებრუნებულადაა გამოყენებული (ფოთოლი — ზემოთ, გრებილი — ქვემოთ), მაგრამ მისი პროტოტიპი უკვე XI ს. გვაქვს (ნიკორწმინდა, სვეტიცხოველი).

2. მოტივის შემქმნელს, ეტყობა, აღძვრია სურვილი შეეტანა ახალი ელემენტი პირველი ჯგუფის მეექვსე მოტივში: ზედა სამკუთხედში დამატებით ფოთლიანი სამკუთხედი ჩასმული. განსხვავებით თავისი პროტოტიპისაგან, სადაც ფოთლები ურთიერთსაწინააღმდეგოდ იყო მიმართული, აქ ორივე ზემოთ იყურება; რაც მთავარია, ფოთლები კუთხოვანი და მეტად უსუსურია. მოტივი გაქრობის კარამდეა მისული. ასეთი მოტივის ორნამენტთა ევოლუციას თუ თვალს მივადევნებთ, ცხადია, იგი უნდა წარმომობილიყო მხოლოდ XIII ს. დასაწყისში. ჯერჯერობით უშუალო პარალელი არ მოგვეპოვება, მაგრამ გვაქვს უკეთ შესრულებული და ოდნავ რთული სახე ქვათახევისა (დასავლეთის მარჯვენა სარკმელზე) და ახტალაში (დასავლეთის მარცხენა სარკმელზე).

მოტივი გამოყენებულია გუმბათის ყელის მე-3 სარკმელზე.

3. ამ ჯგუფშივე ვათავსებთ, ე. წ. S-ების მოტივს, რადგან იგი თავისი წარმომობით მცენარეულია. წულრულაშენ-

ნის ტაძარზე ეს მოტივი ამკობს გუმბათის ყელის მე-4 სარკმელსა და აღმოსავლეთის ფასადის მარჯვენა წრიულ სარკმელს (ტაბ. XLII).

თუ როგორ შეიძლება საუკუნეების განმავლობაში დაჰქნეს მოტივი და თვალწარმტაცი ნახატიდან მეტად ულამაზო სურათი მივიღოთ, ამის ცოცხალ მაგალითს შეიძლება სხვებზე მეტყველადაც S-ების მოტივი იძლეოდეს.

ყველაზე მიმზიდველი ნახატია ბაგრატის ტაძრის ჩრდილო ფასადზე არსებული ჩუქურთმა (შეიძლება ამ მოტივის შემქმნელი სწორედ ბაგრატის ტაძრის ოსტატი იყოს). ასეთი უხვი მონასმებითა და რთული ნახატი იგი სხვაგან არ გვხვდება. შემდეგ, როგორც ეტყობა, ხდება მისი გარკვეულ ჩარჩოში ჩასმა და ნახატის კანონიზირება. ეს გარდაქმნის პროცესი არცთუ ისე დაშორებულია წარმომობის პერიოდს, რადგან ბაგრატის ტაძრის ქრონოლოგიურად მომდევნო სვეტიცხოვლისა და ნიკორწმინდის ტაძრებში, იგივე უკვე ისეთი სახითაა მოცემული, რომელმაც მომდევნო საუკუნეების ოსტატების ურადღება მიიპყრო³⁶. XI ს. პირველი ნახევრის ძეგლებში იგი იღებს სრულყოფილ სახეს, შემდეგ კი იწყება მოდუნებული ჭრა და ღეროების დასუსტება, თუმცა XII ს., შუა წლების თიღვის ტაძარზე მას ჯერ კიდევ არ დაუკარგავს მიმზიდველობა. XII ს. ბოლოსა და მომდევნო საუკუნის პირველი ნახევრის, ზემოთ არაერთხელ ჩამოთვლილ ძეგლებში, მას თითქმის ყველგან ვხვდებით. მაგრამ განა აქ იგი შეედრება ადრეული პერიოდის ნიმუშებს?

თვით წულრულამენის ძეგლის აღნიშნული ორი ნიმუში რადიკალურად განსხვავდება ერთმანეთისაგან და საუკეთესო მაგალითია იმისა, თუ როგორი განსხვავება შეიძლება იყოს ერთსა და იმავე ნაგებობაზე მომუშავე ორ ოსტატს შორის. გუმბათის ყელის ოსტატი გაცილებით მეტი გემოვნების მქონეა და ბეჯითი მუშა, ვიდრე ფასადებზე მომუშავე, რაც ამ ორი მოტივის შესრულებითაც დასტურდება.

4. ამ მოტივით შემკულია გუმბათის ყელის მე-9 სარკმელი. სამწუხაროდ, იგი ისეა დაზიანებული, რომ მთლიანი სურათის აღდგენა ძნელი ხდება (ვ. წილოსანის ნახაზზე პირობითაა აღდგენილი).

მოტივის ღერძი უჭირავს ორი ღეროს წულს. ყოველი ოთხი კვანძის შემდეგ ღეროები ჰორიზონტალურად იშლება, კიდევ ორ-ორ კვანძს აკეთებს და ერთ შემთხვევაში ფოთლებად იქცევა, მეორე შემთხვევაში მხოლოდ წულგია. ოსტატს არა აქვს ერთი მოდელი, იგი მთელი არშიის სიგრძეზე თავისუფლად ცვლის ნახატს და სურათს მეტად სასიამოვნო სახეს ანიჭებს.

ეს ლამაზი მოტივი წულრულამენის ოსტატზე ადრე სხვას გამოუგონია, მაგრამ, მისი თავისებურების გამო, იგი XII ს. მეორე ნახევარზე ადრე ვერ წარმოიშობოდა. ყოველ შემთხვევაში, ქვათახვის ოსტატს მისი საუკეთესო ნიმუში უკვე მოცემული აქვს (ჩრდილოეთის მკლავის მარცხენა სარკმელი). ეს მოტივი გამოყენებულია აგრეთვე წულრულამენის გუმბათის ყელის „ზ“ ბაზისზე.

5. ეს მოტივი მდებარეობს გუმბათქვეშე, სამხრეთ-დასავლეთით და ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთის კარნიზებზე. ნახატი მარტივია: ლენტებისაგან მიღებული ორმაგი წრეების ჯაჭვის რგოლები ზემოთ იხსნება და პატარა ფოთოლს ქმნის, რასაც ზემოდან ერთიანი კვანძოვანი ლენტი ფარავს.

მოტივი ადრევე წარმომობილი წრეების ჯაჭვის ვარიანტია. მის უმუშალო პარალელს ჯერჯერობით ვერ მივაკვლიეთ.

6. მოტივი გამოყენებულია დასავლეთის ფასადის ჩრდილო ფრთისა და აღმოსავლეთის ფასადის მარჯვნივ, დაბლა მდებარე კარნიზებზე.

მოტივს მოხაზავს წრე-რომბების რთული ხლართი, სადაც ყოველი წრე და რომბი ზედა ჰორიზონტზე იშლება და მინიატიურულ ფოთლებს ქმნის. ფოთლის ასეთი მცირე ზომის გამო, ორნამენტს თითქმის გეომეტრიული წნულის სახე აქვს.

მოტივის პარალელს ჯერჯერობით ვერსად მივაკვლიეთ. ამ მოტივის შემქმნელი წულრულამენის ოსტატი უნდა იყოს.

7. მოტივს ქმნის ლენტების ხლართვით მიღებული რომბები. ამ ლენტების გადაწვის შედეგად მიღებულ რომბებს ჰორიზონტალურად წამოსხმული აქვს ხუთ-ყურა ფოთლები. ამათი ღეროების შემაკავშირებელი სამკუთხა ლენტები, ახლა უკვე ვერტიკალზე, ისევე პატარა სამკუთხა ფოთლებს ქმნის.

ამ ორნამენტით მორთულია ჩრდილოეთის მინამენის აღმოსავლეთის კარნიზის მეტი ნაწილი.

ამ მოტივის პარალელსაც ვერსად მივაკვლიეთ. ეტყობა, მისი შემქმნელი ეგვიპტის ოსტატია. ჩუქურთმა ორიგინალურია და მიმზიდველი.

აქ განხილული მეორე ჯგუფის სამი უკანასკნელი მოტივი, როგორც ჩანს, არ ყოფილა გავრცელებული, და შეიძლება მათი შემქმნელი წულრულამენის ოსტატი იყოს. თავისთავად კი, ეს მოტივები მდარე ნახელავია და, რაც მთავარია, ძველ მოტივთა გადამუშავებას წარმოადგენს.

მესამე ჯგუფი: 1. ეს მოტივი ორი ვარიანტითაა წარმოდგენილი: პირველი მოტივით მორთულია გუმბათის ყელის მე-8 სარკმელი და სამხრეთის ფასადის სარკმლის მოჩარჩოების თალი (ტაბ. XLIV), ხოლო მეორე მოტივით — აღმოსავლეთის მარცხენა ნიშის სარკმელი და დასავლეთის მარჯვენა წრიული სარკმელი.

ამ მოტივის პირველი ვარიანტი წარმოიშვა შუა საუკუნეების ქართული ორნამენტაციის წარმომობის პირველსავე ხანებში და რვა საუკუნის განმავლობაში იხმარებოდა; ცხადია, ამ ხნის განმავლობაში, ყოველთვის ერთნაირი ინტენსივობით ვერ იყენებდნენ მას. მართლაც, თუ გადავხედავთ მისი განვითარების გზას, ვნახავთ, რომ მეტი ინტენსივობით იყენებენ XI ს. მიწურულში, XIII საუკუნისა და XIV ს. პირველ ნახევარში.

მეორე ვარიანტი პირველის გამარტივებას წარმოადგენს და წარმომობილი უნდა იყოს XII ს. ბოლოს. მას გავრცელება არ ჰქონია.³⁷

2. ეს მოტივიც ორი სახითაა წარმოდგენილი: გამოყენებულია გუმბათის ყელის მე-10 სარკმელსა და სამხრეთის ფასადის მარჯვენა კარნიზზე.

ერთი ვარიანტი მიღებულია ლენტოვანი წრეებისა და რომბების ჯაჭვით, ხოლო მეორე ვარიანტში ყველაფერი იგივეა, ოღონდ შუა ხაზზე წრის ლენტები წინანდებურად მარყუჟს კი არ აკეთებს, არამედ მორიგეობით ერთმანეთზე გადადის.

ამ მოტივის პირველი ვარიანტიც, ზემომოყვანილის მსგავსად, XI საუკუნიდან მოყოლებული, საუკუნეების

მანძილზე იხმარება³⁸, მეორე კი მხოლოდ XII — XIII ს. მიჯნის ძეგლებში გვხვდება, ისიც კანტიკუნტად.

3. მოტივი წარმოდგენილია ორი სახით: ერთი ამკობს აღმოსავლეთის ფასადის მარცხენა წრიულ სარკმელს, ხოლო მეორე — ჩრდილო ფასადის მთავარ სარკმელს.

პირველი ვარიანტი ერთლაროვანი ლენტებით მიღებული წრეების ჯაჭვი, ცენტრში ღილის მაგვარი კოპით. წულრულაშენში ამ ორნამენტის კერძო შემთხვევაა, რადგან იგი წრეზეა განლაგებული და გარე მომჩარჩოებელი ლენტი წრეებს შორის განსხვავების ამოსავებად მარყუეებს აკეთებს.

მეორე ვარიანტი იმით განსხვავდება პირველისაგან, რომ, ჯერ ერთი, ორი რიგის ჯაჭვია პარალელურად მიმავალი, შემდეგ, — წრეები მთლიანად სასვია პატარა ბურთობებით, დასარულ — ლენტი ორლარიათა.

განსახილველი მოტივი მცირეოდენი განსხვავებით იხმარება უკვე XI ს. დასაწყისიდან: ხცისში (1002წ.), სეკტიცხოველში, ნიკორწმინდაში, სავანეში და სხვ. მას, როგორც ეტყობა, შემდეგში სიცოცხლე არ შეუწყვეტია და წულრულაშენის გარდა, ქრონოლოგიურად მის მომიჯნავე ძეგლებზეც იძლევა ვარიაციებს, ასე მაგალითად, ბეთანიაში, ქვათახევეში, პუჯაბში და სხვ. ამ ხანაში მისი სახე ცოტათი სუსტდება, მაგრამ არც ისეა დამკვივებული, როგორც ეს მომდევნო პერიოდის ძეგლებზე გვხვდება.

4. ამ მოტივში ექვს მონათესავე ორნამენტს ვათავსებთ (მართალია, სათითაოდ ისინი დამოუკიდებელი მოტივებია, მაგრამ საერთო მაინც ბევრი აქვთ). ისინი წულრულაშენის ძეგლზე ბევრგანაა გამოყენებული. ერთი ორნამენტით მორთულია: დასავლეთის ფასადის დეკორატიული ჯვრის არშია, აღმოსავლეთის ფასადის მარჯვენა ნიშის სარკმელი, ჩრდილო მინაშენის დასავლეთის კარის შიდა საპირე და უამრავი ბაზისი და იშპოსტი.

მეორე ორნამენტით მორთულია ჩრდილო მინაშენის მარჯვენა სარკმელი.

მესამე მოტივით დაფარულია სამხრეთის ფასადის მარცხენა კარნიში, ნახატი შშრალია, ჭრა — საშუალო.

მეოთხე ორნამენტი გამოყენებულია სამხრეთის მინაშენის პილასტრის ბაზისზე.

მეხუთე ორნამენტით მორთულია გუმბათის ყელის ბაზისების უმრავლესობა და ფასადების ზოგიერთი ბაზისი.

მეექვსე ორნამენტით შემკულია ფასადის მარცხენა სარკმელი (ტაბ. XLV) და ჩრდილო მინაშენის აღმოსავლეთის სარკმელი.

ეს ორნამენტები კარგი შესრულებით XI საუკუნის

დასაწყისში გვაქვს (ქუთაისის ბაგრატის ტაძარი, ნიკორწმინდა), მაგრამ მათ დიდი გავრცელება არ ჰქონიათ, მაშინ, როდესაც XII — XIII საუკუნეების ძეგლებზე თითქმის ყველგან გვხვდება.

რვიანების მაგვარი ორნამენტი მოთავსებულია სადი-აკენეს აღმოსავლეთის ფასადზე (ტაბ. XLII). ორნამენტი თავისთავად უღაზათაა, განსაკუთრებით ეს იგრძნობა მცირე შესაძლებლობის მქონე ოსტატის ხელში. ასეთი მდგომარეობა გვაქვს წულრულაშენის ძეგლზე, რადგან ოსტატი არ იცავს არშიაზე ორნამენტის განლაგების წესებს; იგი ვერ ახერხებს ერთი მიმართულებიდან საწინა-აღმდეგოზე გადასვლას და ქვედა კუთხეებში უცდია არ გაეწყვიტა ორნამენტი და ისე გაეკეთებინა მოხვევა, მაგრამ, სამწუხაროდ, სწორედ აქ გამოჩნდა მისი უმწეობა; იგი დაიბნა და მეტად არეული ნახატი გამოუვიდა, მაგრამ ასეთი გადაწყვეტის უვარგისობა კი შეამჩნია და ზემოთ თავი აარიდა კუთხეში ორნამენტის მოხვევას, რის გამოც გვერდითი ვერტიკალური არშიები შეწყვიტა და ლენტები ჩაყეტა. ზედა პორიზონტზე იგივე მოტივი პორიზონტალურად განალაგა ისე, რომ თითქმის არაფერი საერთო ჰქონდეს არშიის დანარჩენ ნაწილთან.

საერთოდ არშიების მოხვევა, როგორც სწორი კუთხით, ისე წრიულად, ყოველი ეპოქის ოსტატისათვის მისი მხატვრული შესაძლებლობის გამოცდას წარმოადგენდა. ცხადია, გემოვნების მქონე ოსტატი ამ პრობლემასაც ღირსეულად წყვეტდა, რის მაგალითიც არაერთი გვაქვს საქართველოში.

ეს მოტივი არ არის გავრცელებული. თუმცა მისი პროტოტიპი ბაგრატის ტაძარზეა, მაგრამ გამოიყენება მხოლოდ XII ს. დასასრულიდან. ლამაზი გეომეტრიული მოტივით შემკულია დასავლეთის კარი (ოსტატი ერთფეროვნების დასარღვევად აქაც ცვლის შეუმჩნეველად ნახატს).

მოტივი მიღებულია ლენტების რთული წვნიით. მის ელემენტში შეიძლება ერთმანეთში ჩასმული ჯვარი და ვინახოთ: გარე წრეს ოთხი ნახევარწრე შემოხაზავს, შიგნითას კი ორი ლენტის გრებილი ქმნის და ტოლმკლავაა. ამ ელემენტთა შეერთებაც ლენტების რთული სვლებით ხდება.

ამ მოტივის უშუალო პარალელი ადრეულ ძეგლებზე არ გვინახავს, მაგრამ არის მონათესავე მოტივი უკვე XI ს. პირველ ნახევარში³⁹ (ნიკორწმინდა, იკვი, სავანე). წულრულაშენის თანადროულ ძეგლებზე კი მას იშვიათად, მაგრამ მაინც ვხვდებით.

ახტალა

ახტალის ტაძარი მდებარეობს თბილისის სამხრეთით ოთხმოციოდე კილომეტრზე, სომხეთის ტერიტორიაზე. აქ ადრე ქართველები ცხოვრობდნენ და ტერიტორიაც საქართველოს ეკუთვნოდა. ძეგლზე არავითარი წარწერა არ შემორჩენილა, არც ქართულ ისტორიულ წყაროებშია დაკული რაიმე ცნობა მისი ამგების შესახებ. ამასთანავე,

დასადგენია თვით ადგილის სახელიც. კერძოდ, ვახუშტი ახტალას აგარაკად მიიჩნევს. იგი წერს: „ხოლო ახატს ქვეით არს კეობა კოჭკანისა ლელვარის მთის ქვეშ, ვენახიანი, ხილიანი, ნყოფიერებითა და ჰავითა შემკული. მის ქვემოთ არს ჩრდილოეთ ეკლესია აგარაკისა (რომელსა შინა დასვა გორგასალ ეპისკოპოზი, შემდგო-

მად იქნა მიტროპოლიტი და მეტოქი სომხითისა, რომლისა სამწყესო იყო ხუნანი, გარდაბანი და ბერდუჯის მდინარე), გუმბათიანი, დიდშენი. აწ უწოდებენ ახტალას, გარნა აწ ხუცის სამარ არს¹⁴.

ახტალაში რომ ვახტანგ გორგასალმა ეპისკოპოსი დასვა. ამას ადრე ჭუნაშერიც აღნიშნავს, როცა ახლად დაარსებულ საეპისკოპოსოებს ჩამოთვლის. ერთ-ერთ საეპისკოპოსოს იგი უწოდებს „აგარაკს, რომელ არს ხუნანს გამართებით (გაერთებით)¹⁵“. იმ უბანში V ს. ტაძრის ნანგრევები არ შემორჩენილა. სამწუხაროა, მაგრამ სპეციალურად ამ საკითხის შესწავლაზე ჯერ არავის უშუშავია. მემართიანეებიდან, ვახუშტის გარდა, „აგარაკს“ „ახტალასთან“ არავინ აიგივებს. მკვლევართაგან კი მხოლოდ ნ. ბერძენიშვილი ერთგან გაკვრით ეხება ამ საკითხს და წერს: „ვახუშტის დროს ამ ადგილს აგარაკი არ ეწოდებოდა, არამედ ახტალა. უნდა ვიფიქროთ, ვახუშტის ჰქონდა საბუთი, რათა ჭუნაშერის მიერ დასახლებული აგარაკი ახტალად ეგულისხმა და, როგორც მოყვანილი ადგილიდან ჩანს, მეცნიერი ასაბუთებს კიდევაც თავის მოსაზრებას და, შეიძლება ითქვას, რომ ასაბუთებს საკმაო საფუძვლიანობით¹⁶“. რაც შეეხება თვით ახტალის ტაძარს, მის კედლებში ძველი ფენის ფრაგმენტი არაა ჩაშენებული (შესაძლოა, მიწაში იყოს ჩაფლული).

სომეხ მემართიანეებს შემონახული აქვთ სხვა ცნობა, რომლის მიხედვით ირკვევა, რომ ტაძარი აუგია ივანე მხარგრძელს. კერძოდ, კირაკოს განძაცელი წერს: „გარდაიცვალა ივანე — ძმა ზაქარიასი და დაკრძალეს პლნძაპანქში, იმ ეკლესიის კართან, რომელიც ააგო თვითონ და, (სადაც) სომხებისაგან წაღებულ (ადგილზე) დააარსა ქართული მონასტერი“¹⁷.

თანამედროვე მკვლევრები „პლნძაპანქს“ აიგივებენ ახტალასთან, რადგან „პლნძაპანქი“ ნიშნავს „სპილენძის საბადოს“¹⁸. სხვა უკეთესი დადასტურება ჯერჯერობით არ მოუპოვებია.

იმავე კირაკოს განძაცელსა და ვარდანსაც აქვთ მეორე ცნობა, რომლიდანაც ჩანს, რომ ახტალის ტაძარში იმარხება ივანეს შვილი ავაგი. პირველთან ვკითხულობთ: „ამის შემდგომად გარდაიცვალა მთავართა მთავარი ავაგი და დაკრძალეს პლნძაპანქში, თავისი მამის სამარხში“¹⁹. თითქმის ამასვე ლაპარაკობს ვარდანიც: „699 (1250) გარდაიცვალა ავაგი — ივანეს ვაჟი და დაკრძალეს პლნძაპანქში — თავისი მამის გვერდით“²⁰.

თავისთავად არაფერია გასაკვირი იმაში, რომ ათაბა-

გი ივანე მხარგრძელი ქართველ მეფეთა მიერ ბოძებულ მამულში²¹ აგებს „ქართულ მონასტერს“, როგორც ამას კირაკოს განძაცელი გვაუწყებს.

ისტორიკოსს არა აქვს მითითებული მონასტრის აგების თარიღი, მაგრამ არის ერთი ცნობა, რომლის მიხედვით შეიძლება ჰემარიტების დადგენა.

სტეფანოს ორბელიანის ცნობით 1216 წ. გაიმართა სასამართლო ივანე ათაბაგთან დვინში წმინდა ჯვრის კუთვნილების საკითხზე. ამ სასამართლოში მონაწილეობდა პლნძაპანქის წინამძღვარი²². თუ მემართიანეს აქ თარიღი არ ეწლება, შეიძლება 1216 წ. პლნძაპანქში ტაძარი აგებულად მივიჩნიოთ, ყოველ შემთხვევაში, ტაძარი თუ ივანე ათაბაგის მიერაა აგებული, ეს ვერ მოხდებოდა 1225 წელზე უგვიანეს, რადგან მაშინ გარდაიცვალა თვით ივანე²³.

ტაძარი რომ ივანე მხარგრძელის სიცოცხლეშია აგებული, ამას ნაგებობის არქიტექტურულ-სტილისტური მხარეც ადასტურებს. ეს აზრი გამოუთქვამს ჯერ კიდევ 1943 წელს რენე შმერლინგს. ამავე დროს, იგი ეთანხმება ზემომოყვანილ ისტორიულ ცნობებს²⁴.

ჩვენი დროის მკვლევრებიდან ახტალას ეხებიან ნ. ტოლმაჩევსკაია და შ. ამირანაშვილი. პირველი მათგანი ახტალის ფრესკულ მხატვრობას მაღალ შეფასებას აძლევს და მას იხილავს — ყინწყისის, ტიმოთესუბნის, ბეთანიის წრეში²⁵.

აკად. შ. ამირანაშვილი ტაძარსა და მის მხატვრობას ცალკე არ იხილავს, მაგრამ ერთსაც და მეორესაც თავ-თავისი ადგილი აქვს მიჩნეული. ახტალის ტაძარს იგი ჩამოთვლის XI — XIII სს. სხვა ძეგლებთან ერთად და თარიღად XII — XIII სს. უსვამს²⁶. ფრესკაზე კი წერს: „XII ს. პირველი ნახევრის კედლის მხატვრობა წარმოდგენილია ფრესკული მხატვრობის ორი მნიშვნელოვანი ძეგლით, რომელნიც სტილისტურად ერთმანეთთან ძლიერ ახლოს დგანან: ესაა ლორის — ახტალის საკურთხეველის აფსიდის მოხაზულობა, ამავე ტაძრის ჩრდილოეთისა და სამხრეთის კედლის მოხატულობის პირველი ფენა (XII ს. დასაწყისი) და გარეჯის „ნათლისმცემლის“ მონასტრის კლდეში გამოკვეთილი დიდი ტაძრის პირველი ფენის მხატვრობა“²⁷. აქ რალაც გაუგებრობასთან გვაქვს საქმე, რადგან თვით ტაძარი, ნაგებობა, XII — XIII სს. არის დათარიღებული, ხოლო მხატვრობა XII ს. დასაწყისით.

ახტალის შესახებ სხვა ლიტერატურაც ბევრია²⁸, მაგრამ ისინი ამჯერად არ გვკვირდება.

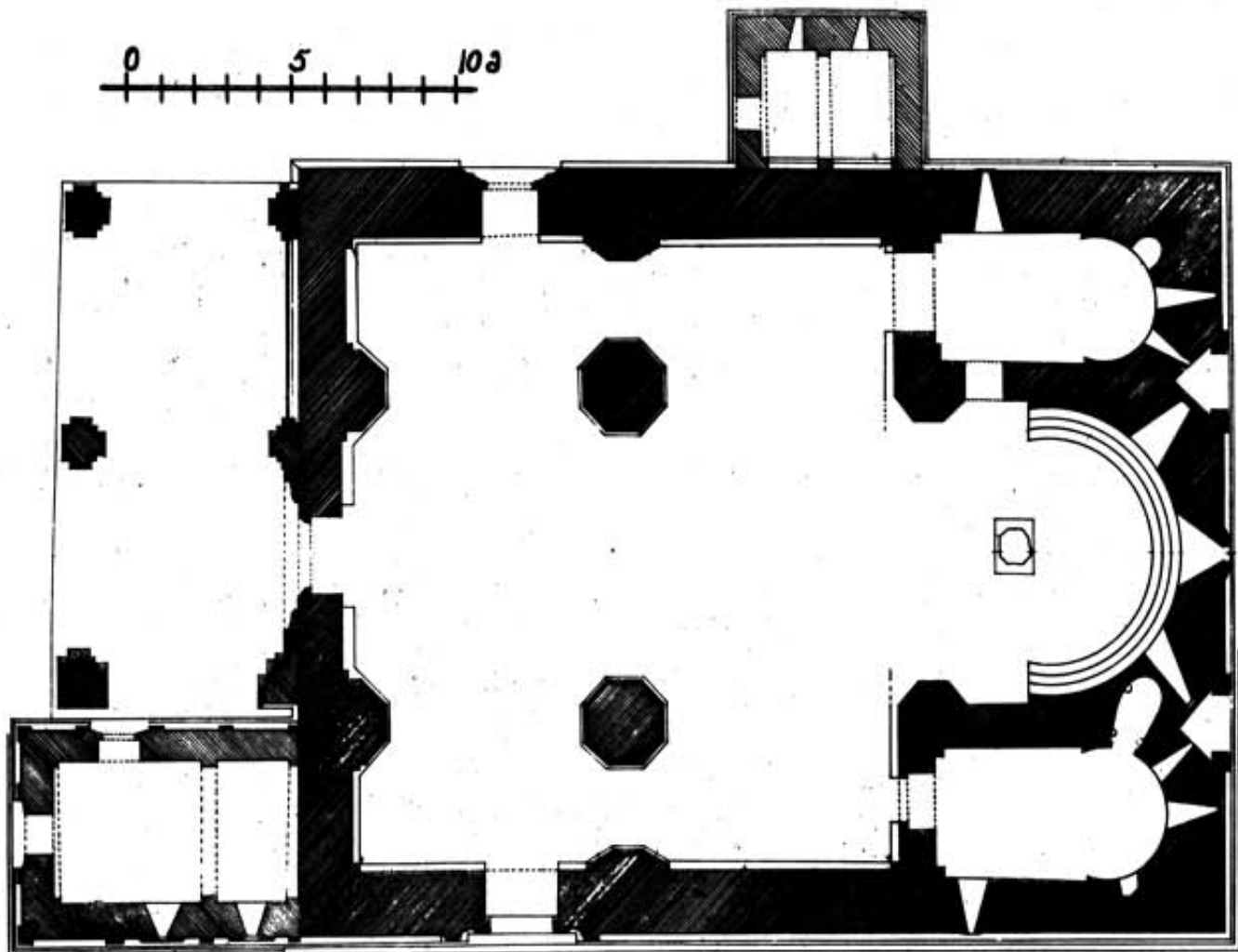
ძეგლის აღწერა

ახტალის ტაძარი ტიპურ ცენტრალურ-გუმბათოვან ტაძართა ჯგუფს მიეკუთვნება. მოუხედავად იმისა, რომ მას გუმბათი არა აქვს, იგი მაინც საკმაოდ იპოზონანტურად გამოიყურება, ზომებით კი დიდია.

ტაძრისათვის ადგილი გრძელ და ვიწრო ნახევარკუნძულზე შეურჩევიათ. მას დასავლეთით პატარა მდინარე ჩამოუდის, ხოლო აღმოსავლეთიდან მცირეწყლიანი ხევი. ორივე ხევი ღრმა და კედლები ფლატე აქვს.

ამ ნახევარკუნძულზე მოხვედრა შეიძლება მხოლოდ ჩრდილოეთის ბოლოდან. მთლიანად ნახევარკუნძული და განსაკუთრებით ეს მხარე საკმაოდ მტკიცედ ყოფილა გამაგრებული. ამჟამად ნანგრევების შესახებ ბევრი საკითხის გარკვევა არ ხერხდება, მაგრამ მონასტრის ეზო სიმაგრეს რომ წარმოადგენდა, ცხადია.

ნახევარკუნძულის ტერიტორიის ორივე მხარეს მდებარე ფლატეები ხელოვნურად შემალელებულია სწორი ზე-

35. ახტალა. გეგმა.

დაპირის შესაქმნელად. ახლა ამის გარკვევა ძნელია, მაგრამ არ არის გამორიცხული, რომ თვით ტაძრის საძირკველიც ნაწილობრივ სუბსტრუქციაზე იდგეს.

ტაძრის გეგმა გარედან სწორკუთხაა, შიგნით კი საკმაოდ რთული. შესასვლელებია დასავლეთიდან, სამხრეთიდან და ჩრდილოეთიდან. პირველი მათგანი დასავლეთის კედლის ცენტრშია მოთავსებული, ხოლო ორი დანარჩენი — გვერდითი ნაგებობის არეებში. კარები შიგნიდან ტიმპანებით მთავრდება.

ტაძრის ცენტრალური ნაწილი მოკავებული აქვს გუმბათქვეშა სივრცეს, რომელიც ჭვრის გეგმაზეა აღმოცენებული. ჭვრის აღმოსავლეთის მხარე აფსიდით მთავრდება, ხოლო დანარჩენი მკლავები სწორკუთხაა. ამათგან გვერდითები მოკლე და ტოლია, ხოლო დასავლეთისა მათ ორჯერ აღემატება. აღმოსავლეთის მხარე ღრმაა, მაგრამ არც ისე, რადგან ბემაა მოკლე (სურ. 35). გუმბათი დასავლეთით ორ პილონს ეყრდნობა, ხოლო აღმოსავლეთით — საკურთხეველის კუთხეებს. პილონებს ოქტოგონური გეგმა აქვთ. ჩრდილოეთის პილონი მალა უმწოდაა რესტავირებული. პილონის ფორმა ნაწილობრივ მეორდება აღმოსავლეთით საკურთხეველის კუთხეებთან, ორივე მხარე მარტივი პროფილის კაპიტლებით მთავრდება, ხოლო პილონების ბაზისები საკმაოდ რთული მოხაზულობისაა.

გუმბათქვეშა კვადრატიდან გუმბათზე გადასვლა, ჩვეულებრივ, აფრებით ხდება.

საყრდენებად გამოყენებული გუმბათქვეშა თალები ოდნავ მოისროა. თალებს ზემოდან ლილვები უჯლის. ეს ლილვები გუმბათქვეშა სარტყლის ქვედა ლილვებთანაა გადანასკვეული. გუმბათიდან ამ სარტყლის მეტი არაფერია დარჩენილი. ნანგრევებიდან კი დიდი ზომის ფრაგმენტები ტაძრის შიგნითაც ბევრია და გარეთაც, ეზოში. გუმბათის ძირი ამჟამად გადაკვეთილივითაა. ცხადია, ასე ზუსტად პორიზონტალურად იგი არ დაინგროდა. ალბათ, XIX საუკუნეში თუნუქის დროებითი გუმბათის დადგმის დროს, ნანგრევის უსწორმასწორო ხაზი გაასწორეს.

გუმბათქვეშა სივრცის შემქმნელი ჭვრის მკლავები მოისრო კამარებითაა გადახურული. მკლავების განაპირა სიბრტყეებს თალებით შეკრული ნახევარპილასტრები შემოფარგლავს. ამასთანავე, დასავლეთის გრძელი ნაგის კამარა დაყრდნობილია დაკიდულ პილასტრებზე გადაყვანილ ორ თაღზე. ამ დასავლეთის მკლავს გვერდით ნაგებთან აკავშირებს განიერი, დამჭდარი პროპორციის, წრიული მოხაზულობის თაღები, თვით გვერდითი ნაგებიც კოლინდრული კამარებითაა გადახურული.

ტაძრის შიდა სივრცის განათება საკმაოდ დიდი სარკმლებით ხდება. აფსიდში სამი სარკმელია, ხოლო დანარ-

ჩენ მკლავებში ორ-ორი. ამას ემატებოდა გუმბათის სარკმლებიც.

საკურთხეველის გვერდითი კომპარტიმენტები ორ-ორ-სართულიანია, ქვემოთ სადიაკვნე და სამკვეთლოა, ზემოთ კი — საიდუმლო ოთახები. სადიაკვნეს კარი მხოლოდ დარბაზიდან აქვს, ხოლო სამკვეთლოს — დარბაზიდან და საკურთხეველიდან. დარბაზიდან შესასვლელები განსხვავებულია. სადიაკვნეში ჩვეულებრივია, არქიტრაული გადახურვით, ხოლო სამკვეთლოში მაღალი და განიერი თალია გაჭრილი.

სამკვეთლო აფსიდით მთავრდება და პილასტრითაა გამოყოფილი. ეს და დასავლეთის პილასტრები კაპიტულებით მთავრდება. აფსიდის მარცხენა კუთხეში მილის ფორმის მოზრდილი გვირაბი ზემოთკენ მიემართება. გვირაბის გვერდებზე შევრილი ქვებია დატანებული. ამ საფეხურებით შეიძლება მოხვედრა კონქზე და სივრცესა და ჩრდილოეთის საიდუმლო ოთახშიც. გვირაბი თავისთავად ორიგინალურია და კარგადაცაა გაკეთებული, მაგრამ ჯობდა კონსტრუქცია ისე გადაეწყვიტათ, რომ შიგ კიბე მოთავსებულიყო. ასე უფრო მოხერხებული იქნებოდა. სადიაკვნე სამი სარკმლით ნათდება: ერთი, ჩვეულებრივ, აფსიდის ცენტრშია, მეორე მის მარცხნივ და ნიშიში გადის, მესამე კი — სამხრეთის კედელში; პირველი ორი მაღალია, მესამე — წრიული.

სამკვეთლოც თითქმის ანალოგიურადაა გადაწყვეტილი. მხოლოდ აქ არ არის სამალავში ასასვლელი. ორივე სათაესი კამაროვანი გადახურვითაა.

საიდუმლო ოთახების განათება სამ-სამი სარკმლით ხდება. თითო მათგანი მოთავსებულია ნიშებში, ხოლო თითოც — გარე კედლებში.

ტაძრის შიდა კედლები ნაგებია სანახევროდ დამუშავებული ქვით, მაგრამ არის ადგილები, სადაც თლილი კვადრებია ნახმარი (ტაბ. XLII), კამარები კი ყველგან აგურისაა. კედლების ასეთი წყობა, ცხადია, ფრესკისთვის იყო განკუთვნილი, ბრწყინვალე მხატვრობის ფრაგმენტები ახლაცაა დარჩენილი.

ტაძრის გარე სახე თავდაპირველად მარტივი და ლაკონური ყოფილა. ოთხივე ფასადი შედგებოდა მხოლოდ თითო სიბრტყისაგან, რომელთა ზედაპირზეც განლაგებულია დეკორი. ხოლო შემდეგ ეტაჟზე, როდესაც გაუჩნდა დასავლეთით ჭერ ეგვიპტური და შემდეგ კარიბჭე, ცხადია, მკვეთრად შეიცვალა ხუროთმოძღვრის პირველი ჩანაფიქრი.

ოსტატის მიერ შექმნილ ტაძრის ფასადებს, დროთა განმავლობაში, ცვლილება თითქმის არ განუცდია. შენობის მონუმენტი აღმართულია ღონიერი ხაზების მქონე ცოკოლზე და მთავრდება შესამჩნევად შევრილი კარნიზით.

ავტორს ფასადებიდან, აღმოსავლეთისა აქვს გამოყოფილი (ტაბ. XLVIII). ფრონტონით დამთავრებული ფასადის სიბრტყეში ჩაკეთილია ორი ნიში. მორთულობის მთავარი ელემენტები დაკავშირებულია ღერძთან და ამ ნიშებთან: ფასადის დომინანტს ჭვარი წარმოადგენს. იგი განრთხმულია კედლის ზედა ნაწილზე და კვარცხლბეკად სარკმელი და რომბები აქვს გამოყენებული. ნიშების წიბოები ლილვოვანი პილასტრებითაა დამუშავებული და თაღებზე კუწუბებია ჩარიგებული. ნიშების შიგ-

ნით სამ-სამი სარკმელია, რომელთაგან მხოლოდ აფსიდის სარკმლებია დეკორირებული. ფასადის განაპირა სიბრტყეები ვერტიკალებზე ორ-ორი სარკმლითაა დამუშავებული. თითო მრგვალი სარკმელი (მოჩუქურთმებული არშიით) მდებარეობს ჭვრის გვერდებზე (ეს სარკმლები ანათებს სახურავქვეშა სივრცეს).

მოპირდაპირე დასავლეთის ფასადი, გვიანი დანამატებით, რთული ორგანიზმია. ფასადის ამ სიბრტყეზე ისევ ჭვარია დომინანტად. იგი ცენტრშია ორ სარკმელს შუა აღმართული. სარკმლები არშიებითა და ლილვოვანი პილასტრებითაა მორთული. თითო სარკმელი გვერდებზეცაა. ისინი განაპირა ნაგებს ანათებენ.

ტაძრის ქვედა ნაწილს აშვეენებს მდიდრულად მორთული პორტალი. კარს ჭერ სწორკუთხა პროფილირებული ჩარჩო შემოუყვება, შემდეგ კი მრავალსაფეხურიანი დეკორატიული ელემენტებია.

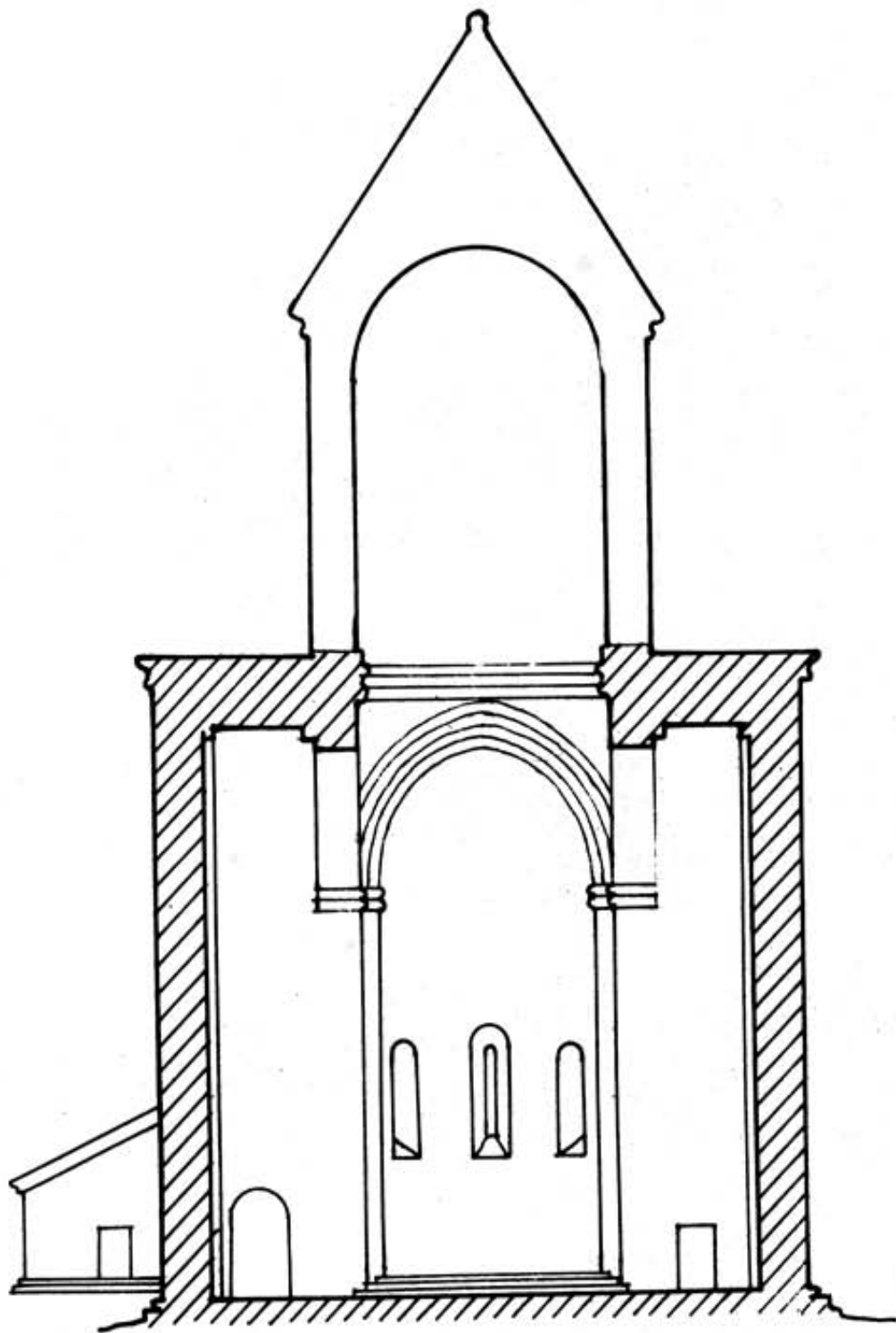
სამხრეთის ფასადი საკმაოდ სადღესასწაულო იერს ატარებს (ტაბ. XLIX). უპირველეს ყოვლისა, აქ უურადლებას იპყრობს პორტალი. სწორკუთხა შესასვლელი ამავე მოხაზულობის არშიითაა შემოსაზღვრული, რომელსაც მოსდევს შეისრული ფორმის თაღოვანი კომპოზიცია. ეს რთული მონაკვეთი შედგენილია ლილვოვანი პილასტრებისა და ჩუქურთმოვანი არშიისაგან.

დეკორატიულ ელემენტთა მეორე დიდი ჯგუფი ფასადის შემადგენელ ნაწილზეა. იგი შედგება ორი სარკმლისა და მათ შუა მოთავსებული ჭვრისაგან. სარკმლები ერთნაირადაა გადაწყვეტილი. მათ განიერი არშია და ლილვოვანი პილასტრები შემოფარგლავს. სარკმლებს შორის აღმართული ჭვარი საკმაოდ დიდი ზომისაა. ჭვარსა და სარკმლებს შორის შესამჩნევი ინტერვალაა დატოვებული. თვით ჭვარი კი მრავალგვერდა კვარცხლბეკზეა აღმართული და შედგება ლილვებით შემოფარგლული ჩუქურთმიანი არშიისაგან.

ფასადის მარჯვენა მონაკვეთზე კიდევ ორი მცირე დეკორატიული ელემენტია. ესენია ერთმანეთის ზემოთ განლაგებული წრიული სარკმლები. ქვედა სარკმელი, რომელიც სადიაკვნეს ანათებს, შემოფარგლულია ლილვებში ჩასმული არშიით. გარე ლილვი ჭვარედინ მარყუჟს აკეთებს. იგივე კომპოზიცია მეორდება ზემოთ, საიდუმლო ოთახის სარკმელზე, მხოლოდ გაცილებით რთულია. მას მარყუჟებს შორის დამატებითი ელემენტები ახლავს.

მოპირდაპირე ჩრდილოეთის ფასადი ზოგად ხაზებში სამხრეთისას ჰგავს, რომლის მარჯვენა მონაკვეთს პორტალი აშვეენებს. სწორკუთხა კარს რთულ პროფილით ჩუქურთმიანი არშიები და ლილვები უვლის. ამ მორთულობის შიდა ხაზი ისრული ფორმის თაღოვანია, გარე ხაზი კი — სწორკუთხა (LII — 2).

ფასადის აწეული ნაწილის მორთულობა ჭვრისა და სარკმლების ირგვლივია განლაგებული (ტაბ. LI). ჭვარს თავისი ზომებით მთავარი ადგილი უჭირავს ფასადის მორთულობაში. მისი განიერი ჩუქურთმოვანი არშია ლილვებითაა შემოფარგლული. ხოლო ჭვრისაგან დაცილებით მდებარე სარკმლები თაღებისა და პილასტრების ღონიერ ხაზებშია მოთავსებული. უშუალოდ სარკმლების მომიჯნავე ზედაპირს კი შემოუყვება ორნამენტოვანი არშიები.

0 1 2 3 4 5 სანტიმეტრი

35 ა. აბტალა, განაკვეთი, აღმოსავლეთით (სქემა).

ფასადის მარცხენა მონაკვეთებზე მდებარეობს ორი წრიული სარკმელი მოჩუქურთმებული საპირეებით. ისინი ერთმანეთის ზემოთაა განლაგებული და სამკვეთლოსა და საიდუმლო ოთახებს ანათებს.

ფასადების აღწერიდან, ჩვეულებრივ, გუმბათზე უნდა გადავიდეთ, მაგრამ აქ გუმბათი არ არის. დარჩენილია მხოლოდ გუმბათქვეშა შვერილები, რომლის ოთხივე კუთხე დამუშავებულია ერთნაირად. წიბოები რთულ ბა-

ზისებზე დაყრდნობილი ლილვებითაა მორთული, რომლებიდანაც თითო შიდა ლილვი ვერტიკალურად აღის და დიდ წრეს შემოხაზავს. ამ შვერილებს ჩუქურთმიანი კარნიში ამთავრებს.

თვით გუმბათის ნანგრევებში არსებული ფრაგმენტებით ძნელია მსჯელობა. მათ ჩვენ ნაწილობრივ განვიხილავთ ტაძრის მორთულობასთან ერთად¹⁶.

არქიტექტურულ-მხატვრული ანალიზი

ახტალის ტაძარი მიეკუთვნება XII — XIII სს. მიჯნაზე შექმნილ ცენტრალურ-გუმბათოვან ძეგლთა ჯგუფს. წინა საუკუნეების ამ სახის ძეგლებთან შედარებით, ეს ჯგუფი უკეთაა მოღწეული, რომელთაგან ახტალის ნაგებობა ყველაზე დიდია, მაგრამ უგუმბათოდაა დარჩენილი. ძეგლის სხვა ნაწილები კარგადაა შენახული. ამ საქმეში მცირე როლი როდი მიუძღვის ქვის ჯიშს. მაგალითად, ბეთანიასა და წულრულამენზე, კედლების დაზიანების ერთ-ერთი მიზეზი ქვის რბილი ჯიშია, ვერ გაუძლია ატმოსფერული მოვლენებისათვის და გამოფიტულა. ახტალაში კი გამოყენებულია ისეთი მაგარი ჯიშის უფორგო ქვა, რომ მისთვის დროსა თუ ატმოსფერულ ნალექებს ვერაფერი დაუკლია და დღესაც ახალი გამოჭირილივით გამოიყურება.

ტაძარი უგუმბათოა, მაგრამ ახტალაში კომპენსაცია ხდება ნაგებობის სიდიდით. არაჩვეულებრივად შთაბეჭდავია გუმბათის ნანგრევები. დიდი ზომის ჩუქურთმიანი ქვები გუმბათის მასშტაბსა და არქიტექტურის მაღალ ოსტატობაზე მიუთითებს (სამწუხაროდ, ქვების ნაწილია ტაძარში, დანარჩენი ეზოში ყრია, ზოგი მიწაში დამარხულა და ზოგიც გაღვანდა გამოყენებული). ახტალის ტაძრის ირგვლივ ამჟამად უამრავი სხვადასხვა სახის ნაგებობა დგას, რაც ტაძარს ხედს უკარგავს, მაგრამ მისი სიდიადე ზოგიერთი მხრიდან მაინც შეიმჩნევა. იგივე ითქმის ინტერიერზედაც, რომლებსაც არაჩვეულებრივი სიხალვათი ახასიათებს (ტაბ. XLVII). შიდა პროპორციები ისეთი სრულყოფილია, რომ ყველა წერტილიდან გრანდიოზული სანახაობა იშლება. ახლა, მიუხედავად იმისა, რომ გუმბათი აღარ არის და კედლები სანახევროდ ჩამოძარცვულია, შთაბეჭდილება მაინც დიდია. ადვილი წარმოსადგენია, რა იქნებოდა თავდაპირველად, ფრესკული მხატვრობით ამეტყველებული.

ეკლესიის დასავლეთის მონაკვეთში სამი კარია გაწყობილი. ერთი მათგანი დასავლეთის კედლის ცენტრშია, თითო კი — გვერდით კედლებში. შესასვლელების ასეთი გადაწყვეტა მხოლოდ განსაკუთრებული ეპოქის თავისებურებაა.

აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ ცენტრალურ-გუმბათოვანი ტაძრებისათვის დამახასიათებელია შესასვლელების მოწყობა სამხრეთითა და დასავლეთით. ერთი შესასვლელი მხოლოდ ფიტარეთის ტაძარშია, ხოლო ახტალის მსგავსად, სამი შესასვლელი გვხვდება სამთავისში, გელათში, თილვაში, ყინწვისში, თბილისის მეტეხში, ჰუჯაბში, საფარასა და ცაისში.

ტაძარში დასავლეთიდან შესასვლელს თუ შუაზე ათავსებდნენ, გვერდის ხაზებიდან შესასვლელისათვის ადგილის მოძებნა სტილისტურ გადაწყვეტასთან იყო დაკავშირებული. ამ ტიპის ეკლესიების შიდა სივრცე რთული ფორმებითაა მიღებული, ამიტომ მისი ათვისება ერთბაშად ძნელია. ცხადია, არის ისეთი ადგილები, საიდანაც მეტის ათვისება შეიძლება და ისეთიც, საიდანაც მცირე მონაკვეთი მოჩანს. ტაძრის გვერდის მხრიდან შესული მხოლოდ სივრცის ნაწილებს ხედავს, ხოლო ცენტრისკენ გაღანაცვლების შემდეგ, ზედაა ხუროთმოძღვრის ჩანაფიქრს. თანაც ნელ-ნელა ტრიალით უნდა აღიქვას მთლიანად ინტერიერის თავისებურება. ცხადია, ოსტატს შეეძლო თავი აერიდებინა ასეთი რთული გზისათვის და კარი გაეკეთებინა ცენტრალურ მონაკვეთში, გვერდითი მკლავების არეში, მაგრამ მას, როგორც ბაროკალურად განწყობილ ადამიანს, რთული გზა უფრო აწყობდა.

ტაძრის ძირითად სივრცეს ქმნის ჯვრის ის ოთხი მკლავი, რომლებიც ურთიერთგადამკვეთ ღერძებზეა განლაგებული. ამ მკლავებიდან გრძივი შესამჩნევად სჭარბობს განივი. მკლავებიდან მხოლოდ აღმოსავლეთისა მთავრდება აფსიდით, დანარჩენები სწორკუთხაა. სწორედ ამ მკლავების გადაკვეთაზეა გუმბათი აღმართული. მისთვის დასავლეთის საყრდენები თავისუფლად მდგომ პილონებს წარმოადგენენ. ხოლო აღმოსავლეთით საკურთხეველის კუთხეებია გამოყენებული. გუმბათქვეშა კვადროვან წრეზე გადასვლა, ჩვეულებრივ, აფრული წესით ხდება. აფრებსა და გუმბათქვეშა თალებს საფეხურები შემოუყვება, რომელთაგან ზედა ლილვია და იგი გუმბათქვეშა სარტყელთან, ცენტრში, ნასკვს აკეთებს. ასეთი მხატვრული ხერხი იმავე პერიოდის სხვა ძეგლებზეც გვხვდება (ქვათახევი, ფიტარეთი).

ახტალაში მოისრო გუმბათქვეშა თალები არაა ისეთი გამოკვეთილი, როგორც ზოგიერთ ძეგლში გვხვდება, მაგრამ ოსტატის მიდრეკილება მაინც ცხადია. უნდა აღვნიშნოთ რომ ამ ეპოქისათვის ეს ფორმა დამახასიათებელი.

XI საუკუნის ძეგლებისათვის, თუ ნახევარწრიული ფორმა დამახასიათებელი, XII — XIII სს. მიჯნაზე მხოლოდ ეს ფორმა გვხვდება (ბეთანია, ქვათახევი, ყინწვისი, ტიმოთესუბანი, ფიტარეთი, წულრულამენი).

გუმბათის საყრდენი დასავლეთით ოქტოგონური ფორმისაა. იგივე პროფილი აქვს პილასტრებს დასავლეთით, ხოლო აღმოსავლეთით საკურთხეველის კუთხე მსგავს ფორმას შიგნით იმეორებს, დარბაზის მხარეს კი სწორი ზედაპირია. ცენტრალურ — გუმბათოვანი ძეგლებისათვის.

საერთოდ, დამახასიათებელია პილონის ოქტოგონური ფორმა. უფრო ხშირად მას ახტალის ოსტატის თანამედროვენი მიმართავენ. რაც შეეხება აღმოსავლეთისა და დასავლეთის მოპირდაპირე მხარეებს, აქ ერთგვარობა იშვიათად გვხვდება.

ინტერიერის აღქმისას საკმაოდ დიდ როლს თამაშობს საკურთხეველის მხარის გადაწყვეტა. ახტალაში, აღმოსავლეთის მონაკვეთში, დაპირისპირებულია საკურთხეველი და გვერდითი სიბრტყეები. საკურთხეველი, შემდგარი აფსიდისა და ბემისაგან, მაღალი, განიერი და ღრმაა, მაშინ, როდესაც გვერდითი ნაწილები სიბრტყეებია და მცირედაა დანაწევრებული. ასეთი კონტრასტი საკმაოდ კარგ შთაბეჭდილებას ტოვებს. შემსვლელის ყურადღება არ იფანტებოდა და იგი მთლიანად საკურთხეველისაკენ იყო მიპყრობილი. ამ შემთხვევაში განათებაც დიდ როლს თამაშობდა. აღმოსავლეთის მხარეს აფსიდში მდებარე სამი სარკმელი უხვად იძლეოდა სინათლეს და შემსვლელის მზერას იზიდავდა.

აღსანიშნავია, რომ ახტალის ინტერიერი კარგად განათებული იქნებოდა, რადგან ახლანდელს დაემატებოდა გუმბათის სარკმლებიდან შემოსული შუქი. ტაძრის ქვედა კორპუსი განათებას ძირითადად იღებს ჭრის მკლავებში განლაგებული სარკმლებიდან. ამას თავდაპირველად ემატებოდა გვერდითი, დასავლეთის კედლებში მდებარე პატარა სარკმლები, რომლებიც შემდეგ მინამშენებმა თითქმის დაფარეს. ჭრის მკლავებში სარკმლები ორი სახითაა წარმოდგენილი, გადაწყვეტის ერთი სახე აფსიდშია, ხოლო დანარჩენ სამ მკლავში მეორე სახეა. აფსიდში ერთ ხაზზე სამი სარკმლის განლაგება, ორიოდე გამოჩაყლის გარდა, ჩვეულებრივია XI — XIII საუკუნეების ცენტრალურ-გუმბათოვან ძეგლებში. ახტალის დანარჩენ სამ მკლავში წყვილად მდგარი სარკმლებია განლაგებული. ამ სარკმლების პროპორციები კარგადაა შეხამებული ტაძრის დანარჩენ ნაწილებთან. ამავე დროს, ამ სარკმლების ზერელების ზომები შეფარდებულია სინათლის საჭირო რაოდენობასთან. რაც შეეხება სამივე მკლავში ერთნაირად ორ-ორი სარკმლის მოთავსებას, ამ ტიპის ძეგლებისათვის დამახასიათებელი არ არის. სხვაგან ასეთი შემთხვევა მხოლოდ სამთავროში გვხვდება, მაგრამ იქ პროპორციები და სარკმლების ერთმანეთისაგან დაცილება სხვანაირია.

ინტერიერის მორთულობის დეტალებიდან აღსანიშნავია აგრეთვე იმპოსტებისა და ბაზების მორთვა ახტალაში. ამ ჭრის სხვა ძეგლების მსგავსად, თლილი ქვითაა გამოყოფილი მხოლოდ ზოგიერთი კონსტრუქციული ადგილი. აქედან გამომდინარე, არქიტექტურულად დამუშავებულია კაპიტლები, იმპოსტები და ბაზისები. ამათგან მრავალსაფეხურიანობით გამოირჩევა მხოლოდ გუმბათ-ქვეშა პილონების ბაზისები, დანარჩენი კი ჩვეულებრივია ამ ჭრის ძეგლებში.

ახტალის ტაძრის გარეთა მასების დათვალიერებისას ორნაირი შთაბეჭდილება გრჩებათ, რადგან აღმოსავლეთისა და დასავლეთის მხარეები მკვეთრად განირჩევა ერთმანეთისაგან. აღმოსავლეთის მხარე სადაა და დიდებული, დასავლეთისა კი გადატვირთულია მინამშენებით. ამით იმის თქმა გვინდა, რომ ტაძრის ავტორის ჩანაფიქრი სისა-

დავით გამოირჩეოდა. რაც ამკარად დაირღვა ეგვიპტისა და კარიბჭის მინამშენებით (სურ. 36).

ტაძრის ფასადების დეტალურ განხილვამდე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ცენტრალურ-გუმბათოვანი ძეგლების იმ ჭრეში, რომელიც წარმოქმნილია XII ს. ბოლოსა და XIII ს. პირველ მეოთხედში ახტალას ერთ-ერთი უკანასკნელი ადგილი უჭირავს. ამ ჭრის ქვით ნაგები ოთხი ძეგლი შიგნით კიდევ ორ-ორად ჭრულდება. პირველი ქვეჯგუფი — ბეთანია და ქვათახევი, თამარის მეფობის აღმავლობის პერიოდისაა, ხოლო მეორე — წულრულაშენი და ფიტარეთი, ლაშა-გიორგის მეფობის ხანას ემთხვევა, ახტალა, შემოქმედებით, ამ ორის მომდევნო ეტაპზე დგას.

ტაძრის ოთხივე მხარის მასების გადაწყვეტა, ფასადების მოხაზულობა, ტიპურია ამ ეპოქის ცენტრალურ-გუმბათოვანი ძეგლებისათვის. ასევე დიდი მსგავსებაა მორთულობის გადაწყვეტის პრინციპებში, მაგრამ განსხვავებაც შესამჩნევია პროპორციებსა და დეტალებში.

ამ ეპოქის ძეგლებისათვის დამახასიათებელი ფასადების სიშიშველე ახტალაში უფო შესამჩნევია, ვიდრე სხვა მის თანამედროვე ძეგლებზე. ეს, ერთი მხრივ, ეკლესიის სიდიდის შედეგია, ხოლო მეორე მხრივ — სტილისა; ოსტატს არ სურდა კედლების გადატვირთვა. მას სურდა სიბრტყის გამოჩენა, მისთვის თავისუფლების მიცემა. იგი ზომებით შესამჩნევად სჭარბობს სხვა მისი ჭრის ძეგლებს. მორთულობის ელემენტები კი თითქმის იგივე რჩება, რაც სხვებზეა, მაგრამ თვალში გეცემათ მათ შორის ურთიერთშეფარდება.

ახტალის ტაძრის ფასადებისათვის თვალის გადავლევაც საკმარისია, რომ დავინახოთ ავტორის მიდრეკილება მოუსვენრობისადმი. აქ ყველაფერი მოძრაობაშია. ტაძრის გვერდითი ფასადები ისეა გადაწყვეტილი, რომ პროექტის შემდგენელს წონასწორობაზე არც უფიქრია. მას მორთულობის ერთი დიდი ლაქა მაღლა (შუაზე) აქვს, მეორე ლაქა კი — გვერდზე (პორტალის სახით). განსხვავებული ფორმის ეს მორთულობები ერთმანეთს კი არ ავსებენ და აწონასწორებენ, არამედ სრულიად სხვადასხვა ელემენტებია და დამბულობას ალვივებენ.

სხვა სურათი გვაქვს მოკლე ფასადებზე. ტაძრის დასავლეთისა და აღმოსავლეთის ფასადები ცენტრალური ღერძების მიმართ სიმეტრიულადაა გადაწყვეტილი, მაგრამ ეს სულაც არ ნიშნავს, რომ შშივილი მდგომარეობა იქმნება. ამ სიმეტრიაში საოცარი დინამიკურობაა. მორთულობის ძარღვი ცენტრზეა მოთავსებული, დანარჩენი კი მის ირგვლივაა გაფანტული და თითქოს ტონის მიმცემია. აღსანიშნავია თვით სარკმლების მრავალფეროვნება: თითოეული მათგანი სხვადასხვა რეგისტრზეა მორთული.

ფასადის ცენტრალური მონაკვეთი, ჩვეულებრივად, მაღლაა და გვერდითი ქანობებთან შესანიშნავადაა დაცილებული. ასეთ შემთხვევაში, როდესაც არსებობს ინტერვალი, შექმნილია საფეხური, თვალი ისვენებს და მზერა ნელა გადადის სხვა ელემენტებზე. ახტალაში კი კარნიზები თითქმის ებმის ერთმანეთს და თვალი ითვისებს ერთ წაწვეტებულ ხაზს; ამ ზესწრაფვას ძალას მატებს ცოკოლიდან აშვერილი ჭვრიანი კომპოზიცია.

ქართული გუმბათოვანი ტაძრების ფასადები თაღებს ფაქტობრივად XII ს. 70-იან წლებში გამოეთხოვა (იკორთა), მაგრამ რეპლიკები დარჩა. ასეთი რეპლიკაა ახტალაში

აღმოსავლეთის ფასადის ნიშები. ეს მაღალი და განიერი ნიშები შემოფარგლულია შეწყვილებული ლილვებით. თაღედი ფასადებზე ყოველთვის დეკორატიული იყო. თაღედის დეკორატიულობას ახტალის ავტორი აძლიერებს, ხოლო წყვილი ლილვები მან შუაზე თოკივით გადაგრისა და, რადგან წიბოებს ორივე მხრიდან ორ-ორი ლილვი აუყვება, ეს ლილვებიც ერთმანეთს გადააწნა.

ახტალის ნიშების მორთვაში ავტორი ორიგინალობას არა მარტო ლილვების გადახლართვაში იჩენს, არამედ ბოლოების ორ-ორი წყვილი ლილვის შექმნაშიც (ტაბ. XLVIII). ამ ელემენტს მიმდევარი არ გასჩენია, რადგან ამით ლილვების პილასტრობა იკარგებოდა.

ნიშების თაღოვანი მონაკვეთი კუწუბითაა დამუშავებული. თალი საკმაოდ განიერია, მაგრამ შეიდი კუწუბი ბევრია, და დაწვრილმანებულად გამოიყურება. ეს საკითხი სხვანაირადაა გადაწყვეტილი მის თანადროულ თუ ადრეულ ძეგლებზე.

ჯერ კიდევ XI ს. დასაწყისში სამთავნელმა ოსტატმა კუწუბები მშვენივრად გამოიყენა, როგორც მიმზიდველი დეკორატიული ელემენტი. მან განიერ ნიშაზე ოთხი ძლიერი თაღოვანი შვერილი შექმნა. ეს რაოდენობა იმდენად შეესატყვისებოდა თაღის პროპორციას, რომ მომდევნო ოსტატებს ორასი წლის განმავლობაში არ უცდიათ გადახვევა (იკორთა, ქვათახევი, ფიტარეთი). ახტალის ოსტატმა გადაუხვია და წააგო კიდევაც. ამ ფასადზე კუწუბები არ არის ისეთი ძლიერი მორთულობის ელემენტი, როგორსაც სხვა ძეგლებზე ვხვდებით. აღსანიშნავია ის გარემოებაც რომ კარგ მაგალითს არ ღალატობს სულ სხვა ტიპის, მაგრამ ქრონოლოგიურად ახლო მდგომი ძეგლები დმანისი¹⁷ და გუდარები¹⁸ (პირველი მათგანი კარიბჭეა, მეორე კი — დარბაზოვანი ეკლესია). სამთავისის ოსტატის გადაწყვეტას, ახტალის მსგავსად, კოჭრის კაბენის ოსტატმაც უღალატა, მაგრამ აქ გადახვევა მცირეა, რადგან ოთხის მაგიერ ხუთია. მიუხედავად ასეთი მცირე გადახვევისა, შთაბეჭდილება მაინც ისეთი ძლიერი არ არის, როგორცაა ოთხი კუწუბის შემთხვევაში.

ახტალის აღმოსავლეთის ფასადზე მორთულობა ძირითადად სამ ღერძზეა განლაგებული. პირველი ღერძი ცენტრზე მდებარეობს, მეორე ნიშებზე გადის, ხოლო მესამე განაპირებზეა მოქცეული. ამაში დომინირებულია ცენტრალური ღერძი. იგი კვარცხლბეგზე აღმართული დიდი ჯვარია და მოკავებული აქვს ფრონტონის მიდამოები, ხოლო ქვემოთ, ნიშების ღონეზე, იწყება კვარცხლბეგი. ჯვრის შემქმნელი ლილვები იქვე კაბის ირგვლივ, წრეს ქმნის, მიემართება ქვემოთ და სარკმელს განივად შემოწერს. შემდეგ ისევ შეწყვილებული ლილვები ძირს ეშვება, გვერდებზე გვერის რომბებს და, ბოლოს, მოჩუქურთმებულ კვადრატს ეყრდნობა (ტაბ. XLVIII). სწორედ ეს კვადრატი (სამაჭურებიანი ბურთულებით) მთელი კომპოზიციის კვარცხლბეგია.

ზემოაღწერილი კომპოზიცია გუმბათოვან ტაძრებზე აღმოსავლეთის ფასადების მთავარი დეკორატიული ელემენტია. ამ მოტივს დასაბამი მისცა სამთავისის ხუროთმოძღვარმა XI ს. 30-იან წლებში და მას სხვადასხვა ვარიაციით იმეორებენ XVII ს. ჩათვლით (ანანური). მაგრამ ინტენსიურად გავრცელების პერიოდი იყო XI — XIII სს. (იკორთა, ქვათახევი, კოჭრის კაბენი და თვით ახტალა).

ამ ჯგუფიდან ახტალის ნიშუში მკვეთრად განსხვავდება ჯვრისა და ქვედა ნაწილის შეფარდებით. აქ ჯვრის როლი მეტადაა გაზარდილი. იგი მართლაც რომ დომინირებს ამ ფასადზე, მაგრამ მის ხარჯზე ქვედა ნაწილის დადაბლებამ გამოიწვია არასახარბიელო შეფარდება. საერთოდ, ახტალის ავტორი გატაცებული ყოფილა ჯვრის გამოსახვით და იგი ოთხივე ფასადს დიდი ჯვრით რთავს.

ახტალის აღმოსავლეთის ფასადის მორთულობიდან აღსანიშნავია განაპირა სარკმლები. ნიშების გვერდებზე განლაგებული ორ-ორი სარკმელი ერთმანეთისაგან განსხვავებულადაა გაფორმებული. სარკმლები თუ ვერტიკალზე განსხვავდება, იგივე არ ითქმის ჰორიზონტალებზე. ისინი ერთმანეთის მსგავსია რიგების მიხედვით. ქვედა და ზედა რიგის სარკმლები ურთიერთს იმეორებენ. ქვედა რიგის სარკმლების მორთულობა პირდაპირ კედლის სიბრტყეშია ჩაჭრილი, ხოლო ზედა რიგის, ზემოთაა და რელიეფურია. ამ ქვედა რიგის სარკმლების შემქმნელს ნოვატორობის პრეტენზია აქვს და, თუ გადავხედავთ სხვა ფასადებსაც, ვნახავთ, რომ იგი ახლის მთქმელია.

აღმოსავლეთის ფასადის აღწერილი სარკმლები მცირე მასშტაბისაა და თვალში არ გეცემათ. მაგრამ იგივე არ ითქმის დასავლეთისა და ჩრდილოეთის პორტალებზე. ტაძართან ახლოს მდგომი ან შემსვლელი, უპირველეს ყოვლისა, პორტალებს ხედავს, მისი დეკორის ტყვეობაშია. ეს განსაკუთრებით ხაზგასმულია ახტალაში, რადგან იშვიათია ასეთი დიდი და მრავალფეროვნად მორთული პორტალები. ამ შემთხვევაში პორტალებს განვიხილავთ მხოლოდ მათი პროფილის გასარკვევად, რადგან ესენიც კედლის სიბრტყეში არიან ჩაჭრილნი. ფასადებზე კვეთის ეს მეთოდი ნამდვილად ახალია.

იგივე ხერხი სანახევროდ გამოყენებულია აღმოსავლეთის ნიშების აფსიდის სარკმლებზე. ამ სარკმლების რთული პროფილის მორთულობიდან მხოლოდ შეწყვილებული ლილვებია ზემოთ, დანარჩენი შიგ კედელშია ჩაჭრილი. მიუხედავად იმისა, რომ მორთულობის ორი მესამედი კედელშია ჩაკვეთილი, შეწყვილებული ლილვები ისეთი მაღალი რელიეფითაა შესრულებული, რომ აშკარად ჩაგრავს დანარჩენს.

ქართველი ოსტატი საუყუნეების განმავლობაში დეკორს, ჩვეულებრივად, კედლის ზედაპირზე ათავსებდა, მაგრამ იყო ცალკეული შემთხვევები, როდესაც დეკორი ჩაჭრილთა კეთდებოდა (1002 წ. აგებული ხცისი¹⁹, იშხანის ტაძრის ის ნაწილი, რომელიც XI ს. პირველ მესამედშია რესტავირებული²⁰ და სხვ.). XIII ს. ოციანი წლებიდან კედლის შიგნით პროფილის შექმნის ტენდენცია თავს იჩენს ახტალისა და კოჭრის კაბენში.

რელიეფის ჩალრმავეების, კედლის შიგნით ჩაძირვის ტენდენცია პოტენციური ძალის მქონე გამოდგა. იგი თანდათანობით მოწონებაში შედის, იყენებენ დიდ თუ პატარა ძეგლებზე და XIII ს. ბოლოდან უკვე შესამჩნევი ადგილი უჭირავს (საფარა²¹, დაბა²² და სხვ.).

ქვით შემოსილ ფასადებზე კედლის სიბრტყეში ჩაყვანილი მორთულობა ნაკლებად მიმზიდველია, ვიდრე რელიეფურად, ზემოთ მოთავსება. მორთულობისათვის რელიეფის სიმაღლეს საკმაოდ დიდი მნიშვნელობა აქვს. ეს გარემოება კარგად ესმოდათ ხუროთმოძღვრებს და ოსტატი მთავარს უფრო მაღალი რელიეფით ჰრჩობდა, ვიდრე

მეორე და მესამეხარისხოვანს. საკმარისია ფასადებისათვის ერთი თვალის შევლება, რომ გაირჩეს მთავარი მეორე-ხარისხოვნისაგან. ნიჭიერი ოსტატის ხელში მისი კონცეფცია ლოგიკურია და გამოსაცნობად ადვილი.

ახტალის მშენებელმა ნიშებში მდებარე სამი სარკმელი კონტრასტულად გადაწყვიტა. აფსიდისაკენ მდებარე სარკმლებს ოსტატმა დიდი ზომის მოჩარჩოება გაუკეთა. ხოლო მოპირდაპირე გვერდებზე მდებარე ორ-ორი სარკმელი მოურთავი დატოვა. ოსტატის განზრახვა გასაგებია. მან ხაზი გაუსვა საკუთხეველს. ასეთი გადაწყვეტა ფუნქციურად შეიძლება სწორი იყოს, მაგრამ მხატვრულად არ არის გამართლებული. ჯერ ერთი, ნიშის შიგნით ასეთი დიდი ზომის, მაღალი რელიეფის მქონე სარკმლის მოთავსება უმასშტაბოა და მან მეტად გადატვირთა ეიწრო ნიშის კედელი.

ახტალის ნიშების გადაწყვეტას თავის ჯგუფში ანალოგია არ მოეპოვება. ყველა მათგანის ნიშაში ერთი სარკმელია, რომელსაც შემოუყვება წვრილი ლილვით შემოფარგლული ფართო ორნამენტული არშია. ასეთი დეკორის მასშტაბი ყოველთვის ზომიერია.

ახტალის ნიშების მორთულობის ერთადერთი ანალოგია კოჭრის კაბენში მოიპოვება. მართალია, აქ სამივე სარკმელი მორთულია, მაგრამ აფსიდის სარკმლები ისე მძიმე ფორმებს არ ატარებს, როგორც ახტალაში. აქ ზომიერება ნაკლებადაა დარღვეული. ისე კი უნდა ითქვას, რომ წინა ეპოქების ოსტატთა მიდგომა გაცილებით უკეთეს შთაბეჭდილებას ტოვებს.

აღმოსავლეთის ფასადს მთლიანად აღმავალი კომპოზიცია აქვს და, თავის დროზე, როდესაც გუმბათით მთავრდებოდა, უკეთესი სანახავი იქნებოდა. ავტორს გაუთვალისწინებია ფასადის მოხაზულობა და კომპოზიციაც შესაფერისად გადაუწყვეტია. კედელზე დეკორის ელემენტები ისეა განლაგებული, რომ აღმა მიემართება და თავს იყრის ფრონტონზე, კეხს ქვემოთ. ჯვარსა და ნიშების მორთულობას შორის ოსტატმა შუა გზაზე მრგვალი სარკმლები ჩასვა. ეს „ხარისთვალა“ სარკმლები კარგადაა მიგნებული. გარდა იმისა, რომ ისინი ჯვარსა და ნიშებს შორის მანძილს ამცირებენ, თავისთავად კომპოზიციური მაკაემირებლებია. ანალოგიურ შემთხვევასთან გვაქვს საქმე კოჭრის კაბენში.

ახტალის ტაძრის ავტორს, აღმოსავლეთის გარდა, დანარჩენი სამი ფასადი ერთ პრინციპზე მოურთავს.

ცენტრალურ-გუმბათოვან ძეგლებში გვერდითი ფასადების მორთულობის ზოგადი მსგავსება ხშირად გვხვდება, მაგრამ დასავლეთისა კი ყოველთვის განსხვავებულ სახეს ატარებს. ახტალის ავტორმა ამ სამი ფასადის მოსართავად სამი ელემენტი აიღო. პირველია შეწყვილებული სარკმლები მათ შორის აღმართული დიდი ჯვრით, მეორე — პორტალი და მესამე — მრგვალი სარკმლები. ერთ ფასადზე ასეთი მორთულობა ნამდვილად კარგია, მეორეზე ასატანია, მესამეზე კი — მოსაწყენი.

დასავლეთის ფასადზე ტაძრის ავტორის ჩანაფიქრი დაფარული აქვს შემდეგი დროის მინაშენებს, რის გამოც დღევანდელ დამთვალიერებელს მთლიანად მისი ნახვა არ შეუძლია (სურ.36). შორიდან ჩანს ჯვარი და მის ირგვლივ მდებარე სარკმლები, ხოლო კარიბჭეში შესვლის შემ-

დეგ ნახავს მხოლოდ პორტალის ნაწილს. რაც შეეხება გვერდითი ნაგებობის მცირე სარკმლებს, მათი დიდი ნაწილი დაფარულია მინაშენების სახურავებით, ხოლო დანარჩენი მხარეები ეზოში მყოფისათვის თითქმის მიუწვდომელია.

ფასადების ზედა მონაკვეთების მოსართავად, ჯვრით შეწყვილებული სარკმლები პირველად გამოიყენეს XII-XIII სს. მიჯნაზე ბეთანიისა და ქვათახევის ხუროთმოძღვრებმა. პირველმა მათგანმა ეს კომპოზიცია მხოლოდ სამხრეთის ფასადზე გამოიყენა, ხოლო მეორემ — სამხრეთითა და დასავლეთით. ათიოდე წლის შემდეგ მას თითოჯერ მიმართეს ფიტარეთისა და წულრულაშენის ოსტატებმა. ყველაზე მეტად ეს კომპოზიცია ახტალის ოსტატს მოსწონებია, რადგან იგი სამჯერ გამოიყენა. მომდევნო თაობის ოსტატებიდან ამ ელემენტს მიმართავენ ქართლის მეტეხისა და ერთაწმინდის ავტორებიც, მაგრამ მათთან ადრეული მიმზიდველობა დაკარგულია.

ახტალის ავტორმა სამივე ფასადზე ერთი კომპოზიცია კი შექმნა, მაგრამ შიგ მცირე ნიუანსები ჩაურთო. ესაა ჯვრების საყრდენები. სამხრეთით მდებარე ჯვარს ოსტატი ექვსგვერდა საყრდენს უკეთებს, ჩრდილოეთით და დასავლეთით — სწორკუთხას. ამათში სამხრეთისა სხეებზე უკეთესი სანახავია (ტაბ. XLIX).

ახტალაში ჯვარი და სარკმლები ერთ კომპოზიციას ქმნიან, მაგრამ, თავისთავად, სამივე ელემენტი ცალკეა; ჯვარს სარკმლები საგრძნობლადაა დაცილებული, ასე შორი-შორს სხვაგან ამ ელემენტებს არა ვხვდებით. კერძოდ, ბეთანიაში სარკმლების მოჩარჩოება ჯვრის ღეროზეა მიდგმული. თანაც, იქვე, ღეროში, წვრილი სარკმლის როზეტიცაა ჩართული, რაც ახტალაში არსად არ არის გამოყენებული. ქვათახევის დასავლეთისა და სამხრეთის ფასადების კომპოზიციაც ბეთანიისას იმეორებს, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ აქ ღეროები უფრო წვრილია. ათიოდე წლის შემდეგ ფიტარეთში და წულრულაშენში სურათი იცვლება. ფიტარეთის სამხრეთის ფასადზე სარკმლების სალტეს ჯვარი ღეროს ქვემოთ ჩასვლით ნაწილობრივ თავს აღწევს. ღერო სცილდება სარკმლების დონეს და დამოუკიდებლად იკეთებს კვარცხლბეკს. წულრულაშენის ოსტატი ჯვრის გათავისუფლების მხრივ უფრო შორს მიდის. ახტალის ოსტატმა ამ მიმართულებით უფრო დიდი ნაბიჯი გადადგა: სარკმლები შესამჩნევად დასცილდა ჯვარს და ეს უკანასკნელი (საკუთარი კვარცხლბეკით) დამოუკიდებელი ელემენტი გახდა. ამგვარად, ახტალაში ჯვარი და სარკმლები ერთიან კომპოზიციას კი ქმნიან, მაგრამ ისე შეკრულ-შეტყუებულიც არ არიან, როგორც ზოგიერთ წინა ძეგლებზე.

ახტალის ფასადების მორთულობის მეორე თვალსაჩინო ელემენტია პორტალები. სამი მათგანიდან ორს სწორკუთხა მოხაზულობა აქვს, ერთს კი — თაღოვანი. სამივე პორტალი დიდი ზომისაა. მართალია, კარების ხერელობებიც დიდიან, მაგრამ მათი მორთულობა რამდენიმე რიგისგან შედგება და ისეთი შთაბეჭდილება რჩება, თითქოს ერთმანეთზეა დახვეებული. თავისთავად, შესასვლელების ხერელობების სიდიდეს ნაგებობასთან მათი შეფარდება განსაზღვრავს. ამიტომაც, რომ აქ ყველაფერი მასშტაბურად გამოიყურება.

პორტალებში აღსანიშნავია ისიც, რომ ჩრდილოეთისა

და დასავლეთისა ერთი მიდგომითაა გადაწყვეტილი, ხოლო სამხრეთისა (ტაბ. L) განსხვავებულია. სამივე პორტალში ჩანს შემოქმედის საკუთარი მიდგომა. მაგრამ ორიგინალობით დასავლეთისა და ჩრდილოეთისა გამოირჩევა. ამათში, უპირველეს ყოვლისა, აღსანიშნავია ის თავისებურება, რომ ჩრდილოეთისა და დასავლეთის კარების მორთულობა მთლიანად კედლის სიბრტყის შიგნითაა ჩაჭრილი, ხოლო მესამე მხოლოდ ნაწილობრივია ჩასმული. ამ თავისებურებაზე ჩვენ ადრე აღმოსავლეთის ნიშების სარკმლების განხილვის დროს ვისაუბრეთ. აქ კი უნდა შევხვთ ცოცხლის მოჩარჩოების საკითხს. ეს ფორმა პირველად ახტალის ოსტატმა გამოიყენა. საქმე ის გახლავთ, რომ პორტალის შემქმნელი ვერტიკალური ხაზების უმრავლესობა, ძირში, შიგნით, კარისკენ აკეთებს სწორკუთხა მოხვევას. ჩვეულებრივ, ბოლოების ასეთი მოხვევა გვხვდება ისეთ კომპოზიციებში, სადაც გარე მოჩარჩოება სწორკუთხაა. ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ეს ხერხი დამახასიათებელია სელჯუკური არქიტექტურისათვის, ხოლო სომხურ და ქართულ არქიტექტურაში მან მცირე გამოძახილი პოვა XIII-XIV საუკუნეებში²³. ეს აზრი ძირითადად სწორია, მაგრამ ქართველ ოსტატს ეგ შორით მონაბერი ისე მყარად აუთვისებია და სათავისო გაუხდია, რომ საწყისის პოვნა ძნელია. როდესაც გაწაფული თვალი ახტალის ამ ორ პორტალს უყურებს, მასში მხოლოდ ქართულს ხედავს და ხელს არ უშლის უცხოური შტრიხები თუ დეტალები. დაჯერებით შეიძლება ითქვას, რომ ამ პორტალების პირდაპირი ანალოგია არ მოიპოვება არც მეზობელ სომხეთსა და არც სელჯუკურ სამყაროში. საქართველოში კი მას მოეძებნება ანალოგიები მომდევნო პერიოდის ძეგლებში (ძირითადად იგულისხმება ბოლოების შიგნით „შეტეხვა“).

საერთოდ, ქართული პორტალებისათვის დამახასიათებელია სწორკუთხა კარის თავზე ნახევარწრიული მოხაზულობის მორთულობა ან ისევე სწორკუთხედის ირგვლივ თაღოვანი ჩარჩოების შემოყოლება. რაც შეეხება თაღისათვის სწორკუთხა მოჩარჩოების შემოყოლებას, იგი ადრეულ საუკუნეებში გვხვდება, მაგრამ დამახასიათებელი არ არის (ხედა თმოგვი²⁴, 1027-1072). XIV საუკუნეში კი გვხვდება მცირე ზომის ისეთ დარბაზულ გელესიაზე, როგორცაა 1333 წ. აგებული დაბა²⁵.

ახლა უშუალოდ ამ ორი პორტალის განხილვაზე თუ გადავალთ, ვნახავთ, რომ მათ, მსგავსებასთან ერთად, განსხვავებაც საკმაო აქვთ. თავიდანვე შეიძლება იმის აღნიშვნა, რომ ჩრდილოეთისას უფრო მეტყველი ფორმები აქვს, ვიდრე დასავლეთისას. ამაში მთავარია ჩრდილოეთის პორტალის ღრმა რელიეფითა და დიდი ფორმებით გადაწყვეტა. განსაკუთრებით თვალში გეცემათ ცენტრში დასმული მასიური კოპი. ორივე კარს გვერდებზე ორნამენტოვანი ოთხ-ოთხი არშია გასდევს, მაგრამ არშიებს სხვადასხვა ადგილი უკავია და კონკრეტულად თითოეულის სახეც განსხვავებულია. რაც შეეხება არშიებს შორის პროფილებს, ისინიც განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან. ტიშპანი კი დასავლეთით დაუმუშავებელია, ხოლო ჩრდილოეთით მრავალფეროვნადაა მორთული. აქვე ამ ორი პორტალის ორნამენტის რეპერტუარიდან უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ რამდენიმე მათგანი გავრცელებული არ არის.

სამხრეთის პორტალი სხვა ყაიდაზეა გამართული (ტაბ. L). ის ტრადიციული ქართულია, ისევე, როგორც ჩუქურთმითა მოტივებიც. აქ შეიძლება ორი ხუროთმოძღვარი იგრძნობოდეს: ერთი, რომელიც ქართულ ნიჟარაზე მყარად დგას, ხოლო მეორე, რომელმაც ქართული კარგად იცის, მაგრამ არაა გარედან მონაბერის ათვისების წინააღმდეგიც. რაც შეეხება ოსტატობას, ორივე მაღალხარისხოვანია. ამ ორიდან სამხრეთის პორტალი ტაძრის ავტორისაა, რომლის ხელიც ყველგან ჩანს. ტაძრის კედლის სიბრტყეზე დასმული პორტალის გარეთა მოჩარჩოება, ლილვებში ჩასმული არშია, მდიდრულ შთაბეჭდილებას ახდენს, შვენიერი სანახავია.

საერთოდ ცნობილია, რომ კუთხოვანი ფორმები უფრო ძნელად აღსაქმელია, ვიდრე მრგვალი, ამიტომაც ჩრდილოეთისა და დასავლეთის პორტალები მკაცრად და ცივად გამოიყურება.

ახტალის ტაძრის მორთულობის სხვა ელემენტებიდან აღსანიშნავია მრგვალი სარკმლები. ორ-ორი ასეთი სარკმელი, ეთ ვერტიკალზე განლაგებულია სამხრეთითა (ტაბ. XLIX, LI) და ჩრდილოეთით. ეს სარკმლები ერთი წესითაა აგებული, სადაც ჩუქურთმიანი არშიაა ჩასმული ორ ლილვს შორის. სამ სარკმელზე ლილვები დიაგონალურად მარყუქებს აკეთებენ. ასეთი დეკორატიული ელემენტი ჩვეულებრივია XI — XIII სს. ძეგლებზე, ამიტომ აქ ანალოგიებს არ მოვიყვანთ, მაგრამ ახტალის მეოთხე სარკმლის მორთულობა კი ორიგინალურია და უანალოგიო (ტაბ. LII — 2).

ეს სარკმელი მდებარეობს სამხრეთ ფასადზე მაღლა და ანათებს საიდუმლო ოთახს. ზემოთ იგი დანარჩენების ტოლია, მხოლოდ მათგან გაფორმებით განსხვავდება. სარკმლის გარე ლილვი მარყუქს აქაც აკეთებს. მაგრამ არა დიაგონალურზე, არამედ ვერტიკალსა და პორიზონტალზე (ჭვარედინად). რაც შეეხება დიაგონალებს, აქ სხვა რამეა გამოყენებული. აქ ერთ მხარეს ორი წვრილი ლილვის გრებილი ისე გრძლადაა წრიდან გამოსული, რომ გვერდებზე ხანჯალია გაყრილი. მეორე მხარეს კი ურთიერთგადაჭობილი ლილვები გველებს გამოსახავენ. ხახვალაღებულ გველის თავებს ისეთი პოზა აქვთ, რომ სადაცაა ერთმანეთს ეძგერებიან.

ამ სარკმელს ანალოგია არ გააჩნია. სარკმლების გარე ლილვები და მარყუქები გლუვი ზედაპირით ან გრებილით მრავლად გვხვდება. ზოგი მარყუქი წრიულია, ზოგი — წვეტიანი, დაკვეთილ ყურებს რომ ჰკვანან, მაგრამ გველები არსად არ არის. თუმცა, ზემოაღნიშნული ნორმიდან ერთი გადახვევაა ფიტარეთის დასავლეთის ფსადის მარცხენა მრგვალ სარკმელზე. მის ორივე მხარეს ლილვები ტოტებივითაა ჩამოშვებული და ქვემოთ მიმაგრებული. ოსტატის განზრახვა, რადგან აქ გარკვევით არ ჩანს, შეიძლება პირიქითაც წავიკითხოთ: ლეროები ფესვებით ტანზეა მიმაგრებული, ზემოთ კი ყლორტებით გამოზმული. როგორც ვხედავთ, აქ პირდაპირი მსგავსება არ არის, მაგრამ შესაძლოა ორიგინალობის საწყისი იყოს, რომელიც ახტალის ოსტატმა ნახა და თავის ობიექტზე განავრცო.

აღსანიშნავია აღმოსავლეთის ქვედა რიგის სარკმლების კიდევ ერთი მომენტი. ესაა სარკმლების ორმაგი საპირე. მართალია, აქ მხოლოდ შიდა საპირეა მოჩუქურთმე-

ბული, ხოლო გარე (ჩაღრმავებული ზედაპირით) გლუვია და უორნამენტო, მაგრამ მაინც ორ არშიად იკითხება. სარკმლების მორთვის ეს სახეც ასიოდე წლის შემდეგ სრულყოფილი ხდება.

იმავე ფასადის ზედა რიგის სარკმლებს წვრილი ლილვებით შემოვლებული ფართო არშია შემოუყვება (ტაბ. LVIII). ასეთი მორთვა ამ საუკუნეებში ჩვეულებრივია. ჭნსაკუთრებული და ეპოქისათვის დამახასიათებელია აღმოსავლეთის ფასადის ნიშებში მოთავსებული აფსიდის სარკმლები და ის წყვილი სარკმლები, რომლებიც მდებარეობს სამ დანარჩენ ფასადზე. ამ სარკმლის ფორმა ნაგებობის ავტორს ზუსტად ჩამოუყალიბებია და ასევე იყენებს.

ამ სარკმელს ქმნის ორ წვრილ ლილვს შორის ჩამჭდარი ჩუქურთმითანი ფართო არშია, რომელიც შემოფარგლულია შეწყვილებული ლილვებისაგან შემდგარი თალით შეკრული პილასტრებით. პილასტრები რთული ფორმის ბაზისებითა და კაპიტელებითაა მორთული. ფაქტობრივად, ეს ბაზისები და კაპიტელები (შემადგენელი ელემენტებით) ერთმანეთის გამეორებაა, მხოლოდ შებრუნებულად, სარკისებრად. ასე მაგალითად, ბაზისი შედგება კვადრატული ფილისა და პილასტრებზე შემოყოლებული ორი ლენტოვანი სამაჯურისაგან, რომელთა შუაში ბურთულებია მოქცეული. ეს ყველაფერი მეორდება კაპიტელზე, მხოლოდ შებრუნებული სახით. ფილები და სამაჯურები ჩუქურთმითაა დაფარული.

აქ აღწერილი ფორმა მეორდება რვა სარკმელზე, ფაქტობრივად, იცვლება მხოლოდ ჩუქურთმა. ამ სახეს მომდევნო საუკუნეებში მიმართავენ, მაგრამ არა ასე ერთფეროვნულად.

თუ წინა ეპოქას გადავხედავთ, ორმაგი ლილვით სარკმლის შემოსაზღვრა ჩვეულებრივია XI ს. დასაწყისიდან, მაგრამ საქმე კვადრატების გაჩენაშია. კვადრატი პირველად თავს იჩენს გელათის გუმბათის ყელზე²⁶.

კვადრატი, როგორც საყრდენი, გარკვეულად ჩანს თიღვის ტაძარზე (1152წ.). აქ სამხრეთის სარკმლის ლილვოვანი მოჩარჩოება მკვეთრად ებჯინება კვადრატებს²⁷. იკორთის (1172) ოსტატი მრავალრიცხოვანი სარკმლიდან კვადრატებს უკეთებს დასავლეთისა და გუმბათის ყელის სარკმლებს. ამავე დროს, გელათის გუმბათის მსგავსად, აქაც კაპიტელებზე წვრილი თაროებია გაკეთებული. თბილისის „ლურჯი მონასტრის“ ოსტატმა უფრო დაჯერებული ფორმები შექმნა. აღმოსავლეთის ფასადის ყველა სარკმლის ბაზისზე კვადრატული ფილებია გამოყენებული, ხოლო კაპიტელებზე ფილებს სიმალღე მომატებული აქვს და ზედ ჩუქურთმაა. მთავარი სარკმლის კაპიტელი თითქმის კვადრატულია²⁸. ბეთანიასა და ქვათახევეში სურათი არ შეცვლილა. მხოლოდ აქ ის განსხვავებაა, რომ ყველა სარკმელს (გარდა აღმოსავლეთის ნიშებისა) ბაზისი და კაპიტელი გააჩნია (კაპიტელებზე ვიწრო ზოლის გამოყენებით). გარდატეხა ხდება ფიტარეთსა და წულრულაშენში. პირველზე ზემოთ და ქვემოთაც, დასავლეთისა და ჩრდილოეთის სარკმლებზე კვადრატული ფილებია გამოყენებული, ხოლო წულრულაშენში იგივე ფორმა აღმოსავლეთისა და ჩრდილოეთის სარკმლებზეა გამოყენებული. ახტალის ოსტატმა არ დააყოვნა და, ამ ფორმის გარდა,

სხვა ფორმა ძირითადად უარყო. ძეგლზე რვა მთავარი სარკმელი აღნიშნულ სახეს ატარებს.

აქვე შეიძლება განვიხილოთ სარკმელთა საპირე არშიების პროფილი, რადგან ამას დიდი მნიშვნელობა აქვს ჩუქურთმის აღქმისათვის.

უნდა აღინიშნოს, რომ ახტალის ოსტატი არც აქ იჩენს მრავალფეროვნებას. იგი მთელ ნაგებობაზე ერთი მეთოდით მოქმედებს. თუმცა ამაში არაფერია გასაკვირი, რადგან თითქმის ასე იქცევიან მისი თანამედროვე კოლეგებიც, მაგრამ მომდევნო ეტაპებზე სურათი იცვლება.

ახტალაში, რა სახის სარკმელიც არ უნდა იყოს, ოსტატი ჩუქურთმითანი არშიისათვის ზედაპირს აუცილებლად მომრგვალებულს აკეთებს. ასე იქცევა როგორც დიდ, ისე წრიული ფორმის პატარა სარკმლებზეც. ცხადია, იმ არქიტექტორისათვის, რომელსაც ცხოველხატულობა იტაცებს, არშიების ეს ფორმა უფრო მიზანშეწონილია. მომრგვალებული ზედაპირი მოღრუბლულ დღეშიც განსხვავებულ სურათებს ქმნის. ხოლო მზეზე ტალღისებრი ზედაპირი სხვადასხვაგვარად თამაშობს და მეტად მიმზიდველი სანახავე ხდება. ცხადია, ლენტი რაც უფრო ფართოა, შთაბეჭდილება უკეთესია.

ამ მხრივ, სხვა სურათია პორტალებზე. ჯერ ერთი, უნდა აღინიშნოს ის გარემოება, რომ ადრე მითითებული განსხვავება, ერთი მხრივ, სამხრეთისა და, მეორე მხრივ, დასავლეთისა და ჩრდილო პორტალებს შორის, ამ შემთხვევაშიც რადიკალურია. ჩრდილო და დასავლეთის პორტალების ოთხ-ოთხი ნიუანსია. აქაური ოთხი არშიიდან ორი მრგვალებდაპირიანია. ერთი — ბრტყელი და ერთიც — სამკუთხა ზედაპირით. ეს უკანასკნელი სრულიად ახალი ფორმაა. მას ისეთი მიმზიდველი სახე არ ჰქონია და მიმდევრებიც არ ჰყოლია.

ტაძრის ქვედა კორპუსის ცოკოლიცა და კარნიზიც მთლიანად ადგილზეა. ერთიცა და მეორეც ამ ეპოქისათვის ტიპურ ფორმებს შეიცავენ. ცოკოლი ორსაფეხურიანია. ქვედა საფეხური სწორკუთხაა, ზედა კი — ლილვოვანი. ასეთი მოხაზულობის ცოკოლი XII ს. მიწურულამდე არ გვხვდება, მერე კი იგი ჩვეულებრივია. თითქმის ასეთივე მდგომარეობა გვაქვს კარნიზთანაც, რომელიც ერთი მოხრითაა ჩაზნექილი. იგი ლილვით იწყება და თაროთი მთავრდება. ეს ფორმა კი ცოტა უფრო ადრე იკორთაში გვხვდება.

კარნიზთან დაკავშირებით, აქ ერთი რამ კიდევ უნდა აღინიშნოს, ესაა ლორფინების გარე პირების დამუშავება. მართალია, ამჟამად ტაძარი კრამიტითაა გადახურული, მაგრამ თავდაპირველად ლორფინი იქნებოდა. შერჩენილი ლორფინების (ტაძრის აღმოსავლეთის ფასადზე, კარიბქეზე) გარე პირი გრეხილითა და გეომეტრიული ორნამენტითაა დაფარული. მორთვის ეს ფორმა ახტალის ოსტატთა ორიგინალობას უნდა მიეწეროს.

გუმბათის ფრაგმენტები ბევრია და მის გარეთაც ბევრი უნდა იყოს მიწის ქვეშ და აღმოსავლეთით გალავანშიც. გაწმენდითი სამუშაოების შემდეგ შეიძლება ფრაგმენტების ზომები დაზუსტდეს და გუმბათი ნახაზზე აღდგეს. ამჯერად კი შეიძლება დაბეჯითებით ვთქვათ, რომ გუმბათის ყელი იყო ცილინდრული ფორმისა და თალღით მორთული, მაგრამ ძნელი დასადგენია სიმალღე და სარკმლების რაოდენობა.

ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტში ინახება არქიტექტორ ა. კალგინის ნახაზი, სადაც გამოსახულია ახტალის დასავლეთის ფასადი. ამ ნახაზზე გუმბათის აღდგენის პროექტია წარმოდგენილი. სამწუხაროდ, ნახაზს არ ახლავს განმარტებითი ბარათი, რომ გაგვეგო ავტორი პროექტის წარმოდგენისას თუ რას ემყარებოდა. ამ ნახაზზე გუმბათის ყელი დაბალი გვეჩვენება, ამასთანავე, არ არის დამაჩერებელი თექვსმეტი სარკმლის არსებობაც. საქმე ის გახლავთ, რომ XII ს. შუა ხანებიდან, გუმბათში მხოლოდ 12 სარკმელი კეთდება (წულრულაშენის 10 სარკმელი, განსაკუთრებული პირობების გამო, გამონაკლისია). მართალია, საერთოდ, 16 სარკმელი გვხვდება (გელათი, საფარა), მაგრამ არ არის დამახასიათებელი. გაუგებარია თაღებს შორის ეოლუტებიანი გრებილების არსებობაც. ფრიზი და ორიარუსიანი ორნამენტირებული კარნიზი ანალოგიებით დასაშვებია. რაც შეეხება თაღებისა და სარკმლების მოჩარჩოების ფორმებს, ყველაფერი არსებული ფრაგმენტებიდანაა აღებული.

ჩუქურთმის განხილვისას დასაწყისშივე უნდა აღვნიშნოთ, რომ აქ ყველაფერი — შესრულების მანერა, კრის ტექნიკა, მოტივთა სახეები დამახასიათებელია XIII ს. მეორე და მესამე ათეულისათვის. გამოყენებული ფოთლოვანი და გეომეტრიული მოტივებიდან არის ისეთები, რომლებიც ორდინალურია, საუკუნეების განმავლობაში გამოიყენება და ისეთებიც, რომლებიც იხმარება მოკლე მონაკვეთში. ამასთანავე, აქვე ვხვდებით ისეთ მოტივებს, რომლებიც ახტალის ოსტატთა მიერაა შექმნილი და მიმდევარი არ ჰყოლია.

ახტალის ტაძარზე ყველაზე ლამაზი მოტივი გამოყენებულია აღმოსავლეთით მარჯვენა რომბზე (ტაბ. XLVIII) და დასავლეთის ფასადის მარჯვენა წრიულ სარკმელზე. პირველი გაცილებით ჯობია მეორეს. მოტივი შექმნილია არშიაზე ზიგზაგით მიმავალი ლენტისა და უბეების შემავსებელი ფოთლებისაგან, რომლებიც ისე ორიგინალურადაა შესრულებული აღმოსავლეთის რომბზე, რომ თვალს ვერ მოაშორებთ. სამწუხაროდ, ახტალის სხვა მოტივებზე ასეთ სიამოვნებას ვერ მიიღებთ.

ამ მოტივის სახესხვაობები არსებობს ფიტარეთსა და ბეთანიში, მაგრამ საუკეთესო ნიმუში და განუმეორებელი ქვათახევი (გუმბათის სამხრეთ-აღმოსავლეთის სარკმელი).

გავრცელებული მოტივია აგრეთვე ის, რომელიც ორი ოდნავ სახესხვაობითაა წარმოდგენილი. ორივე მაგალითი სამხრეთის ფასადზეა. ერთი მათგანი ამკობს სამხრეთის პორტალს (ტაბ. L), ხოლო მეორე — ზედა სარკმლებიდან მარცხენას (ტაბ. XLIX). აქ ლენტებისაგან სამკუთხედები იქმნება. მათში მორიგეობით წვეტიანი ფოთლებია ჩასმული.

ამ მოტივისაც საფუძველი XI ს. დასაწყისში აქვს, მაგრამ მას საუკუნეების განმავლობაში ყველაზე მეტად იყენებენ, განსაკუთრებით კი XII — XIII სს. მიჯნაზე.

დასავლეთ ფასადის მარცხენა სარკმლის არშია ერთგვარად საერთოს პოულობს ზემოგანხილულთან, მაგრამ მასზე გაცილებით რთული ნახატია და შეიძლება უფრო მიწვიდველიც იყოს (ტაბ. LII — 2). ამ მოტივის ცალი მხარე ზემოაღნიშნულსა ჰგავს, მეორე მხარე კი მრავალ-

ფოთლაა. ეს მოტივიც საწყისს XI ს. იღებს, მაგრამ არაა გავრცელებული. სამთავროს ტაძრის სამხრეთის ფასადის მარჯვენა სარკმელზეა იგი გამოყენებული. მისი პირველი გამოქვეყნებელი რ. შმერლინგი წერს, რომ ვერ მოუძებნია ახლო პარალელები²⁹. შორეულიდან კი ახტალაა და მომიჯნავე — ფიტარეთი. სამხრეთის მარცხენა სარკმლის არშიაზე მოტივი გართულებულია.

ეს მოტივი მოსწონს ახტალის ოსტატს და იძლევა მის ვარიაციებს. ასეთის ნიმუშია სამხრეთის ფასადის კარნიზი მარჯვენა მონაკვეთში.

საკმაოდ მიწვიდველი მოტივია გამოყენებული სამხრეთის ფასადის მარჯვენა სარკმელსა და აღმოსავლეთის ფასადის მარჯვენა ფრთის კარნიზზე. ესაა ლენტებისაგან შემდგარი წრეების ჯაჭვის ორი რიგი, სადაც წრეებში ლეროებით ფოთლებია შესული. ერთ შემთხვევაში ეს ფოთლები შიგნითაა მიმართული და ერთმანეთს უყურებს, ხოლო მეორე მაგალითზე — პირიქით, გარეთ იყურება.

ამ ორნამენტის ნახევარი, ე.ი. არშიის ერთი რიგი XI საუკუნიდანაა გავრცელებული, ხოლო ახტალაში წარმოდგენილი მოტივი არ სარგებლობს ასეთი წარმატებით. იგი ახტალის ახლო ჯგუფში უნდა გვხვდებოდეს. ასეთებიდან შეიძლება დავასახელოთ — ქვათახევი (გუმბათის ყელსა და სამხრეთის სარკმელზე) და მალაღანთ ეკლესია³⁰ (კარიბჭეზე).

XI — XIII სს. მეტად გავრცელებული S-ებრი მოტივის გამოყენებისაგან ახტალის ოსტატს უთქვამს უარი. ერთი ასეთი არშია გამოყენებულია სამკვეთლოს ჩრდილოეთის წრიულ სარკმელზე, ხოლო მეორე — გუმბათზე (ფრაგმენტი ეკლესიის შიგნითაა). პირველი მათგანი წესიერად, მაგრამ მშრალადაა შესრულებული, ხოლო მეორე — დუნე კვეთით, „დაჯაბნილი“ ნახატით. ცხადია, შემსრულებელი სხვადასხვაა.

ახტალის ავტორები კარნიზებზე რამდენიმე ადგილას (აღმოსავლეთის, სამხრეთისა და ჩრდილოეთის ფრონტონებზე, სამხრეთ ფასადის მარცხენა პორტიკონტზე, ჩრდილოეთის მარჯვენა სარკმელსა და სამხრეთ პორტალის გარე თაღზე, აფსიდის სარკმელზე) იყენებენ ფოთლოვან ორნამენტებს, რომლებიც ერთმანეთისაგან განსხვავდება, მაგრამ მაინც ერთ ჯგუფს შეიძლება მივაკუთვნოთ. ეს ორნამენტები ძირითადად ორი ნაწილისაგან შედგება. ქვედა პორტიკონტზე განლაგებულია წრეების, რომბების, წრე-რომბების ჯაჭვი. ზედა რიგში კი ამ ლენტებიდან გამომავალი ფოთლები და ნახევარფოთლებია განლაგებული.

ფოთლოვანი ორნამენტების ასეთი ფორმის გავრცელების ხანა ძირითადად მოიცავს იმ 30 — 40 წელს, რომელ მონაკვეთშიც აგებულია თვით ახტალის საყდარი. ამ პერიოდში ასეთი ორნამენტების გამოყენებელთაგან შეიძლება აღინიშნოს ქვათახევის, მალაღანთ ეკლესიის, პირლებულის, წულრულაშენისა და ფიტარეთის ავტორები.

მაგრამ აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ამ მოტივს რთული წარსული აქვს, მრავალფეროვნება ახასიათებს. რენე შმერლინგს, სხვა საკითხებთან ერთად, ამ მოტივის გენეზისიც დეტალურად შეუსწავლია³¹. მას ერთ ტაბულაზე განლაგებული აქვს XI — XIII სს. ძეგლებზე არსებული ამ მოტივის სახესხვაობანი. ტაბულაზე კარგად ჩანს,